

«ШОҚАН УӘЛИХАНОВ: ЗЕРТТЕУШІ,
АҒАРТУШЫ, ДӘУІР АДАМЫ»
атты Халықаралық ғылыми форум
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
Международного научного форума
«ШОКАН УАЛИХАНОВ: ИССЛЕДОВАТЕЛЬ,
ПРОСВЕТИТЕЛЬ, ЧЕЛОВЕК ЭПОХИ»

MATERIALS
of the International Scientific Forum
"SHOKAN UALIKHANOV: RESEARCHER,
EDUCATOR, MAN OF THE EPOCH"

ALMA
ALMATY MANAGEMENT
UNIVERSITY

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ АЛМАТЫ
МЕНЕДЖМЕНТ УНИВЕРСИТЕТІ

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ АЛМАТЫ МЕНЕДЖМЕНТ УНИВЕРСИТЕТ
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ALMATY
MANAGEMENT UNIVERSITY

Ш. Уәлихановтың 190 жылдығына арналған
«ШОҚАН УӘЛИХАНОВ: ЗЕРТТЕУШІ, АҒАРТУШЫ, ДӘУІР
АДАМЫ» атты Халықаралық ғылыми форум
МАТЕРИАЛДАРЫ

17–18 қазан 2025 жыл

МАТЕРИАЛЫ
Международного научного форума
посвящённого 190-летию Ш. Уалиханова
«ШОКАН УАЛИХАНОВ: ИССЛЕДОВАТЕЛЬ, ПРОСВЕТИТЕЛЬ,
ЧЕЛОВЕК ЭПОХИ»

17–18 октябрь 2025 год

MATERIALS
of the International Scientific Forum
dedicated to the 190th anniversary of Sh. Ualikhanov
"SHOKAN UALIKHANOV: RESEARCHER, EDUCATOR,
MAN OF THE EPOCH"

October 17–18, 2025

Алматы
AlmaU - 2025

УДК 394
ББК 63.51
Ш78

Организационный комитет:

Кудайбергенова Р.Е., Сапаргалиева А.Ж., Кулумжанов Н., Акберген А.,
Сапренова А.С., Казиева Г.Т., Гусейнов К.К., Балгабекова Д.

Редакция:

Кулумжанов Н., Танысбекова Д.

Все статьи прошли проверку на уникальность текста.

Ш78 «Шокан Уәлиханов: Зерттеуші, Ағартушы, Дәуір Адамы» атты Халықаралық ғылыми форумы материалдары, 17–18 қазан 2025 жыл = Материалы Международного научного форума посвящённого 190-летию Ш. Уалиханова: «Шокан Уалиханов: Исследователь, Просветитель, Человек Эпохи», 17–18 октябрь 2025 год = Materials of the international scientific forum Dedicated to the 190th anniversary of Sh. Ualikhanov: "Shokan Ualikhanov: Researcher, Educator, Man of the Epoch", October 17–18, 2025. – Алматы: AlmaU, 2025. – 142 с.
ISBN 978-601-7431-84-6

Сборник статей посвящен материалам Международного научного форума «Шокан Уалиханов: Исследователь, Просветитель, Человек Эпохи», объединяет ученых, практиков и студентов. В издание включены научные статьи и доклады, отражающие ключевые направления форума: исследовательское и интеллектуальное наследие Шокана Уалиханова; этнографические и исторические исследования народов Центральной Азии; проблемы межкультурного взаимодействия и диалога культур; методологические подходы к изучению полевых материалов и путешествий XIX века; философско-гуманитарные идеи Уалиханова и их значение для современной науки. А также первые научные изыскания молодых исследователей: школьников и студентов.

Сборник адресован научным сотрудникам, преподавателям высших учебных заведений, докторантам, магистрантам и студентам гуманитарных специальностей, а также всем исследователям, интересующимся историей, культурой и этнографией Казахстана и Центральной Азии.

УДК 394
ББК 65.51

Предисловие

17–18 октября 2025 года в г. Кокшетау состоялся Международный научный форум «Шокан Уалиханов: Исследователь, Просветитель, Человек эпохи», посвящённый 190-летию великого казахского учёного, путешественника и гуманиста Ш.Ш. Уалиханова (1835–1865). Форум был организован Алматы Менеджмент Университетом (AlmaU), при поддержке Национальной академии наук РК, Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова, а также областного и городского акимата Кокшетау

Цель форума заключалась в глубоком осмыслении феномена Шокана Уалиханова — первого казахского учёного, признанного европейской академической средой, — и в актуализации его интеллектуального наследия в контексте формирования современной научной идентичности Казахстана. Форум стал платформой для обсуждения не только исторического значения Уалиханова, но и его методологических новаций, которые играют важную роль в развитии гуманитарных наук и межкультурного диалога.

Программа форума включала пленарные заседания с докладами ведущих экспертов в области этнографии, антропологии, истории, географии и культурологии. Особое внимание было уделено научным методам Уалиханова, основанным на междисциплинарном подходе, наблюдательности и строгой исследовательской добросовестности. Участники неоднократно подчёркивали его уникальную способность совмещать полевые наблюдения с глубоким аналитическим мышлением, благодаря чему Ш. Уалиханов стал одним из создателей культурного моста между Казахстаном, Россией и Европой XIX века.

Форум стал важной научной площадкой для переосмысления традиций казахстанской науки, стимулируя развитие новых междисциплинарных исследований и укрепление международного сотрудничества. Ключевой идеей форума стало осмысление того, каким должен быть Учёный XXI века. Среди образов, к которым участники обращались в поиске ответа, особое место заняла фигура Шокана Уалиханова — мыслителя и исследователя, соединившего научную требовательность и методологическую строгость с нравственной принципиальностью и гражданской ответственностью. Его пример и сегодня звучит как важный урок: подлинный Учёный — это не только профессионал своего дела, но и Человек, для которого Знание неотделимо от ответственности перед обществом.

Мы считаем, что результаты форума станут толчком к созданию постоянной научной платформы, которая поможет популяризировать наследие Шокана Уалиханова и интегрировать его идеи в современные научные практики.

Форум о Шокане Уалиханове стал точкой сингулярности, где наука, культура и история слились, чтобы вдохновить новое поколение казахстанцев на смелое мышление и глобальные цели. Он стал не просто взглядом в прошлое, а живой энергией мысли Шокана — энергией, которая продолжает вдохновлять идти вперёд, строить мосты между культурами и развивать Казахстан как страну Идеи, Знаний и Просвещения.

Редакция

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

Ауанасова А.М., Ауанасова К.М.

Ч.Ч. УАЛИХАНОВ И МОДЕРНИЗАЦИЯ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ МЫСЛИ
КАЗАХСТАНА: ОТ XIX ВЕКА К ВЫЗОВАМ СОВРЕМЕННОСТИ..... 6

Арманұлы М.

Ш.Ш.УӘЛИХАНОВТЫҢ ӘЖЕСІ АЙҒАНЫМ УӘЛИЕВАНЫҢ ҚАЗАҚ
ТАРИХЫНДАҒЫ САЯСИ БЕЙНЕСІ..... 11

Ақылбеков Б.

ШОҚАНТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ..... 15

Берікқожа С.

XIX ҒАСЫРДАҒЫ АЙМАҚТЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ
РӨЛІ: ҚАЗІРГІ АЙМАҚТАНУ ҒЫЛЫМЫНА ӘСЕРІ..... 20

Биймырза уулу А.

“МАНАС” ЭПОСУ – ТҮРК ДҮЙНӨСҮНҮН БАЙЛЫҒЫ: ЧОКОН
ВАЛИХАНОВДҮН ФОЛЬКЛОРДУК МУРАСТАҒЫ ИЗІ..... 27

Дулат Н.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ - ШЫҒЫС ПЕН БАТЫС АРАСЫНДАҒЫ ДИАЛОГТЫҢ
СИМВОЛЫ..... 32

Данилова Д.

«ШОКАН УАЛИХАНОВ КАК «КУЛЬТУРНЫЙ ПОСРЕДНИК»: РАСШИРЕНИЕ
ГОРИЗОНТОВ ИЛИ КОМПРОМИСС С КОЛОНИАЛЬНОЙ ВЛАСТЬЮ?..... 35

Ділдабай А.

ҒАЛЫМ, ЭТНОГРАФ, САЯХАТШЫ ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ
МҰРАСЫ..... 38

Ержан З.

БИОГРАФИЯ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА В
СОВРЕМЕННОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ..... 42

Ерлеспесова Д.

ВЛИЯНИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ШОКАНА УАЛИХАНОВА НА
ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕНТИЧНОСТИ КАЗАХСКОЙ МОЛОДЕЖИ..... 47

Ескекбаев Д.

ЕУРОПАҒА ТАҢЫЛҒАН ТҰҢҒЫШ ҚАЗАҚ ҒАЛЫМЫ..... 52

Ғалым Е.

Ш.УӘЛИХАНОВТЫҢ 1860-1864 ЖЖ. ЖАЗЫЛҒАН ЕҢБЕКТЕРІ-ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗДЕРІ РЕТІНДЕ..... 59

Зайтхан Е.

«XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДІНИ МЕНТАЛИТЕТІНДЕГІ ШАМАНИЗМ
КӨРІНІСТЕРІ: Ш.УӘЛИХАНОВТЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ПАЙЫМДАУЛАРЫ
НЕГІЗІНДЕ..... 64

Иманжүсіп Р.

НАСЛЕДИЕ ШОКАНА УАЛИХАНОВА В СЕГОДНЯШНЕМ ПОНИМАНИИ..... 68

Қадыр А.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛҒЫНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ
КӨЗҚАРАСТАРЫ.....

Қоңдыбаев М.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ МҰРАСЫ — ЖАС ҰРПАҚҚА ҒЫЛЫМ МЕН
РУХАНИЯТТЫҢ ШАМШЫРАҒЫ..... 77

Кульжанова Б., Кашкеева А.

THE EXPLORATION OF LINGUISTIC TABOOS WITHIN KAZAKH AND ENGLISH
LANGUAGES..... 84

Қожамұрат С.

«ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ САЯХАТТАРЫ: ЖАҢАЛЫҚТАР МЕН ӘСЕРЛЕР».. 90

Көлбаева М.

НЕОБХОДИМОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ В ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОМ И
ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТАХ ЭПИЗОДА «КОКОТОЙДУН АШЫ»
ЗАПИСАННОГО Ч. ВАЛИХАНОВЫМ..... 93

Мықтыбаева М.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ – ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫН ҒЫЛЫМИ ТҰРҒЫДА
ЗЕРТТЕУШІ..... 96

Мустафаев А.

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ МИССИЯ ШОКАНА УАЛИХАНОВА: ДУХОВНЫЙ
ПРОРЫВ И ФУНДАМЕНТ КАЗАХСТАНСКОЙ ГУМАНИТАРИИ..... 99

Мямишева Г.

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ВЗГЛЯДЫ ШОКАНА
ВАЛИХАНОВА..... 102

Өтениязов С.

Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ АБЫЛАЙ ТУРАЛЫ ЖАЗБАЛАР..... 107

Рахимжан Е.

РОЛЬ ШОКАНА УАЛИХАНОВА В ФОРМИРОВАНИИ МЕЖКУЛЬТУРНОГО
ДИАЛОГА РОССИИ И КАЗАХСТАНА..... 113

Рахимов Е.

ШОКАН УАЛИХАНОВ И МУСА ШОРМАНОВ..... 118

Турдалиева Ч.

РОЛЬ ШОКАНА ВАЛИХАНОВА В АНТРОПОЛОГИИ..... 122

Шамшиденова Ф.

Ш. УӘЛИХАНОВ ШЫҒАРМАШЫЛҒЫНЫҢ ШЕТЕЛДІК ТАРИХНАМАДА
ЗЕРТТЕЛУІ..... 128

Шашаев Ә.

Ш.Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ «ҚАЗАҚ» ТЕРМИНИ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ
ТАРИХИ МАҢЫЗЫ..... 132

Тыныбай А., Маратова С.

ШОКАН УАЛИХАНОВ: НАЦИОНАЛЬНЫЙ ГЕРОЙ ИЛИ ИНСТРУМЕНТ
КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ..... 137

Ч.Ч. УАЛИХАНОВ И МОДЕРНИЗАЦИЯ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ МЫСЛИ КАЗАХСТАНА: ОТ XIX ВЕКА К ВЫЗОВАМ СОВРЕМЕННОСТИ

Ауанасова А.М. – д.и.н., профессор
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, РК
Ауанасова К.М. – д.и.н., профессор
Таиенев университет, Шымкент, РК

**Статья подготовлена в рамках проекта ИРН АР 19678348 «Крушение Российской империи и возрождение Казахской государственности: историко-правовой анализ». Финансирование за счет государственного бюджета*

Аннотация.

Статья рассматривает политико-правовые взгляды Ч.Ч. Уалиханова в контексте реформ Российской империи XIX века и модернизационных процессов в Казахстане. Авторы показывают стремление Уалиханова соединить идеи европейского просвещения с традициями казахского общества, уделяя внимание вопросам справедливости, законности и роли личности в обществе. Отмечается его вклад в развитие правовой культуры и национального самосознания, а также актуальность наследия мыслителя для современных дискуссий о модернизации и идентичности.

Ключевые слова: Ч.Ч. Уалиханов, политико-правовые взгляды, реформы Российской империи, модернизация Казахстана, национальное самосознание, идентичность.

CHOKAN CH. VALIKHANOV AND HIS POLITICAL-LEGAL VIEWS IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN EMPIRE'S REFORMS

Abstract. The article explores the political and legal views of Chokan Ch. Valikhanov in the context of the nineteenth-century reforms of the Russian Empire and the modernization processes in Kazakhstan. The study highlights Valikhanov's attempt to synthesize European Enlightenment ideas with the traditions of Kazakh society, focusing on issues of justice, legality, and the role of the individual. His contribution to the development of legal culture and national consciousness is emphasized, while his intellectual legacy is shown to remain relevant for contemporary debates on modernization and identity.

Keywords: Chokan Valikhanov, political and legal views, Russian Empire reforms, modernization of Kazakhstan, national consciousness, identity.

XIX век стал переломным в истории Казахстана, оказавшегося в составе Российской империи и включённого в процессы реформ, инициированных центром империи. В это время происходила не только трансформация административной системы, но и формирование новых представлений о государственности, праве и личности. На стыке традиционной кочевой культуры и имперской модернизации возникает фигура Чокана Чингисовича Уалиханова (1835-1865) – учёного, просветителя и мыслителя, ставшего выразителем как исторических изменений XIX века, так и источником интеллектуальных ориентиров для будущего Казахстана.

Сегодня, в XXI веке, в условиях новых вызовов модернизации и поиска оптимальной модели государственности, наследие Уалиханова приобретает особую актуальность. Его идеи о реформировании судебной системы, о сочетании традиции и модернизации, о роли личности и образования в прогрессе позволяют проводить параллели между эпохой реформ Российской империи и современными реформами в Казахстане.

Уалиханов вошёл в историю как выдающийся учёный-этнограф, востоковед, офицер и общественный мыслитель, чьё наследие определило траекторию развития казахской интеллектуальной традиции XIX века. Его жизнь была короткой, но насыщенной: происхождение из рода потомков Абылая, обучение в Омском кадетском корпусе, участие в военных и научных экспедициях, членство в императорском Русском географическом обществе сделали его фигурой «пограничного типа», соединяющей традиционную степную культуру и имперскую просветительскую среду.[1]

Детство и ранняя юность Уалиханова совпали с правлением Николая I (1825-1855), которое характеризовалось консервативной политикой и подавлением общественных инициатив. В это время казахская степь находилась под контролем военных округов, управление велось преимущественно через военную администрацию, а правовая система оставалась раздробленной. Но зрелые годы учёного пришлись на эпоху Александра II (1855-1881), вошедшую в историю России как эпоха Великих реформ. Отмена крепостного права в 1861 году, судебная реформа 1864 года, преобразование армии и системы образования определяли новый климат имперской жизни.[4, с.85-90] Именно этот период стал временем, когда формировались ключевые политико-правовые взгляды Уалиханова.

Имперская правовая политика середины XIX века носила двойственный характер. С одной стороны, реформы Александра II в центральных губерниях вводили принципы гласности, независимости судей и равенства сословий перед законом, то с другой эти положения фактически не распространялись на ее периферию, куда входила казахская степь. Она воспринималась как «особый край», где традиционное право сохраняло силу, но всё больше сталкивалось с имперскими институтами.[2] В этой ситуации Уалиханов видел задачу в поиске баланса по сохранению адата как основы культурной идентичности, но при этом ввести рациональные механизмы имперского права для защиты личности.

Особое внимание в его трудах уделяется сравнению адата и шариата. В работе «Следы шаманства у киргизов» он подчёркивал, что именно адат регулировал основные нормы общественной жизни, тогда как шариат оставался вторичным и воспринимался как внешняя система. [3] Однако, признавая ценность адата, Уалиханов отмечал и его слабые стороны: зависимость от авторитета старейшин, возможность произвольного толкования и отсутствие письменной фиксации.[1, т.2] Это подталкивало его к мысли о необходимости реформирования: введения письменных процедур и постепенной интеграции адата в имперскую правовую систему.

Важнейший аспект его политико-правовой мысли – критика произвола местной знати. В очерках о жизни степи он писал о том, что бии и султаны, получившие новые полномочия, нередко использовали их в личных интересах, что усиливало социальное расслоение и подрывало доверие к власти.[1, т.3] Для Уалиханова личность не могла быть лишь объектом власти: она должна была получить правовую защиту. Эти идеи сближали его с либеральными мыслителями России, для которых право становилось главным инструментом ограничения произвола.

Военная политика Российской империи в Средней Азии была тесно связана с правовыми реформами. В 1850-1860-е годы Россия вела активные действия против Кокандского и Бухарского ханств, продвигалась в Семиречье и укрепляла свои позиции в Иссык-Кульском регионе. Уалиханов участвовал в экспедициях на Тянь-Шань и в Кашгар, где не только собирал этнографический материал, но и наблюдал, как военное присутствие России сопровождалось административно-правовыми изменениями.[2, с.187-190] Его вывод был однозначен: военной силы недостаточно для устойчивой интеграции, необходимо правовое упорядочение, учитывающее специфику местных традиций.[4]

Значение образования как основы реформ также стало одной из центральных тем в его размышлениях.[5] Уалиханов отмечал, что без подготовки грамотных кадров невозможно ни внедрение письменного судопроизводства, ни реформа административной системы.[6] Именно через образование он видел возможность вырастить новое поколение казахов, способных понимать и применять нормы современного права.[7]

Таким образом, в первой половине XIX века формируется уникальная концепция Уалиханова: личность должна быть защищена законом, но этот закон не должен разрушать традиции, а напротив, гармонично соединять их с общеимперскими институтами.[8]

На наш взгляд политико-правовые взгляды Ч.Ч. Уалиханова нельзя ограничивать рамками XIX века. Несмотря на то, что они формировались в эпоху реформ Александра II, их значимость выходит далеко за пределы его времени. Уже современники отмечали, что его тексты отличаются необычайной глубиной и широтой взглядов.[4, с.210-215] Он видел

будущее казахской степи не в изоляции, а в диалоге с империей, где национальное и универсальное могли бы сосуществовать.

Сегодня идеи Уалиханова находят отклик в дискуссиях о правовой политике Казахстана. В «Концепции правовой политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы» подчёркивается необходимость укрепления верховенства закона, повышения независимости судов, транспарентности процедур.[9] Эти положения напрямую перекликаются с размышлениями Уалиханова о том, что право должно защищать личность и ограничивать произвол власти.[10]

Наследие Ч.Ч. Уалиханова имеет принципиальное значение для современного Казахстана, поскольку его размышления о праве, государстве и обществе позволяют проводить прямые параллели с нынешними процессами модернизации и реформ.[11] В XXI веке страна оказалась перед необходимостью одновременно интегрироваться в глобальное сообщество и сохранить уникальную культурную идентичность, и именно в этом двойственном контексте идеи мыслителя XIX века обретают новую актуальность.

Прежде всего, значимость идей Уалиханова проявляется в его подходе к правовым реформам. Он подчёркивал, что преобразования не должны быть механическим копированием чужих институтов, а обязаны учитывать исторический опыт и традиции народа. В современной Республике Казахстан это выражается в политике постепенного реформирования правовой системы, когда стандарты международного права адаптируются к местным реалиям. К примеру, в сфере судебной реформы предпринимаются шаги по укреплению независимости судов и внедрению цифровых технологий, но при этом сохраняется уважение к национальной специфике, к тем социальным практикам, которые обеспечивают доверие общества. Таким образом, заложенный Уалихановым принцип органичного соединения традиции и модернизации сохраняет свою жизнеспособность и сегодня.

Сравнение с современными реформами Казахстана подтверждает актуальность его идей. Верховенство закона, независимость суда, прозрачность правосудия, роль образования и сохранение традиций все эти направления, закреплённые в «Концепции правовой политики РК 2020-2030 гг.» и в курсе «Справедливого Казахстана», фактически развивают те мысли, которые Уалиханов высказывал более полутора веков назад.[12]

Современные реформы судебной системы также показывают, насколько его идеи сохраняют актуальность. Речь идёт о внедрении электронного судопроизводства, повышении квалификации судей, расширении института присяжных заседателей и развитии механизмов альтернативного разрешения споров через медиацию. Уалиханов настаивал на письменной фиксации судебных решений и чётких процедурах, сегодня современные реформы продолжают эту линию, создавая условия для справедливого правосудия.

Вторым важным аспектом является его взгляд на личность и образование как основу прогресса. Уалиханов был убеждён, что общество не может развиваться без просвещения, без уважения к достоинству человека и его праву на самореализацию. Он писал, что без грамотных людей невозможно реформировать систему права и управления. Президент К.-Ж.К. Токаев в своих выступлениях подчёркивает, что модернизация правовой системы требует повышения правовой культуры общества.[12] Современные образовательные программы в сфере юриспруденции, развитие правового просвещения среди граждан и формирование навыков правовой грамотности фактически продолжают линию, начатую Уалихановым.

В условиях современного Казахстана эта мысль напрямую соотносится с государственной стратегией, ориентированной на развитие человеческого капитала, подготовку конкурентоспособных специалистов и поддержку научных исследований. Программы «Болашак», масштабная цифровизация образования, внедрение трёхязычного обучения всё это отражает ту установку на приоритет личности и знаний, которую ещё в XIX веке озвучивал казахский мыслитель.

Важным направлением остаётся и отношение к традициям. Как в XIX веке, так и сегодня в Казахстане ведётся поиск путей интеграции обычного права в современную правовую систему. В сфере медиации и разрешения бытовых конфликтов всё активнее используется наследие адата, адаптированное к современным условиям. Этот процесс перекликается с мыслью Уалиханова о том, что традиция не должна быть отвергнута, но должна быть встроена в систему универсальных правовых норм.

Не менее значимой является и идея о сохранении культурной идентичности в процессе модернизации. Уалиханов подчёркивал, что реформы без уважения к национальной традиции обречены на сопротивление общества. Сегодня, когда Казахстан реализует масштабные государственные программы «Мәдени мұра»[13] и «Рухани жаңғыру»[14], направленные на сохранение историко-культурного наследия, можно видеть прямую перекличку с его подходом. Укрепление национальной идентичности, переосмысление истории, восстановление памятников и возвращение в научный оборот забытых источников всё это согласуется с тем тезисом Уалиханова, что модернизация возможна только тогда, когда она не разрушает, а дополняет культурную основу народа.

Особое значение имеют и его размышления о месте Казахстана в более широком политическом и цивилизационном контексте. В современных условиях особое звучание приобретает и его идея о многовекторности, пусть он и не формулировал её напрямую. Его стремление сочетать традицию и модернизацию, национальное и имперское можно рассматривать как предвосхищение современной стратегии Казахстана, где поиск баланса между сохранением идентичности и интеграцией в глобальное сообщество стал ключевым элементом государственной политики. В этом смысле Уалиханов оказался мыслителем, опередившим своё время.[15]

Для Уалиханова было очевидно, что Казахстан должен быть не периферией империи, а мостом между Востоком и Западом, между исламским миром и Европой. В современных условиях многовекторной внешней политики эта мысль получает новое звучание. Казахстан стремится играть роль посредника в международных переговорах, продвигать диалог культур и цивилизаций, участвовать в интеграционных процессах в рамках ЕАЭС и ООН. Таким образом, его интеллектуальное наследие становится не просто частью исторического дискурса, но и реальным основанием для формирования внешнеполитической идентичности страны.

В этом заключается его главная заслуга. Он был не только свидетелем своей эпохи, но и мыслителем, способным говорить с будущим. Его идеи можно рассматривать как интеллектуальное предвосхищение современных дискуссий о верховенстве закона, модернизации правовой системы и гармонии между традицией и универсальными принципами. Для Казахстана XXI века это наследие остаётся живым источником вдохновения и фундаментом для формирования национальной правовой культуры.

Таким образом, политико-правовые взгляды Ч.Ч. Уалиханова представляют собой уникальное наследие, которое соединяет традиции казахского общества и идеи правового государства. Его критика произвола знати и чиновников, защита личности, акцент на образовании и необходимости реформирования адата показывают, что он видел в праве инструмент социальной справедливости.

Его наследие особенно важно сегодня, когда в условиях глобализации Казахстан продолжает искать оптимальное сочетание национальной идентичности и универсальных правовых ценностей. Обращение к трудам Уалиханова позволяет выстраивать интеллектуальный мост между XIX и XXI веками, показывая, что вопросы справедливости, права и защиты личности остаются неизменными ориентирами для любого общества.

В заключение следует подчеркнуть, что современные вызовы – глобализация, цифровая трансформация, новые формы социальной стратификации делают идеи Уалиханова ещё более востребованными. Его убеждение в необходимости сочетать реформы с уважением к национальной традиции, его вера в силу образования и ценность личности, его стремление к культурному синтезу позволяют Казахстану находить баланс

между требованиями современного мира и сохранением собственной идентичности. Именно поэтому политико-правовые взгляды Ч.Ч. Уалиханова представляют собой не только историческое наследие XIX века, но и интеллектуальный ресурс XXI столетия, который может служить ориентиром для новых поколений.

Литература

1. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений. В 5 Тт. – Алма-Ата: АН КазССР. – 1961-1968. URL.: https://archive.org/details/valihanov_chokan_sobranie_sochinenii_v_5_tt/valihanov_chokan_sobranie_sochinenii_T_1/
2. Валиханов Ч. Ч. Очерки Джунгарии // Записки Русского географического общества. – СПб., 1861. – Кн. I. – С. 184-200; Кн. II. – С. 35-58. URL.: https://archive.org/details/valihanov_chokan_sobranie_sochinenii_v_5_tt/valihanov_chokan_sobranie_sochinenii_T_1/
3. Валиханов Ч. Ч. Следы шаманства у киргизов // Записки Русского географического общества по Отделению этнографии: сборники / Государственное русское географическое общество, Отделение этнографии Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова Т. 29, С-Пб.: 1904- С.8-36. URL.: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004445975_80907/?ysclid=mfvj8ts79j370929801
4. Маргулан А.Х. Очерк жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова. Опубликовано в «Ч.Ч. Валиханов. Собрание сочинений в пяти томах» (1984-1985 гг.), Главная редакция Казахской советской энциклопедии. Т. I. URL.: <https://shoqan.kz/materials/m1/> URL.: <https://shoqan.kz/materials/m1/https://archeo-lib.kz/personali/v/valixanov-chokan/valixanov-chokan.-sobranie-sochinenij-v-pyati-tomax.-tom-1.html>
5. Карчалова А. М. Этнография казахов в трудах Чокана Валиханова. – Усть-Каменогорск: Вост.-Казахстанский музей, 2010. – 164 с. URL.: <https://vkoe.kz/index.php/2010-03-09-08-54-46/85-2010-03-09-10-07-22/2894-karchalova-am-etnografiya-kazaxov-v-trudax-chokana-valixanova>
6. Козыбаев М. К. (гл. ред.) История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Очерк. – Алматы: Дәуір, 1993. – 416 с. Мұстафа Шоқай және түркі интеграциясы: өткен мен бүгінгің сабақтастығы English version: Mustafa Shokay and Turkic Integration: Linking the Past and the Present ISBN: 5-86228-054-5. URL.: <https://m.eruditor.one/file/3133175/?ysclid=mfviqom5fa299349339>
7. Ишембетов И.Р. Взгляды Валиханова Ч.Ч. на право и государство. Автореф. дисс на соискание звания канд. юр. наук. – Казань, 2006 – 28 с. URL.: <https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/39304/0-755286.pdf?sequence=-1>
8. Зиманов С.З., Атишев А.А. Политические взгляды Чокана Валиханова. – Алма-Ата: Наука, 1965. – 250 с.
9. Концепция правовой политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы: Указ Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года № 627 // Официальный сайт Президента РК. – URL: <https://www.akorda.kz> (дата обращения: 21.09.2025).
10. Абуев К. Шокан Уалиханов: становление личности // Акмолинская правда. 2020. – 15 июня. URL.: <https://apgazeta.kz/2020/06/15/shokan-ualihanov-stanovlenie-lichnosti/>
11. Калижанов Б. У., Ахметова Г. С. Роль адата в современной правовой системе Казахстана: вопросы адаптации и применения // Государство и право. – 2021. – № 5. – С. 102-111.
12. Послание Главы государства К.-Ж.К. Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана» URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskij-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588>
13. Назарбаев Н. А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания («Рухани жаңғыру»). – Астана: 2017. URL.: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
14. О государственной программе «Культурное наследие» («Мәдени мұра») на 2004-2006 годы. URL.: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U040001277_
15. Нурпеисов Е.К. Судебная власть и принципы разделения государственной власти в истории казахов // Сборник статей «Конституционное развитие Казахстана как демократического государства: теория и практика». – Алматы: КазНУ им. Аль-Фараби, 2024. – С. 93-98.

Ш.Ш.УӘЛИХАНОВТЫҢ ӘЖЕСІ АЙҒАНЫМ УӘЛИЕВАНЫҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ САЯСИ БЕЙНЕСІ.

Арманұлы Мансұр, 11 сынып оқушысы,
«Алматы қаласы Ш.Уәлиханов атындағы жекеменшік мектеп»
Жетекшісі: тарих пәнінің оқытушысы Нартай А.Н.

Кіріспе

Тақырыптың өзектілігі. Отандық зерттеулер мен еңбектерде соның ішінде «тұлғатану» бойынша 2021 жылдан бастап тарихи тұлғалардың рөлі мен оларды насихаттау Президентіміз Қ.К.Тоқаевтың №456 Жарлығынан соң қолға алынып зерттеліне бастады. Алайда, қазақ тарихындағы әйелдердің, олардың саяси, мәдени, қоғамдық рөлі мен маңызына байланысты зерттеулер аз. Сол себепті қазақтан шыққан тұңғыш ғалым Шоқан Уәлихановтың туғанына 189 жыл болуына орай конференцияға ғалымның әжесі ретінде біз білетін Айғаным Уәлиева Сарғалдыққызының тарихи, қоғамдық бет-бейнесін зерттеу тақырыбымыздың өзектілігін құрап отыр.

Зерттеу жұмысының мақсат-міндеттері: Зерттеуімнің басты мақсаты-Айғаным Сарғалдаққызының тарихымыздағы маңызды орнын, оның Орта жүз халқының тарихындағы басшылық, саяси рөлін кейінгі ұрпаққа үлгі ету. Ол үшін мынадай міндеттер қойылды:

- Айғаным Сарғалдаққызының өмір баянын тоқталу;
- Шоқанның әжесі Айғанымның Шоқанның ғылыми жолға түсуінен қосқан үлесін көрсету;
- Айғаным Сарғалдыққызының қазақ тарихындағы саяси бейнесін талдау.

Айғаным Сарғалдаққызының өмірбаяны туралы

Айғаным Сарғалдаққызы (1783-1853 ж.ж) - XIX ғасырдағы қазақ әйелдерінен шыққан қоғам қайраткері, Абылай ханның келіні, Уәли ханның әйелі, Шоқан Уәлихановтың әжесі.

Айғаным Есіл бойын мекен етіп отырған атақты Мәлім қажының ұлы Сарғалдың қызы. Кейбір деректер оны Әзірет әлінің 43-ұрпағы деп көрсетеді. Айғанымның әкесі Сарғалдақ Бұқарда оқыған білімді, әулие адам болған. Айғанымның өзі 6 тілді, соның ішінде араб, парсы, шағатай, орыс тілдерін жетік меңгерген озық ойлы, алғыр болып өседі. Сол кездері орыс ақсүйектерінің сәніне айналған француз тілін де үйреніп, шығыс тарихы мен философиясын жатқа білген екен. Сол білімімен ол Уәлидің әйелі ғана емес, кеңесшісі, ішкі және сыртқы мәселелерді шешудегі бас ақылшысына айналған. ¹Ақылды да парасатты Айғаным күйеуі Уәли хан өмірден озғаннан кейін ел мүддесі үшін ел тізгінін ұстамасына болмай, ханның орнын басып хан сайланған. Айғанымның тұлғасы жайында С. П. Семенов-Тяньшанский «Шоқанның әжесі, Уәли ханның жесірі Айғаным өз балаларымен бірге Ресейге айнымас адал дос болып қалды. Александр I Айғанымға қырғыз сахарасында үй салдыруға әмір еткен. Шоқан Уәлиханов сол үйде туған» деп жазса, ² Шоқан Уәлихановтың таңдамалы жинақтарында «Шоқанның әжесі Айғаным парасатты, терең ойлы әрі көреген, өзінің заманына қарай білімді болған әйел. Ол шығыстың бірнеше тілін білген, орыс мәдениетіне мейлінше ден қойып, Сыртқы істер министрлігінің азиялық департаментімен және Петербургтегі Сібір комитетімен хат жазып, байланыста болған. Архив мәліметтеріне қарасақ, Айғанымның қоғамдағы орны, саяси көзқарасы, ойлаған ой мүдделері өте ауқымды болғанын аңғарамыз» деген мәліметтер берілген. ³

¹ С.Мұхтарұлы. Шоқан және өнер: түсініктемеге негізделген иллюстрациялы ғалыми-публицистикалық кітап. Алматы, 1985. 146бет.

² Бейсенбайұлы Ж. Шоқан. Алматы, 2009.

³ М.О.Амирова. Асыл әже атанған Айғаным ханша. elib.bsu.by. Электронная библиотека БГУ. [ISSN 2519-4437](https://elib.bsu.by/ISSN2519-4437) (online)

Айғаным ханым – қазақ тарихында өз бетінше билікке қол жеткізген өз заманының қоғам қайраткері, ел басқарған хан, еуропаша білім алып, бірнеше тіл меңгерген, ұрпақ тәрбиелеген тәлімі мол ана, әже ретінде өз ізін қалдырған дара тұлға болып табылады.

Академик Әлкей Марғұлан тауып зерттеген Айғаным жазбаларының саны 100-ден асады екен. Сондай-ақ 1828 жылы Қызылжар қаласында Батыс Сібірді реквизициялауға келген сенат өкілдерімен кездесіп, жергілікті халықтың талап тілектері жазылған хатты үкіметке жібертуі сияқты оның еңбектері де деректерде молынан кездеседі.

Айғанымның Шоқан Уәлихановтың ғылым жолын түсуіне қосқан ықпалы

Шоқанның әжесі Айғаным туралы, оның жеке өмірбаяны мен саяси бейнесі туралы Ә.Марғұланның зерттеулерінде кездессе, Шоқан Уәлихановтың тұлғалық қалыптасуына қатысты мәліметтер Шоқанның ғылым жолындағы ортасы, орыс интеллигенция өкілдерінің жазбаларында, естеліктерінде көбірек жазылған.

Айғаным қазақ даласындағы әртүрлі әлеуметтік топтар мен рулар арасында, қазақтар мен орыстар арасында татулық қатынас болуына күш салды. Ол Қазақстанда геодезиялық және этнографиялық зерттеулер жүргізген ғалымдар мен инженерлерге көмектесті. П.П. Семенов-Тянь-Шанский былай деп жазған еді: «Айғаным, Уәли ханның жесірі өзінің балаларымен бірге Ресейге адал күйінде қалды. І Александр жесір әйелді ерекше құрметтейді және оған Сырымбетте Шоқан Уәлиханов тұрған үйді салуға жарлық етті»⁴.

Айғаным ауылында мектеп болды, онда балалар тек діни ғана емес, зиялыларға тән білім алды, сондай-ақ мешіт, қонақтарға арналған үй, диірмен, монша, шаруашылық құрылыстар, ат кермелері, т.б. болды. 1828 ж. Батыс Сібірді тексеру үшін келген Сенат өкілдері В.К. Безродный және Б.А. Куракинмен Қызылжарда (Петропавлда) кездесіп, халықтың талап-тілегі жазылған хатты тапсырды.

Өзінің ұлы Шыңғысты Омбы әскери училищесіне оқуға жіберді. 12 жасар Шоқан өзінің анасы Зейнептің қарсылығына қарамай, ол да Омбыға оқуға аттанды. Айғанымның Шоқанның дүниетанымының қалыптасуына зор ықпал етті. Бұл туралы С.Мұқанов «Аққан жұлдыз» романында Айғанымның парасатты да тартымды бейнесін шебер сомдаған.

Омбы кадет корпусының басшысы Семен Богданович Броневский 1786-1858 жылдары өмір сүрген алдыңғы қатарлы орыс интеллигенциясының көрнекті өкілдерінің ішінде алғаш рет Орта жүздегі қазақ қоғамымен достық қатынаста болған адамдардың бірі. Шоқан Уәлиханов туған үймен оның достық әрі творчестволық қатынаста болуы біздің халық тарихындағы жарқын беттердің бірі. Ол Шоқанның әжесі Айғанымға көптеген проблемаларды шешуге көмек берген. Мысалы, оның Сырымбеттегі мектебіне мұғалімдер керек болғанда 1824 жылы өзінің аса қажетті қызметкері оқытушы Құтмұхамет Иманқұловты Семен Богданович осынау қара шаңыраққа жөнелтеді.⁵ Қ.Иманқұлов Айғаным мектебінде ұзақ жылдар сабақ беріп, көп еңбек сіңірген.

Айғаным Шоқан үшін нағыз даналықтың үлгісі болды. Әжесі оған халықтың ежелгі аңыздарын, әңгімелерін айтып, өткен тарихи оқиғаларды еске түсірді. Уәли ханның өлімінен кейін (1821) барлық мұра оның ұлдары арасында бөлінді. «Ханның қызыл ағашы» ордасы - үлкен ұлы Ғұбайдолланың ұрпақтарына, Сырымбет Уәлидің кіші әйелі - Айғанымнан туған балалардың иелігіне қалды.

Айғаным Сарғалдаққызы-қазақ тарихындағы саяси тұлға.

Шоқан Уәлиханов жайлы Ә. Марғұланның зерттеулерінде атап көрсетілгендей, Шоқанның әжесі Айғаным (1783-1853 жж.) көптеген шығыс халықтарының тілдерін білген,

⁴ С.Мұхтарұлы. Шоқан және өнер: түсініктемеге негізделген иллюстрациялы ғылыми-публицистикалық кітап. Алматы, 1985. 146бет.

⁵ Утениязов Самат Көшенұлы. Ш.Ш.Уәлихановтың ғалым ретінде қалыптасуына алдыңғы қатарлы Россия интеллигенциясының әсері. Тарих ғылымының кандидаты атағын алу үшін жазылған диссертация. Алматы 1993.149 бет

олардың бай ауыз әдебиеті үлгілерінің бірталайын жатқа айта алған, орыс мәдениетінің маңызын қазақ әйелдері ішінде бірінші болып түсініп, баласы Шыңғысты 1827 жылы Сібірдегі әскери училищеге оқуға берген, орыс-қазақ достығын жақтап, аулына келген орыс зерттеулеріне қолайлы жағдайлар туғызып отырған. Сонымен қатар, араб, парсы, шағатай, француз тілдерін жетік меңгерген екен. Жас Шоқанның оларға еліктеуіне, сөйтіп өнер жолын қууына ешбір шектеу жасамаған, қайта баланы ойшылдыққа баулыған, алдыңғы қатарлы мәдениет пен ғылымды жоғары бағалап, немересі Шоқанның рухани өсуіне үлкен жағдай жасаған.⁶ [11–126]. Әрі жасөспірім Шоқанның өзі құралпыластарына қарағанда сана-сезімінің ерте оянып, рухани әлемінің асқақ болып қалыптасуына айтулы ықпал еткендердің бірі – Айғаным. Ә. Марғұланның Айғаным Шоқан үшін: «... халық даналығының сарқылмас бұлағы болған», – деуі сондықтан. Яғни, болашақ ғалымның сан салалы ілім мен ғылымның қайталанбас қайраткері болып қалыптасуына жасынан бойына сіңірген жан-жақты тәлім-тәрбие туып-өскен ортасының да игі әсері тиген⁷ [146].

Ол туралы Жарылқап Бейсенбайұлы «Уәли ханның бәйбішеден туған бас мұрагері Абайдлда орыс үкіметі ұсынған аға сұлтандықты менсінбей, бұлғаққа бейім боп шеттетіңкіреп жүрген кезде, Тобыл мен Омбы ұлықтары патша әкімшілігі мен Абылайдың қара шаңырағы арасындағы байланысты Уәлидің кіші әйелі Айғаным арқылы жүргізіп отыруды да назарда ұстағанды жөн көрген еді. Оны сол шақтағы ресми қатынас қағаздарында: «Аса құрметті ханша Айғаным Уәлиева» деп жазылатын құжаттар ауанынан да байқау қиын емес.

Уәли қайтыс болғанда Шоқанның әкесі - Шыңғыс небәрі 10 жаста болатын. Дәстүр бойынша әкенің барлық мұрасы Ғұбайдоллаға өтуге тиіс еді. Бірақ ол кейбір саяси жағдайларға байланысты мұраны иелене алмаған екен. Ұзақ жылдар қудалауда жүріп, қаза табады. Сондықтан халықты басқару тізгінін Уәлидің жесірі Айғаным 30 жыл уақыт бойы үлкен округ билеушісі болды. Жергілікті тұрғындар оны аса қадірледі. Мұрағат материалдары куә болғандай, оның саяси-қоғамдық мүдде тұрғысынан аясы кең болды, Орталық және Солтүстік Қазақстандағы бірде-бір маңызды оқиға оның қатысуынсыз өтпеген екен.

Айғанымның өте батыл, білімді, дипломаттық қабілеттерін тіпті оны Уәлидің әйелдікке алу кезіндегі келісімінен көре аламыз. «Мені шынымен ұнатып, әйелдікке алғыңыз келсе, мына шарттарымды орындайтын боласыз», – дейді Уәли ханға. «Алдыңғы әйелдеріңізден бөлек қоныс саласыз. Қонысты менің төркіндеріме жақын маңнан саласыз. Менен тараған ұрпақ мұрагерлікке бірінші кезекте сайланатын болсын. Балаларға білім, ғылым үйретуіме кедергі келтірмейсіз», – деген шарт қояды.⁸

Қырғыз-қайсақ Орта ордасының билеушісі, қайтыс болған Уәли Абылайхановтың жесірі Айғаным былтырғы 1822 жылдың қараша айында өзінің мекенжайын біздің шекарамызға жақындатуға тілек білдіре отырып, Есіл өзенінің жоғарғы жағынан өзіне тұрақты жайылым ретінде жер бөлуді өтінді. Мұнда ол өзіне қарасты Құдайберді-Атығай және Уақ-керей болыстарының қайсақтарымен бірге тұрар еді деп, 1823 жылдың 12 тамызында Батыс Сібірдің генерал губернаторы, генерал-лейтенант Капцевичтің Сібір комитетіне жолдаған хатында «Уәли ханның жесірі Айғаным мен оның отбасының тұрақты қоныстануына арналған шағын үй мен құдайға құлшылық ететін мешіт салуға және ол үшін Омбы облысының екі сыртқы округіне бөлінген соманың (алпыс екі мың сом) қалдығынан бес мың сом ақша бөлуге рұқсат алуға жәрдемдесуіңізді үлкен құрмет білдіре отырып сұраймын» деген хаты жолданған. Ал 15 наурызда Омбы облыстық бастығына хатында «менің қасымдағы екі би Жандос Салықов пен Бекей Шопановты старшындыққа өткізіп, оларды осы атаққа лайық қағаздармен, мөрмен қамтамасыз етуіңізді сұраймын» деп өз

⁶ Қанафияұлы Н. Шоқан – әдебиетші, публицист. Алматы, 1998

⁷ Шоқан Уәлиханов және халық мұрасы: Ғылыми басылым. - Алматы, 2013. – 315 б.

⁸ «Soltüstik Qazaqstan» газеті 31 қаңтар 2023 жыл. №2

мөрін қойып хат жазған⁹. Бұл дегеніміз Айғанымның дипломатиялық қарым-қатынас жасауда өте білікті елшілік қабілетін көрсетеді. Себебі Айғаным Уәлиеваның барлық жазған хат-хабарлары оң нәтижемен мақұлданып отырған.

Шоқанның әжесі білім-ғылымға өте жақын, сауатты болғанымен қатар, ұрпағына ханның тұқымдарына сай, жоғары, орысша білім алуына жағдай жасаған. Мысалы, Айғаным Уәлиева ханшаның Көкшетау округтік приказына жолдаған үндеу хат жолдаған. Хат 1830 жылдың 16 наурызымен белгіленген. Ресей үкіметіне адал берілген менің ұлым, сұлтан Шыңғыс Уәлиев Ресейде оқу, жазуды және саясатты үйренгісі келеді. Менің өтінішіммен облыс бастығы оны Омбы училищесіне қабылдауға келісім бергендіктен, оған Омбыға келуге ауызша және жазбаша рұқсат етілді. Жүк арбаларын Омбыға дейін жеткізіп алуға рұқсат ету туралы облыс бастығына бір бұйрықпен ұсыныс жасауыңызды бас иіп отырып өтінемін, сіздің хабарыңызды асыға күтудемін.» делінген. Оның ел басқару ісіндегі көрегендігін П. П. Семенов-Тянь-Шанский Уәлиханнның орысқа бағынуын өзге туыстары, Уәлиханнның балалары мен інілері, мойындағысы келмегенде, Уәли ханның жесірі Айғаным өзінің балаларымен бірге Россияның айнымас адал досы болып қалғандығын арнайы тоқтала жазған¹⁰ [146]. Яғни Айғаным мол кездегі тарихи жағдайлар мен қазақ хандығының хал ахуалына саяси нақты баға бере алғандығын көреміз.

Айғанымның қайтыс болғаны туралы хабар

1853 жылдың 19 қарашасында, аптаның төртінші күні, немесе мұсылмандық күндізбеге сәйкес қасиетті бейсенбі күні намаз кезінде Орта қырғыз-қайсақ ордасы ханым марқұм Уәлидің жесірі Айғаным, өз тегі бойынша Сарғалдақова, 70 жасында қайтыс болды. Тоғыз ұлы бар еді, олардың екеуі тым жастай, бала кездерінде, ал екеуі 20 жастарында қайтыс болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. С.Мұхтарұлы. Шоқан және өнер: түсініктемеге негізделген иллюстрациялы ғылыми-публицистикалық кітап. Алматы, 1985. 146бет.
2. Бейсенбайұлы Ж. Шоқан. Алматы, 2009. 39бет
3. М.О.Амирова. Асыл әже атанған Айғаным ханша. elib.bsu.by. Электронная библиотека БГУ. [2519-4437](https://elib.bsu.by/2519-4437) (online)
4. С.Мұхтарұлы. Шоқан және өнер: түсініктемеге негізделген иллюстрациялы ғылыми-публицистикалық кітап. Алматы, 1985. 146бет.
5. Утениязов Самат Көшенұлы. Ш.Ш.Уәлихановтың ғалым ретінде қалыптасуына алдыңғы қатарлы Россия интеллигенциясының әсері. Тарих ғылымының кандидаты атағын алу үшін жазылған диссертация. Алматы 1993.149 бет
6. Қанафияұлы Н. Шоқан – әдебиетші, публицист. Алматы, 1998, 18-196б
7. Шоқан Уәлиханов және халық мұрасы: Ғылыми басылым. - Алматы, 2013. – 315 б.
8. «Soltüstik Qazaqstan» газеті 31 қаңтар 2023 жыл. №2
9. Шоқан Уәлиханов. Шығармалар жинағы. Том 5. Алатау баспа-полиграфиялық корпарациясы. Алматы, 1994жыл.20 бет
10. С.Мұхтарұлы. Шоқан және өнер: түсініктемеге негізделген иллюстрациялы ғылыми-публицистикалық кітап. Алматы, 1985. 146бет.

⁹ Шоқан Уәлиханов. Шығармалар жинағы. Том 5. Алатау баспа-полиграфиялық корпарациясы. Алматы, 1994жыл.20 бет

ШОҚАНТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Ақылбеков Бағдат Бактыбаевич

тарих ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасы Журналистер Одағының мүшесі, өлкетанушы, Тезек төре және Шоқантанушы, дүниежүзілік «Шыңғысхан» академиясының академигі, *«Жетісу облысы әкімінің аппараты» мемлекеттік мекемесі, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы*

Аннотация

Шоқан Уәлиханов – XIX ғасырдың екінші жартысында өзінің географиялық жаңалығы, прогрессивтік көзқарасы мен ізденісі арқылы әлемдік ғылымға жаңа серпін әкелген таңғажайып феномен, аса көрнекті тарихи тұлға. Ол 29 жыл 7 ай ғана қысқа ғұмыр кешті. Ал ғылыммен айналысуға небәрі 12 жылға жуық мүмкіндігі болды. Соған қарамастан ол артында аса бай ғылыми мұра қалдырды. Біздің басты мақсатымыз - Ұлы ғалымның туғанына 190 жыл толуына орай оның жеке басы мен ғылыми мұрасына қатысты осы уақытқа дейін тоқтамай келе жатқан дау-дамайға тосқауыл қойып, Шоқантану саласында қордаланған мәселелерді шешу жолдарын және Шоқан есімін дәріптеу, насихаттау ісін тиісті деңгейге көтеру жолдарын ұсыну болып табылады.

Түйінді сөздер: Шоқан Уәлиханов, Шоқантанудың өзекті мәселелері, Алтынемел, Тезек төре, Көшен тоған.

Кіріспе

Қазақ қоғамында Шоқан Уәлиханов қайтыс болғаннан бері оның жеке басына, қайтыс болуына, жерленген жеріне, ұрпағына, қызметіне, ғылыми мұрасына, есімін ұлықтауға, т.б. қатысты түрлі дау-дамай толастамай келеді. Сондықтан, ұлы ғалымға қатысты негізсіз тұжырымдарға қарсы нақты дәлелдермен жазылған ғылыми-зерттеу жұмысы өте өзекті болып табылады.

2025 жылғы 14 наурызда Бурабайда өткен Ұлттық құрылтайдың төртінші отырысында Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Тарихи әділдік қағидатын қатаң ұстану қажет. Біздің көрнекті тарихи тұлғаларымыз ұлықтауға әбден лайық. Олардың есімін ел жадында сақтау – перзенттік парызымыз әрі жалпыұлттық болмысымызға тән қасиет. Сондай-ақ жақсы мысалдар бар. Жақында «Шоқан. Қашқария сапары» деген мультфильм шығыпты. Бұл өскелең ұрпаққа әйгілі тарихи тұлға Шоқан Уәлиханов туралы мәлімет беретін өте жақсы туынды», деп атап өткен болатын [1, б.1].

Шоқан Уәлиханов өмірінің соңғы кезеңі өте аз зерттелген. Ұлы ғалым қайтыс болған 1865 жылдан бастап көзін көрген замандастары, ғалымдар мен зиялы қауым өкілдері Шоқанға арналған бірқатар мақалалар жариялағанымен, оның өмірінің соңғы кезеңіне қатысты мәліметтерді толық білмейтін еді. Қазақ ғалымдарының қатарынан Шоқан Уәлихановтың өмірі мен қызметін, ғылыми мұрасын алғаш рет зерттеген академик Әлкей Марғұлан болды. Оның басшылығымен 1958 жылы Шоқан шығармаларының алғашқы жинағы жарық көрді [2, б. 91]. Ал Шоқантану саласының өзекті мәселелерін қамтитын кейінгі еңбектердің ішінен Самат Өтениязовтың «Ш.Ш. Уәлиханов – жиһангер зерттеуші» және Жарас Ермекбайдың «Шоқан Уәлихановтың тағдыры мен мұрасы» атты кітаптарын атауға болады [2, 3].

Сонымен қатар, публицист Азамат Ақылбековтің «Шоқан-185» ғылыми-практикалық конференциясында жасаған «Шоқан туралы бірер сөз» атты баяндамасы елеулі жаңалық болды. Бұқаралық ақпарат құралдарында 2023 жылдан бері өлкетанушы Бағдат Ақылбековтің «Шоқан кімге керек?», «Шоқан және Тезек төре», «Д.Қонаевтың Шоқанға тұрғызған ескерткіші», «Шоқан сүйген Айсара» сынды ғылыми-зерттеу мақалалары жарияланды [4,5,6,7].

Негізгі бөлім

Өзіміз Шоқан жерленген Алтынемел өңірінде, Шоқан ауылында ержеттік. Жастайымыздан Шоқан туралы, заманы мен замандастары, оның ішінде Тезек төре, Көшен төре және Айсара сияқты тарихи тұлғалар жөнінде көптеген әңгіме-аңыздарды естіп өстік.

Мектеп қабырғасынан бастап шамамыз келгенше Тезек төретану және Шоқантану ісімен айналысып келеміз. Шоқан туралы дау-дамайға толы жазбаларды да оқуға тура келеді. Мысалы, тек 2010 жылдан бері БАҚ-та С. Алпысұлы, С. Ордабеков, Ж. Ғалым, А. Ақылбеков, С. Өтениязов, Ж. Бейсенбайұлы сынды журналистер, ғалымдар Шоқантану төңірегінде қордаланған бірқатар мәселелерді көтерді. Оларды талдау барысында бірқатар жауапсыз сұрақтардың бар екеніне көз жеткізуге болады.

Біздің пайымдауымызша, Шоқанға қатысты өзекті мәселелерді келесі 3 топқа бөліп қарастыруға болады:

1. Шоқанның жеке басына қатысты мәселелер, оның ішінде өкпе (құрт) ауруына шалдығуы, қайтыс болу себебі, жерленген жері, ұрпағы қалған ба деген сияқты сұрақтарға қатысты;

2. Шоқанның ғылыми мұрасына қатысты;

3. Шоқан есімін дәріптеу, насихаттауға қатысты мәселелер.

Бірінші. Кезінде біз ізденісімізді ең алдымен ұлы ғалымның нақты жерленген жерін анықтаудан бастағанды жөн көрген едік. Себебі, егер Шоқан Уәлиханов жерленген жер нақты анықталса, Үкімет шешімімен арнайы мемлекеттік комиссия құрылып, ұлы ғалымның денесіне сот-медициналық сараптама тағайындалып, қайтыс болу себебін анықтауға мүмкіндік туар еді. Тек осындай кешенді зерттеу жұмысының нәтижесінде ғана ұлы ғалымның артынан ерген дау-дамайға нүкте қоюға болатыны сөзсіз.

Тарихи деректерден Ш. Уәлихановтың 1964 жылдың шілде айында Алтынемел өңірінде отырған ұлы жүздің аға сұлтаны Тезек төре Нұралыұлы Абылайхановтың ауылына келіп тұрақтағаны белгілі [8, б. 74]. Шоқан мұнда өмірінің соңына дейін, яғни 1865 жылдың сәуіріне дейін он айға жуық ғұмыр кешті. Бұл кезеңдегі Шоқан өміріндегі басты тарихи тұлғалар қатарына Тезек төре, Айсара Көшен төреқызы, Алатау округінің басшысы, генерал Г.А.Колпаковский, генерал Черняев, Ғазы Уәлиханов сияқты тарихи тұлғаларды жатқызуға болады.

Жалпы Шоқан туралы сөз болғанда ең көп аталатын тарихи тұлғалардың бірі Тезек төре екені белгілі. Тезек төре Нұралыұлы Абылайханов (1821-1879) –Абылай ханның шөбересі және Әділ ханның немересі. XIX ғасырда Жетісу өңірін 30 жылдан астам уақыт бойы басқарған беделді аға сұлтан. Қазақ-қырғыз баласы «хан» атаған. Ол елін-жұртын жаудан қорғаған батыр және алғыр қолбасшы, халқын бірлік пен ынтымаққа шақырған мемлекеттік қайраткер әрі мәмілегер дипломат, талантты ақын, күйші және әйгілі қолөнер шебері болған аса дарынды тарихи тұлға [9, б. 77, 92].

Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда, Тезек төре Шоқанды жанындай жақсы көріп, оған жан-жақты көмегін аямаған (Сурет 1). Шоқанды немере қарындасы Айсараға үйлендіріп, дүркірете той жасап, бөлек отау құрып берген (Сурет 2). Ал Шоқан қайтыс болғанда, әкесі Шыңғысқа қаралы хабар жолдап, Шоқанды өз қолымен жерлеген. Шоқанды Колпаковский келіп жерледі деген тұжырымда қате деп санаймыз. Себебі, ондай оқиға ел аузында сақталып, тиісті рапорттар болар еді және ол уақытта Колпаковский Семей қаласында болған. Ол Семипалатинск облысы құрылып, соған губернаторлыққа тағайындалып жатқан, Шоқанды да сонда шақырған. Бұл тарихи дерек Шоқанның Колпаковскийге 1865 жылғы 19 ақпанда және әкесі Шыңғысқа жазған соңғы хаттарымен дәлелденіп тұр [10, б. 170, 8, б. 75].

1945–1949 жылдары бір топ ғалымдар Шоқанның зиратын ашып, зерттеу жұмыстарын жүргізген деген деректер бар. Оны Ә.Марғұлан басқарған археологиялық экспедиция жүзеге асырған болуы ықтимал, бірақ дәл қазіргі уақытта қолымызда бұл туралы нақты құжат жоқ.

Кеңес үкіметі тұсында, шамамен 1956–1958 жылдары Сәбит Мұқанов жетекшілік еткен мемлекеттік комиссия Шоқанның зиратын анықтау мақсатында іздестіру жұмыстарын жүргізген. Олар өз беттерімен таба алмаған соң, ауыл ақсақалдарының көмегімен зиратты тауып алған. Осы іздестіру жұмыстарына біздің туған атамyz Алтай Ақылбекұлы (1910–1988) де қатысып, белсене атсалысқан. Айта кетерлігі, атамyzдың

атасы Сағындық та сол қорымда, Шоқанмен қатар жерленген.

Алтынемел өңірінің тұрғындары арасында осы уақытқа дейін айтылып келе жатқан, Шоқанның денесі қайтыс болғаннан кейін Тезек төренің ұйғарымымен, сұлтан Ералы Әділұлы Абылайханов мазарының түбіне жерленген деген ауызша дерек бар деп жоғарыда айтып өттік. Ең қызығы, ел аузындағы дерек орыс ғалымы Н. Пантусовтың 1898 жылғы 1 тамызда түсірген екі фотосуретімен және «Могила Чокана Валиханова» атты мақаласымен дәлелденіп тұр (Сурет 4, 5, 6). Бұл туралы публицист А.Ақылбеков «Шоқан-185» ғылыми-конференциясында баяндама жасаған болатын. Ең басты мәселе – Н. Пантусов түсірген фотосуреттегі Шоқанның мазары қазіргі уақытта көпшілікке әйгілі Шоқанның обелиск-ескерткіші тұрған жерден оңтүстік-күншығысқа қарай 50-60 қадам жерде орналасқанында. Олай болса, Шоқанның 200 жылдығына дейін оның нақты жерленген жерін анықтап, сүйегіне эксгумация арқылы ғылыми-медициналық сараптама жасап, осы уақытқа дейін ушығып келе жатқан дау-дамайды, дақпырт сөздерді тоқтату қажет деп есептейміз. Ол үшін құрамына қажетті мамандарды енгізе отырып, арнайы мемлекеттік комиссия құруды ұсынамыз.

Екінші, яғни Шоқанның ғылыми мұрасына қатысты мәселеге келетін болсақ, алдымыздан ұлы ғалымның әлі де ғылыми айналымға еңбеген еңбектері мен сызбалары ойға оралады. Бұл жерде академик Әлкей Марғұланның «Жүз жылдар бойы Ш.Уәлихановтың әдеби мұраларының зерттелмей келуінің салдарынан қазақ әдебиетінің бұл асыл шығармалары күні бүгінге дейін бізге мәлім болмай келді. Енді бүгінде осылардың бәрі белгілі боп отырғанда, Уәлихановты тек ойшыл-ғалым ғана емес, қазақтың тұңғыш жазушы-прозаигі деп мойындау мәселесі күн тәртібіне қойылып отыр», деген аталы сөзі ойға оралады [8, б. 107]. *(Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. Құраст. Д.Ә. Марғұлан, Д.А.Марғұлан – Алматы: «Алматы-Болашақ» баспасы, 2011. 107-ші бет).*

Қазіргі уақытта Шоқан Уәлихановтың ғылыми айналымға енген 2000 мың парақтан астам қолжазбалары және 150-ге жуық суреттер мен сызбалары белгілі. Замандастары Г.Н. Потанин, Ф.М. Достоевский, П.П. Семенов, А.К. Гейнс, К.К. Гутковский, Н.М.Ядринцев, И.Н. Березин, Н.И. Наумов, Г.Х. Гасфорт, Л.С. Берг, Н.И. Веселовский, Э.Жонво, Ф.Р. Остен-Сакен, Г.П. Клеменц сияқты орыс ғалымдары Шоқанның аса бай ми мұрасын жинақтау қажеттігі туралы мәселе көтерген. Кеңес заманынан бері Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, С.Бегалин, Шота Уәлиханов, Д.Қонаев, С.Зиманов, Ә.Бисенова, С.Мұхтарұлы, Б.Көмеков, С. Өтениязов сынды қазақ зиялылары Шоқанның көпшілікке белгісіз ғылыми мұралары мен ашылмаған құпияларын, өмір деректерін одан әрі мұқият зерттеу қажеттігі туралы айтып та, жазып та кеткен болатын. Соған қарамастан, осы уақытқа дейін Шоқанның ғылыми мұрасын іздестіру, жинақтау, жариялау ісі толық көлемде атқарылды деп айтуға болмайды. Тіпті қазақ тіліндегі шығармалар жинағы тек 2010 жылы ғана баспадан шыққаны да Шоқантану ісінің салғырт жүргізілгенінің айғағы іспетті. Нәтижесінде, Шоқан шығармалары төңірегінде де дау-дамайлар өршіп тұр деп айтуға болады. Мысалы, «Алаш айнасы» газетінде «Шоқан өлді дегеннен кейін де 10 жыл тірі болған...» деген тақырыпқа тарих ғылымының докторы, профессор Көшім Есмағамбетов мынадай пікір айтқан екен: «Негізі, Шоқан – өте күрделі тұлға. Оған нүкте қою әлі ерте. Өкінішке қарай, бізде «Шоқантанудың» тікелей соңында жүрген адам жоқ. Дегенмен Шығыстану институты алдағы 180 жылдығына орай Шоқанның түпнұсқа еңбектерін шығару жөнінде тиісті мекемелермен келіссөздер жүргізіп жатыр. Ал соңғы шыққан 6 томдық 1985 жылғы нұсқадан аударылған. Бірақ ол нұсқаның өзі кезінде күлдібадамдау болып шыққан болатын». Ал Мадрид және әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, тарих ғылымының кандидаты Самат Өтениязов 2021 жылғы 5 мамырда «ANA TIL» газетінде «Шоқан Уәлиханов ғылыми мұрасының тағдыры және оған жасалған қиянаттар тарихы» атты мақала жариялады. Онда бүгінгі күнге дейін Шоқанға тиесілі екендігі күмән тудыратын «Абылай» атты атышулы мақала немесе Шоқан жинақтарына еңбей қалған «Идыге» мен «Әдигей» атты еңбектері төңірегіндегі дау-дамайлар жөнінде баяндалған. Сондықтан, әлі күнге дейін «Шоқантану» саласы көңілді

толық қанағаттандыратындай деңгейге жетті деп айтуға әлі ертерек! Тіпті әрбір бес жыл сайын өткізілетін ғылыми-практикалық конференцияларда ешбір жаңалық жоқ, барлық материалдар ескі сарынмен, аздаған ғана өзгерістермен қайталап жазылып, басылып келе жатыр. Өз тарапымыздан елімізде Шоқантану ғылымын қалыптастыру қажет деп есептейміз. Шоқан мұрасын толықтырудың кешенді жоспарын қабылдауды ұсынамыз. Шоқан оқулары бағдарламасын әзірлеп, барлық оқу орындарына енгізуді де ұсынамыз.

Үшінші. Шоқан есімін дәріптеу, насихаттау ісі тиісті деңгейде қолға алынбай келеді. Оған биылғы 190 жылдығы куә. Еліміз бойынша өткізіліп жатқан шағын іс-шараларды есептемегенде, ұлы ғалымның 190 жылдығы мемлекеттік деңгейде аталып өтілмеді. Мысалы «М.Дулатов - 140», «Абай - 180», «Мөңке би - 350» сияқты мерекелік іс-шаралар дүркірете тойланды, тойлануда. Қазақ халқын дүниежүзіне өзінің терең білімімен мойындатқан Шоқан Уәлихановтың өмір жолын, жеке тұлғасын, артында қалдырған аса бай ғылыми мұрасын жаңаша көзқараста зерттеу, дәріптеу, насихаттау ісіне жаңа серпін беретін кез келді.

Қорытынды

Бар болғаны 30 жасқа жетер-жетпес өмірінде әлемдік ғылымға қосқан үлесінің арқасында артында мәңгі із қалдырған ғұлама ғалым, ағартушы, ұлы гуманист Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың өмірі мен қызметі жайында қыруар әдебиет жинақталған. Соған қарамастан, Шоқан өмірінің соңғы кезеңі аз зерттелген. Нәтижесінде қазіргі уақытқа дейін халық арасында Шоқан туралы түрлі дау-дамайларға толы әңгіме мен өткір пікір алмасу толастамауда. Олардың ішіндегі тіпті ақылға қонымсыз дүниелерді алып тастағанда, негізгі сұрақ Шоқанның қазасына қатысты өрбиді. Сонымен қатар, Шоқантану саласында соңғы жарты ғасырдан бері ешбір ілгерілушілік байқалмайды. Жоғарыда 3 топқа бөліп аталған Шоқантану саласының өзекті мәселелерін шешу үшін, алдымен Шоқантану мәселесін көтеріп, мемлекеттік деңгейде қолға алуды қамтамасыз ету мақсатында ынталы жұмыс тобын және қажет болған жағдайда қоғамдық қор құру қажет деп есептейміз. Келісім бойынша оның құрамына С.Өтениязов, Ж.Ермекбай, А.Ақылбеков, Б.Ақылбеков сияқты оқымыстылар мен мүдделі, жанашыр азаматтарды енгізу керек. Осы ынталы топтың ықпалымен келесі мәселелерді көтеруді ұсынамыз:

1. Мемлекеттік деңгейде «Шоқан Уәлиханов» ғылыми орталығын ашып, «Шоқантану» ғылымын қалыптастыру, Шоқан мұраларын іздестіру, жинақтау, жариялау ісін қолға алу.
2. Шоқан оқуларының ғылыми бағдарламасын әзірлеп, оқу орындарына енгізу.
3. ҚР Үкіметі алдына Шоқан Уәлиханов жерленген жерді анықтап, сүйегіне ғылыми-зерттеу жұмысын тағайындау туралы ұсыныс енгізу. Бұл шара ұлы ғалымның қайтыс болу себебін анықтауға мүмкіндік береді және осыған байланысты дау-дамайды тоқтатуға мүмкіндік береді.
4. Шоқан Уәлиханов есімін ұлықтауға, дәріптеуге, насихаттауға бағытталған кешенді іс-шаралар жоспарын әзірлеп, Үкіметтің қарауына ұсыну.

CURRENT PROBLEMS AND SOLUTIONS OF SHOCK SCIENCE

Bagdat Baktybayevich Akylbekov, Master of Historical Sciences, member of the Union of Journalists of the Republic of Kazakhstan, local historian, Namesake of Torah and Shokan Studies, academician of the Genghis Khan World Academy

State institution "Office of Akim of Zhetysu region", Taldykorgan, Republic of Kazakhstan

Abstract: Shokan Ualikhanov is an outstanding historical figure, an amazing phenomenon who brought a new impetus to world science in the second half of the 19th century due to his geographical novelty, progressive vision and search. He lived only 29 years and 7 months. And I was only involved in science for about 12 years. Nevertheless, he left behind a rich scientific legacy. Our main goal is to commemorate the 190th anniversary of the birth of the great

scientist, to put an end to the ongoing disputes about his personality and scientific heritage, and to propose ways to solve the problems accumulated in the field of Shokan studies, popularization, and popularization of the Shokan name.

Keywords: Chokan Ualikhanov, topical issues of Chokan studies, Altynemel, Tezek tore, Koshen togan.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тоқаев Қ.Ж. Ұлттық құрылтайдың төртінші отырысында сөйлеген сөзі. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. <https://www.akorda.kz>
2. Өтениязов С.К. Ш.Ш. Уәлиханов – жиһангер зерттеуші. – Алматы, «Үш қиян». 2025. – 572 б.
3. Ермекбай Ж. Шоқан Уәлихановтың тағдыры мен мұрасы. – Нұр-Сұлтан: Рухани жаңғыру. 2020. – 216 б.
4. Ақылбеков Б. Шоқан кімге керек? // Abai.kz. 2023 // <https://abai.kz/post/167965>
5. Ақылбеков Б. Шоқан және Тезек төре // Ana tili. 2023// <https://anatili.kazgazeta.kz/news/62024>
6. Ақылбеков Б. Д.Қонаевтың Шоқанға тұрғызған ескерткіші // Abai.kz. 2025 // <https://abai.kz/post/193871>
7. Ақылбеков Б. Шоқан сүйген Айсапа. //Abai.kz. 2024. // <https://abai.kz/post/192432>
8. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы: Болашақ. 2011. Т.10 – 592 б.
9. Ақылбеков А. Тезек төре – Талдықорған: Офсет, 2013. – 352 бет.
10. Ш. Ш. Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы // Алматы: Толағай групп. – 2010. – Т. 5. – 528 б.

Қосымша назарға алынған әдебиеттер:

1. Шоқан Уәлиханов және ХХІ ғасырдағы гуманитарлық ғылым: көрнекті қазақ ғалымы Ш.Ш. Уәлихановтың 175 жылдығына арналған халықаралық ғылымипрактикалық конференция материалдары. – Алматы: Тарих тағылымы. 2010. – 560 б.
2. Бекмаханов Е.Б. История Казахстана//Сочинения в семи томах. Павлодар. 2005 – С. 531.
3. Бегалин С. Шоқан асулары. – Алматы: Жалын.1979. – 280 б.
4. Мүсірепов Ғ. Шоқан туралы сөз // Таңдамалы шығармалар – Алматы: Жазушы. 1988. – Т.5. – 123–130 б.
5. Мұхтарұлы С. Шоқан және Өнер. – Алматы: Өнер. 1985. – 310 б.
6. Хафизова К. Чокан Валиханов и Китай // Қазақстан мұрағаттары. – 2010. – № 4 (16). – С.127.
7. Әуезов М. О. Шоқан және оның заманы//Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Жібек жолы. 2009. — Т. 38. — 406 б.
8. Қонаев Д.А. Өтті дәурен осылай. Алматы: Алматыкітап. 2011. – 496 б.
9. Реклю Э. Земля и люди. Всеобщая география/Элизе Реклю //Санкт-Петербург: издание картографического заведения А.Ильина: типография товарищ. Общественная польза. – 1878 — С.512.
10. Стрелкова И. И. Ч.Валиханов. — Москва : Молодая гвардия, 1983. — С.110.
11. Бектемірова Н. Қазақтың қайсар ұлы. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2015. – 248 б.

ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ АЙМАҚТЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ РӨЛІ: ҚАЗІРГІ АЙМАҚТАНУ ҒЫЛЫМЫНА ӘСЕРІ

Берікқожа С.Б., з.ғ.м., PhD докторант
*Л.Н.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті,
Астана қаласы, Қазақстан Республикасы*

Аннотация. Бұл мақалада ХІХ ғасырдағы аймақтық зерттеулердегі Шоқан Уәлихановтың рөлі мен оның қазіргі аймақтану ғылымына берер сабақтары талданады. Ғалымның экспедициялық сапарлары, этнографиялық, тарихи және географиялық еңбектері аймақтық зерттеулердің кешенді әдістемесінің үлгісі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, Шоқан мұрасының қазіргі аймақтанудағы ғылыми және әдіснамалық маңызы сараланып, жас зерттеушілер үшін практикалық ұсыныстар беріледі.

Түйінді сөздер. Шоқан Уәлиханов, аймақтану, ХІХ ғасыр, Орталық Азия, этнография, геосаясат

ХІХ ғасырдың ортасы – Орта Азия мен Қазақстан аумағын жан-жақты зерттеу бастау алған кезең. Дәл осы уақытта аймақтың географиясы, тарихы, этнографиясы және мәдениеті туралы құнды мәліметтер жинақтала бастады. [1] Ресей империясының отарлық саясаты аясында Орталық Азияға ғылыми экспедициялар ұйымдастырылып, «ақтаңдақ» аймақтарды картаға түсіру, жергілікті халықтардың тұрмыс-тіршілігін зерттеу қолға алынды. Осындай зерттеулердің алдыңғы шебінде Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов (1835–1865) сынды қазақтың тұңғыш ғалымы, ориенталист-этнографы, географы және ағартушысы болды. Шоқан Уәлиханов небәрі 30 жылға жетпейтін қысқа ғұмырында ғылымға өлшеусіз үлес қосып, кейінгі ұрпаққа өшпес мұра қалдырды. Оның Орталық Азия мен Қазақ даласын зерттеудегі еңбектері заманында да жоғары бағаланып, қазіргі уақытта да ғылыми өзектілігін жойған жоқ. Сондықтан Шоқан Уәлихановтың ХІХ ғасырдағы аймақтық зерттеулердегі рөлін талдап, оның қазіргі аймақтану ғылымына берер сабақтарын сараптау – ғылыми тұрғыда маңызды міндет.

Шоқан Уәлиханов – өз заманында Еуропалық ғылым мен шығыстық танымның тоғысында қызмет еткен бірегей тұлға. Ол кадет корпусында әскери білім алып, шығыстану мен этнографияға қызықты, орыс географиялық қоғамының толық мүшесі ретінде танылды. Жас ғалымның экспедициялар арқылы жинаған мәліметтері және ғылыми тұжырымдары тек Ресей империясына ғана емес, әлемдік ориенталистикаға зор жаңалық болды. Шоқанның зерттеулері арқылы бұған дейін ғылымға беймәлім болып келген Жетісу, Тянь-Шань, Шығыс Түркістан аймақтары жөнінде алғашқы толыққанды жазбалар пайда болды. Ол өз еңбектерінде аймақтардың тарихы, географиясы, этнографиясы, әдебиеті мен құқықтық жүйесіне дейін қамтып, кешенді зерттеу жүргізді. Мәселен, Шоқанның Қашғарияға саяхаты нәтижесінде сол уақытқа дейін құпия саналған өлкенің саяси-әлеуметтік жағдайы, халқының тұрмысы мен мәдениеті туралы жан-жақты мәлімет Еуропа ғылымына алғаш рет жол тартты.

Бұл мақалада Шоқан Уәлихановтың 1850–1860 жылдардағы аймақтық зерттеулерге қосқан үлесі талданып, оның ғылыми тәсілдері мен ұстанымдарының қазіргі аймақтану ғылымы үшін маңыздылығы қарастырылады. Шоқанның өмірі мен ғылыми қызметі арқылы сол дәуірдегі аймақтық зерттеулердің ерекшеліктері ашылып, бүгінгі зерттеушілерге пайдалы сабақтар мен ұсыныстар ұсынылады.

ХІХ ғасырдың ортасында Ресей империясы Орта Азияны танып-білуге, оны зерттеп, игеруге бағытталған саясат жүргізді. Бұл кезеңде аймақтық зерттеулер негізінен әскери барлау экспедициялары мен орыс географиялық қоғамы сынды ұйымдардың ықпалымен дамыды. 1856 жылы Ресей география қоғамы Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфорттың бастамасымен Іле өңірі мен Ыстықкөл аймағына әскери-ғылыми экспедиция ұйымдастырып, құрамына жас офицер Шоқан Уәлихановты енгізгені бекер емес. Шоқан

жергілікті тілдерді, салт-дәстүрді жетік білетіндігімен және ғылымға құштарлығымен көзге түсіп, экспедицияға таптырмас маман саналды.

Осы 1856 жылғы алғашқы экспедициясында Шоқан Жетісу мен Қырғызстан аумағын аралап, табиғат пен халқының этнографиясын зерттеді. Экспедиция барысында ол Ыстықкөлдің шығыс және солтүстік жағалауын картаға түсіруге қатысып, көне қала жұрты мен тарихи ескерткіштерді көзбен көріп, сипаттап жазды. Шоқан қырғыз елінің «Манас» эпосын алғаш хатқа түсіріп, әлемге таныстырған ғалым болды – бұл да оның аймақтық фольклорды зерттеудегі теңдессіз еңбегі болатын. 1857 жылы Шоқан Уәлиханов небәрі 22 жасында (кей деректе 20 жасында) Ресей императорлық География қоғамының толық мүшесі болып сайланып, ғылыми ортада зор абыройға ие болды. Бұл – оның аймақты зерттеудегі табыстарының және ғылыми дарынының мойындалғанының дәлелі еді. Г. Потанин естеліктерінде Омбы кадет корпусында бірге оқыған досы Шоқанның болашағынан үлкен үміт күттірген зерттеуші ретінде бағаланғанын жазады; тіпті кадет корпусының басшылары «Шоқан – болашақ ірі ғалым» деп болжаған екен.

1858–1859 жылдары Шоқан Уәлиханов өзінің ең атақты саяхатын – Қашғарияға экспедицияны – сәтті жүзеге асырды. Бұл сапар Шоқанның ғылыми ғана емес, саяси тәуекелге толы ерлігі еді: Қытайдың батыс аймағы – Қашғария сол кезде Еуропа саяхатшылары үшін жабық, құпиясы көп өлке болатын. Шоқан көпестер керуені құрамында «Әлімбай» деген жасырын атпен кіріп, Қашғар қаласында бес ай тұрып, жан-жақты зерттеу жүргізді. Ол осы уақыт ішінде жергілікті халықтың тұрмыс-салтын, қаладағы әкімшілік басқару жүйесін, аймақтың экономикасы мен сауда байланыстарын, табиғаты мен климатына дейін мұқият тіркеп отырды. Экспедиция нәтижесінде Ш. Уәлиханов «Алтышардың немесе Қашқарияның (Қытай провинциясының) жай-күйі туралы» атақты еңбегін, сондай-ақ «Қашқар сапарының күнделігі» атты жазбаларын дүниеге әкелді. Бұл еңбектерінде ғалым тұңғыш рет Қашғарияның сол заманғы саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени жағдайының толық көрінісін ғылым әлеміне ұсынды. Шоқанның Қашғарияда жинаған уникалды деректері Ресейдің шығыстану ғылымына өлшеусіз үлес қосып, Орталық Азия картасындағы «ақ таңбаларды» жоюға мүмкіндік берді. Патшалық Ресейдің әскери стратегтері Шоқан әкелген мәліметтерді Орта Азиядағы геосаяси жағдайды бағалауда пайдаланса, еуропалық ғылым оны «Шығысты ашқан» саяхатшы ретінде таныды.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы сан-салалы. Ол тарих, этнография, география, әдебиеттану, құқықтану сияқты түрлі бағыттарда қалам тербеп, сол салалардың әрқайсысы бойынша құнды пайымдар жасаған. Ғалымның негізгі еңбектері қатарында: «Қырғыздар туралы жазбалар», «Қырғыздың шежіресі», «Қазақтың көне замандағы ақындық өнерінің үлгілері», «Жоңғария очерктері», «Қазақтардағы шамандықтың қалдықтары», «Сот реформасы туралы жазба» және т.б. атауға болады. Мәселен, оның қазақ қоғамындағы ислам діні мен дәстүрлі наным-сенімдер байланысын талдаған зерттеуі, қазақтардың рулық құрылымы жайлы еңбегі, қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктер туралы мақалалары – аймақтың мәдениеті мен қоғамдық өмірін терең түсіндірген тың дүниелер. [2] Шоқанның еңбектерінің бірқатары өзі тірі кезінде-ақ баспадан шыққан: 1861 жылы оның «Жоңғария очерктері» Императорлық географиялық қоғам жазбаларында жарияланды. Сондай-ақ, ол орыс және шетел басылымдарына Азия халықтарының тарихы мен фольклоры бойынша мақалалар жазып, ғылыми энциклопедияға да материалдар берген.

Ғалымның ізденістері дала өмірінің сан қырын қамтыды. Шоқан археология мен өнертану саласына да үлес қосып, Түркістан өлкесіндегі көне қалалардың орны мен тас мүсіндер, ескерткіштер туралы деректер жинады. Табиғат зерттеушісі ретінде Жетісу өңірінің өсімдіктері мен жануарлар әлемінен коллекциялар түзді, алғашқы гербарий жасаушылардың бірі болды. Шоқан Балқаш пен Алакөл бұрын бір су айдыны болғаны жөнінде батыл ғылыми болжам айтқан және Жоңғар қақпасындағы ерекше жел ағысы (Ебі желі) туралы алғаш ғылыми баяндама жасаған тұлға. Оның географиялық, картографиялық еңбектері де аймақтық ғылымның қазынасына қосылды – мәселен, Шоқан Орталық

Азияның табиғи-географиялық картасын жасауға атсалысты, өзі қатысқан экспедициялар маршруттарының карталарын сызып қалдырды.

Шоқан Уәлихановтың аймақтық зерттеулердегі басты ерекшелігі – кешенді, энциклопедиялық тәсіл. Ол зерттеген өңірдің *тарихын, этнографиясын, географиясын, экономикасы мен саяси ахуалын* біртұтас қарастырып, өз жазбаларында жан-жақты талдау жасаған. [3] Мысалы, Қашғария туралы еңбегінде бір ғана өлкедегі халық саны, қала базарларындағы тауар айналымы, билеуші әулеттердің тарихы, діни жағдай мен сәулет өнері ескерткіштеріне дейін түгел қамтылады. Мұндай жан-жақтылық сол дәуірде сирек кездесетін құбылыс еді және Шоқанның білімдарлығын, кең дүниетанымын танытты. Зерттеушінің ғылымға адалдығы мен объективтілігі де аймақтық ғылыми деректің құндылығын арттырды: Шоқан өз еңбектерінде жергілікті халықтардың тұрмысын бағалауда европоцентристік менсінбеушілікке жол бермей, далалық өркениеттің жетістіктерін әділ көрсетті. Мысалы, ол қазақ-қырғыз фольклоры мен заң-жырларын жинап, жариялау арқылы көшпелі мәдениеттің бай мұрасын ғылыми айналымға қосты.

Шоқанның қызметіндегі тағы бір қыры – ағартушылық және қоғам қайраткерлігі. 1861 жылы денсаулығы сыр бере бастағанда, Шоқан Омбыдан еліне оралып, қыр халқына тікелей қызмет етуді мақсат тұтты. Ол сол жылы Атбасар округіне аға сұлтан (басқарушы) болып сайлануға келісім берді. Досты Ф.М.Достоевскийге жазған хатында Шоқан: *«Менің аға сұлтан болуға келісуімнің мақсаты – қарапайым халқымды чиновниктер мен байлардың озбырлығынан қорғап, білімді басшының халыққа пайдалырақ бола алатынын өз үлгімен көрсету»* деп атап өткен еді. Бұл ниеті оның отарлық басқару жүйесі шеңберінде халқына жақсылық жасауға талпынғанын көрсетеді. Өкінішке қарай, патша әкімшілігінің қыспағы және жергілікті үстем топтардың қарсылығы жас ағартушының әкімшілік қызметін көп ұзамай тоқтатты – Шоқан 1862 жылы аға сұлтандық міндеттен босап, шығармашылықпен айналысуға ниет етті. Алайда құрт ауруы асқынып, 1865 жылы сәуірде Шоқан Тезек төре ауылында (Алтынемел маңы) 29 жасында дүниеден өтті. [4]

Қорыта айтқанда, Шоқан Уәлиханов – XIX ғасырдағы аймақтық зерттеулер дәуірінің нағыз жарқын өкілі. Ол туған өлкесін ғылым көзімен танып-білуде көшбасшы болды, шығыстану ғылымында *қазақ мектебін* бастады деуге толық негіз бар. Академик Әлікей Марғұланның бағалауы бойынша, Шоқанның дүние жүзі ғылымына сіңірген еңбегін әлем мойындаған, оның таңғажайып ғылыми мұрасы – халқымыздың баға жетпес рухани қазынасы. Шоқан еңбектері өз заманында орыс, еуропа ғалымдарына мол мағлұмат берсе, кейінгі кеңес және қазір тәуелсіздік кезеңінде де жаңа зерттеулерге негіз болып келеді. XX ғасырдың ортасында Шоқан Уәлихановтың бес томдық шығармалар жинағы жарық көріп, соңғы жылдары оның толық шығармалар жинағы қазақ тілінде алты том болып басылды. Бұл – Шоқан мұрасының ұрпақтан ұрпаққа өз маңыздылығын жоғалтпай, зерттеліп жатқанын көрсетеді.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми өмір жолы мен әдістері қазіргі замандағы аймақтану ғылымы мамандарына көптеген маңызды сабақ береді. Ең әуелі, Шоқанның кешенді және пәнаралық зерттеу тәсілі үлгі боларлық. Бүгінгі аймақтану саласы да география, тарих, экономика, мәдениеттану сияқты бірнеше пән тоғысатын кешенді ғылым ретінде қалыптасқан. Шоқан өз дәуірінде дәл осындай көпсалалы әдісті қолданды: әр экспедициясында табиғи орта мен халық тұрмысын қатар зерделеп, тарихи дерек пен фольклорлық мәліметті салыстырып қарастырды. Қазіргі аймақтанушылар Шоқанша зерттеу барысында *жергілікті жағдайды жан-жақты қамтуға* ұмтылуы тиіс. Мысалы, аймақтық дамуды зерттегенде тек экономикалық көрсеткіштермен шектелмей, сол өңірдің тарихи-мәдени контекстін, демографиялық ахуалын және экологиялық жағдайын ескерген дұрыс – дәл Шоқан еңбектерінде әр қырынан талдап көрсеткендей.

Екіншіден, далалық жұмыс пен эмпирикалық мәлімет жинаудың маңыздылығы. Шоқан Уәлиханов өз зерттеулерінде тікелей далаға шығып, көзімен көріп, өлшеу, суретке түсіру, жергілікті халықтан сұхбат алу арқылы дерек жинаудың озық үлгісін қалдырды. Ол әскери экспедициялардың ғылыми бағдарламасын әзірлеп, өзі де әр сапарда күнделік жазып

отырды. Сол арқылы қағаздағы теорияны шынайы өмірдегі бақылаумен ұштастырды. Бүгінгі аймақтану ғалымдары да кабинеттік зерттеумен қатар, *өрісте зерттеу (fieldwork)* жүргізуге мән беруі керек. Белгілі бір аймақты зерттегенде сол жерге барып, тұрғындарынан ақпарат жинау, тікелей өлшемдер жүргізу, архив құжаттарын жергілікті жерде іздестіру сияқты әдістер нәтиженің шынайылығын арттырады. [5] Шоқанша айтсақ, «Әр халықтың әдеби мұрасын, фольклорын зерттеу – этнография үшін аса қажет, өйткені онда халық тұрмысы, дүниетанымы ашық бейнеленеді» деп, өзі қазақ пен қырғыздың ауыз әдебиетін тірнектеп жинаған. Бұл бүгінгі зерттеушілерге халықтың тілін, өнерін білудің маңызын ұмыттырмауы тиіс.

Үшіншіден, жергілікті тіл мен мәдениетті терең меңгеру сабақ ретінде қарастырылмақ. Шоқан жастайынан араб, парсы, шағатай тілдерін үйреніп, кейін орыс тілін тамаша меңгерді. Сондай-ақ, өзі зерттеген қырғыз, ұйғыр, өзбек халықтарының тілдерін түсініп, сол тілдердегі деректерді тікелей пайдалана алды. Сол дәуірдің алдыңғы қатарлы шығыстанушылары – Веселовский, Березин, Семенов-Тянь-Шанскийлер – Шоқанның орыс және қазақ тіліндегі білімі мен аударма қабілетін ерекше бағалаған. Қазіргі аймақтық зерттеулерде де сол аймақтың тіл ерекшелігін, мәдени кодтарын білу аса қажет. Аймақтанушы маман зерттеу объектісі болған өңірдің бір не бірнеше тілін білсе, дереккөздерді түпнұсқадан оқып, көп қателіктер мен үстірт пайымдардан сақтанады. Мысалы, Орталық Азияны зерттейтін қазіргі ғалым қазақ, өзбек немесе парсы тілдерін меңгерсе, Шоқан тәрізді, халық аузындағы бай фольклор мен шежірені, ұлттық мәдениет қазыналарын тікелей игереді. Бұл – аймақты жан-жақты әрі дұрыс түсінудің кілті. Шоқан Уәлихановтың өзі «Қазақтың ертегілері мен әндерінде, аңыздарында бүкіл руының тарихы жатыр» деп, халқымыздың ауыз әдебиетін жинап жариялауды игі іс санаған еді.

Төртіншіден, Шоқанның ғылыми объективтілік және сыни анализ ұстанымы бүгінгі зерттеушілерге үлгі. Шоқан өз еңбектерінде біржақты пікір білдіруден сақталып, мүмкіндігінше салыстырмалы талдау жасады. Ол қазақ қоғамының кемшіліктерін жасырмай, бірақ сол кемшіліктердің себептерін тарихи контексте түсіндірді; патшалық отарлау саясатындағы әділетсіздік пен жергілікті әкімдердің қиянатын да батыл сынады (мәселен, «Сот реформасы туралы жазбада»). Сонымен қатар, зерттеуде дереккөзіне сын көзбен қарау керектігін Шоқан жақсы білген: ол ортағасырлық жазбалармен жұмыс істегенде шығыс деректерін орыс зерттеушілерінің еңбектерімен салыстырып, өз тұжырымын түзетіп отырған. Бүгінгі аймақтануда да әртүрлі ақпарат көздерін тексеру, деректерді көп верификациялау әдісі маңызды. Шоқан қолданған салыстырмалы әдіс – қазіргі аймақтық және мәдениетаралық зерттеулердің негізі. Мысалы, ғалым «Тарихи Рашидиді» талдап, қазақ шежірелерімен салыстыра отырып, қазақ хандығы тарихына қатысты нақты тұжырымдар жасағаны белгілі. Бүгінгі таңда да зерттеушілер аймақ тарихын жазғанда жергілікті мұрағат құжаттарын басқа елдердегі деректермен салғастыра қарастырса, ғылыми нәтижелердің дұрыстығы артады.

Бесіншіден, ұлттық мүдде және гуманистік көзқарас тұрғысынан Шоқан тәжірибесі бүгінгі аймақтанушы ғалымдарға өнеге бола алады. Шоқан Уәлиханов өз зерттеулерінде тек ғылыми қызығушылықпен шектелмей, олардың практикалық маңызын да ойлады. Ол қазақ халқын ағарту, білім тарату, әлеуметтік реформалар енгізу идеяларын қолдады. Мысалы, Шоқан кадет корпусында жүріп, патшалық әкімшіліктің қазақ қоғамын басқарудағы олқылықтарын байқап, кейін сол туралы реформалық ұсыныстар жазды (билеуші-сұлтандар сотын жаңарту жөнінде). Бүгінгі аймақтық саясат немесе аймақтық даму зерттеулерінде де ғалымдар өз туған өңірлерінің игілігін көздейтін, дамытуға септігін тигізетін ұсыныстар беруге ұмтылуы керек. Шоқанның ғылыми жұмысы мен қоғамдық қызметіндегі қайырымды мақсат – аймағын өркендетуге үлес қосу – қазіргі зерттеушілер үшін де басты мотив болуға тиіс. Өйткені кез келген гуманитарлық ғылым, соның ішінде аймақтану, түптеп келгенде, туған еліңнің «біз кім едік, қазір кіміз, болашағымыз қандай болмақ» деген сұрақтарына жауап іздеп, стратегиялық бағыт-бағдар ұсынуы қажет. Шоқан Уәлиханов дәл осындай мақсатпен қызмет етті деуге негіз бар: оның еңбектері

халқымыздың өткенін танып-білуге жол ашып, өз дәуірінде ұлттық сананың оянуына ықпал етті.

Сонымен қатар, Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасының тағы бір сабағы – шығыстану ғылымындағы ұлттық мектептің негізін қалауы. Қазақ топырағында шығыстану ғылымы Шоқаннан бастау алатынын зерттеушілер растайды. Кеңестік заманда қазақ ғалымдарына шығыстану бағытында еркін жұмыс істеу мүмкіндігі шектеулі болды, көптеген мәселелері Мәскеудің бақылауында қалды. Ал тәуелсіздікке қол жеткен соң ғана Қазақстанда шығыстану және аймақтану ғылымы қайта жанданды. Осы тұста Шоқан негізін қалаған ізгі дәстүрлерді жалғастыру маңызды: қазіргі отандық аймақтанушы ғалымдар Шоқан сияқты туған елдің болашағы мен ғылым мүддесін бірдей ойлайтын, Шығыс пен Батысты жалғайтын көпір болуға тиіс. Шоқанның үлгісі көрсеткендей, отаншылдық рух пен әлемдік ғылымға ашықтық үйлесім тапса ғана, аймақтық зерттеулер сапалы нәтиже береді. Бүгінгі қазақ зерттеушілері де Шоқан сынды екі мәдениетке тең бойлап, екі жақтың да озығын ала білсе, ұлттық ғылыми мектеп дамып, әлемдік деңгейде бәсекеге қабілетті бола алады.

Шоқан Уәлиханов мұрасының жас ұрпаққа берер тағылымы да мол. Қазіргі жастар Шоқанның өмірі мен еңбектерінен үлгі алып, оның жан-жақты дамыған тұлғасына еліктей алады. Шоқанның ғылымға деген құштарлығы, жаңаны білуге асығып, үздіксіз ізденуі – әрбір жас зерттеушіге өнеге. Шоқан артына мол ғылыми жазба қалдырды, оның қолжазбаларының көпшілігі тез жазылып, аяқталмай қалған жобалар күйінде болса да, озық идеяларға толы. Ғалымның разносторонний талант иесі болғаны сонша – тарих, этнография, география ғана емес, экономика, құқық, әдебиет теориясы сияқты алуан сала бойынша ой қозғап, болашақ еңбектерінің жоспар-нобайын жазып кеткен. Мұны білген қазіргі ізденуші жастар Шоқанның сан қырлылығын өз білімін жетілдіру мен тұлғалық дамуына пайдалануы керек деп санаймыз. Шоқан еңбектері – бағалы қазына, оны оқып үйрену арқылы білім көкжиегін кеңейтіп, өз бойында қажет қасиеттерді тәрбиелеуге болады. Шоқан сынды қуатты да сауатты тұлға болу – бүгінгі жастарға қойылар талап, қоғамға осындай тұлғалар қажет. Демек, Шоқан Уәлихановтың өнегесі қазіргі аймақтану ғылымы мамандары үшін де, жалпы жас зерттеушілер үшін де сарқылмас рухани азық болып табылады. [5]

XIX ғасырдың екінші жартысында Орталық Азия мен қазақ даласын зерттеу ісінде Шоқан Уәлихановтың атқарған рөлі орасан зор. Ол өз дәуірінде аймағын ғылыми тұрғыда жүйелі зерттеген тұңғыш қазақ ғалымы болып, әлемге аты танылды. Шоқанның қажырлы еңбегі нәтижесінде Еуразия жүрегіндегі кең-байтақ өлке туралы батыстық ғылымда мүлде жаңа деректер қоры қалыптасты. Ғалымның экспедициялық жазбалары, тарихи-этнографиялық еңбектері сол кезеңдегі ориенталистика ғылымында тың серпіліс туғызды: “Азияны зерттеуде Шоқан Уәлиханов шоқтығы биік тұлға болып қала берді” деп жазды замандастары мен кейінгі зерттеушілер. Оның еңбектерінен нәр алған орыс ғалымдары Орта Азияны тануда көптеген жаңсақ түсініктерін түзеп, жергілікті халықтарды өркениеттің субъектісі ретінде тани бастады. Шоқанның өзі де ұлттық ғылыми интеллигенцияның бастаушысы болды – одан үлгі алған қазақ жастары білімге ұмтылып, XX ғасыр басында Алаш арыстарының қалыптасуына Шоқан салған сара жол әсер етті.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми әдіснамасы, идеялары және ұстанған қағидаттары қазіргі аймақтану ғылымы үшін құндылығын жоғалтқан жоқ. Керісінше, уақыт өткен сайын оның ғылыми мұрасынан үйренеріміз көбейіп келеді. Біріншіден, Шоқанның әмбебап білімдарлығы бүгінгі зерттеушіге кешенді көзқарастың үлгісі. Екіншіден, оның далада жүріп дерек жинауы – қазіргі сапарлық зерттеулердің бастауы. Үшіншіден, көптеген тілдерді білуі, жергілікті мәдениетті сыйлауы – бүгінгі ғалымның бойынан табылуға тиіс қабілеттер. Төртіншіден, ғылыми объективтілік, сыншылдық пен реформаторлық рух – Шоқан бойындағы қасиеттер қазіргі ғылымға ауадай қажет. Шоқан Уәлиханов тұлғасында ғалым, ағартушы, саяхатшы әрі патриот бейнелері үйлесім тауып, ғылымды халық игілігіне қызмет еткізуге болатынын дәлелдеді.

Қазіргі Қазақстандағы аймақтану ғылымы Шоқан негізін қалаған бағдарды жалғастырып, ұлттық ерекшеліктерді жаһандық ғылым жетістіктерімен ұштастырғанда ғана дамиды. Шоқан Уәлихановтың өмірлік мұраты – туған халқын біліммен ағарту, ғылыми ілім арқылы өркениет биігіне шығару еді. Бүгінде тәуелсіз Қазақстанның зерттеушілері осы мұратты жүзеге асырушылар болуы қажет. Ғылым мен білімге шын берілген Шоқан сынды азаматтар көбейсе, аймақтық дамудың да, ұлттық руханияттың да көкжиегі кеңейе түспек.

Қорыта келе, Шоқан Уәлихановтың XIX ғасырдағы аймақтық зерттеулердегі рөлі теңдессіз деуге болады. Оның тәжірибесі – аймақтанушы ғалымдарға таптырмас тағылым мектебі. Шоқан көрсеткен ғылыми адалдық, жан-жақтылық пен отаншылдық сабақтары бүгінгі таңда да маңызын жоймайды, қайта жаңа белестерге жол ашуға сеп болатыны сөзсіз. Ұлы ғалымның «жарқ еткен құйрықты жұлдыздай» қысқа ғұмырының өзі кейінгіге шамшырақ болып қала бермек. Шоқан мұрасы – мәңгілік, ол әлі талай буынға рухани азық болып, ғылым жолында сәуле шашары анық.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми тәжірибесіне сүйене отырып, қазіргі аймақтану ғылымы саласында мынадай ұсыныстар тұжырымдалды:

- Кешенді әдісті қолдану: Аймақты зерттегенде біржақты тар шеңберде қалмай, тарихи, мәдени, әлеуметтік-экономикалық аспектілерді тұтас қарастыратын пәнаралық талдауды кеңінен пайдалану. Бұл Шоқан еңбектерінің жан-жақтылығынан алынған үлгі.

- Далалық зерттеулерге мән беру: Архивтік құжаттар мен статистикалық мәліметтерді жергілікті жердегі этнографиялық бақылаулармен ұштастыру қажет. Ғалымдардың зерттеу аймағына экспедициялар ұйымдастырып, жергілікті халықпен сұхбаттасуы, көзбен көруі арқылы алынған деректер зерттеудің сапасын арттырады.

- Тіл меңгеру және мәдениетке ену: Аймақтанушылар зерттейтін өңірінің тілін, ділін, салт-дәстүрін терең меңгеруге ұмтылуы тиіс. Шоқан тәрізді бірнеше тіл білген жағдайда ғалым аймақ туралы түпнұсқа дереккөздерді тікелей пайымдап, жан-жақты түсінікке қол жеткізеді.

- Сындарлы және объективті талдау: Зерттеулерде деректерді сыни електен өткізіп, түрлі көзқарастарды салыстыра қарастыру керек. Шоқанның зерттеу әдіснамасындағы объективтілік пен әділеттілік қазіргі ғылыми еңбектерде де негізгі ұстаным болуы маңызды.

- Ғылымды қоғам игілігіне бағыттау: Аймақтың өзекті мәселелерін зерттеп қана қоймай, оларды шешуге бағытталған нақты ұсыныстар беру, қолданбалы маңызын арттыру қажет. Шоқанның ағартушылық мұраты сияқты, бүгінгі ғалымдар да өз өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық дамуына жанашырлықпен қарауға тиіс.

- Жас зерттеушілерге Шоқан үлгісін насихаттау: Университеттерде Шоқан Уәлихановтың ғылыми әдістері мен жетістіктерін оқу бағдарламаларына енгізіп, курстық жұмыс, диссертация жазуда Шоқан еңбектерін үлгі ретінде талдату. Бұл жас мамандардың бойында отандық ғылымның бай дәстүріне деген құрметті және патриоттық сананы қалыптастырады.

Осы ұсыныстарды іске асыру арқылы қазіргі аймақтану ғылымы Шоқан Уәлиханов сынды дара тұлғаның өнегесін өміршең етіп, жаңа заманда сапалы зерттеулер жүргізуге мүмкіндік алады деп санаймыз. Шоқан рухы – аймақтанушыларға әрдайым бағдаршам болсын!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. **E-history.kz** порталы. «Великий казахский ученый-просветитель, историк, этнограф Шоқан Валиханов родился...» – 30.11.2013 e-history.kze-history.kz.

2. **Валиханов Ч. Ч.** *Собрание сочинений*: в 5 т. – Алматы: Қазақ КСР Ғылым академиясының баспасы, 1961–1968 жж. – (Т.1–5).

3. **Kalhanova A.N., Rysbekov K.K., Alikanova K.N., т.б.** “*Contribution to World Culture and History, Outstanding Kazakh Scientist Chokan Valikhanov*” // *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*. – 2014. – Vol.8, No.18. – P. 328–334 ajbasweb.com.

4. “Шоқан Уәлиханов – біздің заманымыздың қаһарманы” // *Shoqan.kz* білімханасы, 2021 shoqan.kz. – (Мақаланың қазақша нұсқасы).
5. Марғұлан Ә. «Шоқан мен Манас». – Алматы: Ғылым, 1971. – 236 б.

The Role of Chokan Valikhanov in Regional Studies of the 19th Century: Lessons for Contemporary Regional Science

Abstract. This article examines the role of Chokan Valikhanov in regional studies of the 19th century and the lessons his legacy offers for contemporary regional science. The paper highlights the scholar's expeditions, ethnographic, historical, and geographical works as an example of a comprehensive methodological approach to regional research. Furthermore, the relevance and methodological significance of Valikhanov's heritage for modern regional studies are analyzed, and practical recommendations for young researchers are provided.

Keywords. Chokan Valikhanov, regional studies, 19th century, Central Asia, ethnography, geopolitics.

“МАНАС” ЭПОСУ – ТҮРК ДҮЙНӨСҮНҮН БАЙЛЫГЫ: ЧОКОН ВАЛИХАНОВДУН ФОЛЬКЛОРДУК МУРАСТАГЫ ИЗИ”

Азиз Биймырза уулу
“Манас” улуттук академиясынын президенти

Аннотация

Бул макалада казак окумуштуусу Чокон Чынгыз уулу Валихановдун түрк элдеринин, айрыкча кыргыз элинин фольклордук мурасын изилдөөдө көрсөткөн илимий салымы айтылып, изилдөөнүн өзөгүн окумуштуу тарабынан “Манас” эпосунун алгачкы жолу кагаз бетине түшүрүлүшү, анын мазмундук өзгөчөлүктөрүнө жана идеялык баалуулугуна берилген илимий баа түзөт. Макалада “Манас” эпосунун түрк дүйнөсүндөгү маданий жана руханий орду көрсөтүлүп, Валихановдун чыгармаларында чагылдырылган этнографиялык, тарыхый жана фольклордук байкоолор изилденет. Ошондой эле окумуштуунун “Манас” эпосуна болгон кызыгуусу анын чыгыш таануу илиминдеги ордун жана түрк элдеринин руханий биримдигин түшүндүрүүдөгү маанисин ачып берет.

Ачкыч сөздөр: Манас эпосу, түрк дүйнөсү, фольклор, Чокон Валиханов, этнография, руханий мурас, чыгыш таануу, кыргыз элдик маданияты, эпикалык изилдөө.

ЭПОС «МАНАС» КАК СОКРОВИЩЕ ТЮРКСКОГО МИРА: ВКЛАД ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА В ИЗУЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРНОГО НАСЛЕДИЯ

Азиз Биймырза уулу
Президент Национальной академии «Манас»

Аннотация

В статье рассматривается научный вклад казахского ученого Чокана Чингисовича Валиханова в исследование фольклорного наследия тюркских народов, в частности кыргызского народа. Основное внимание уделено первому записанному Валихановым варианту эпоса «Манас», его содержательным особенностям и идейной ценности. В работе раскрывается культурное и духовное значение эпоса «Манас» в тюркском мире, анализируются этнографические, исторические и фольклорные наблюдения, зафиксированные ученым. Особое внимание уделено интересу Валиханова к эпосу как проявлению его вклада в востоковедение и осмыслению духовного единства тюркских народов.

Ключевые слова: эпос «Манас», тюркский мир, фольклор, Чокан Валиханов, этнография, духовное наследие, востоковедение, кыргызская народная культура, эпическое исследование.

THE “MANAS” EPIC AS A CULTURAL TREASURE OF THE TURKIC WORLD: CHOKAN VALIKHANOV’S LEGACY IN FOLKLORIC STUDIES

Aziz Biimirza uulu
President of the “Manas” National Academy

Abstract

This article examines the scholarly contribution of the Kazakh researcher Chokan Chingisovich Valikhanov to the study of the folklore heritage of Turkic peoples, particularly that of the Kyrgyz nation. The focus is placed on Valikhanov’s first written record of the “Manas” epic, as well as his academic evaluation of its thematic features and ideological value. The paper highlights the cultural and spiritual significance of the “Manas” epic within the Turkic world and analyzes the ethnographic, historical, and folkloric observations reflected in Valikhanov’s works. Moreover, his interest in the epic is considered as a key aspect of his role in Oriental studies and his understanding of the spiritual unity of Turkic peoples.

Keywords: Manas epic, Turkic world, folklore, Chokan Valikhanov, ethnography, spiritual heritage, Oriental studies, Kyrgyz folk culture, epic research.

Кыргызстан Россиянын курамына өз ыктыяры менен киргенден кийин өлкөнүн экономикасы, маданияты жана табигый ресурстары илимий жактан изилденип баштаган. Орус окумуштуулары кыргыз элинин тарыхын, тилин, адабиятын, этнографиясын жана географиясын ар тараптуу изилдөөгө өзгөчө көңүл бурушкан.

Бул тармактагы алгачкы жана маанилүү изилдөөчүлөрдүн бири — казак элинин улуу

агартуучусу, этнограф, тарыхчы жана фольклорчу Чокон Чынгыз уулу Валиханов болгон. Ал XIX кылымдагы түрк элдеринин руханий маданиятын, айрыкча кыргыздардын тил жана фольклордук мурастарын илимий негизде изилдөөгө зор салым кошкон.

Валиханов кыргыз жергесинде үч жолу болгон. Анын биринчи сапары 1856-жылы полковник М. М. Хоментовский жетектеген Ысык-Көлгө болгон аскердик-илимий экспедициянын курамында өткөн. Экинчи сапары 1857-жылы уюштурулуп, бул жолу ал кыргыз элинин жашоо-тиричилигин, этнографиясын, тарыхын жана элдик поэзиясын терең үйрөнгөн. Үчүнчү ирет ал 1858-жылдын жай айларынан 1859-жылдын апрелине чейин Ысык-Көл өрөөнү аркылуу Кашкарга саякат жасап, бул илимий сапардын жыйынтыгында бир катар баалуу эмгектерди жараткан. Алардын ичинде “Ысык-Көлгө баргандагы күндөлүк”, “Кыргыздар жөнүндө баяндамалар”, “Жунгария очерктери” сыяктуу изилдөөлөр өзгөчө орунда турат.

Улуу Октябрь революциясына чейинки мезгилде кыргыз элинин тарыхын, этнографиясын жана оозеки чыгармаларын изилдөөдө Валихановдун эмгеги өзгөчө мааниге ээ. Ал кыргыз элинин руханий кенчи болгон “Манас” эпосун алгачкылардан болуп жазып алып, аны илимий коомчулукка тааныштырып, эпоско фольклордук жана тарыхый жактан баа берүү аракетин көргөн.

Чокон Валихановдун чыгармалары Орто Азия элдеринин, айрыкча кыргыздардын маданий мурастарын, фольклордук өзгөчөлүктөрүн жана тил байлыктарын изилдөөгө илимий негиз түзүп, түрк элдеринин руханий дүйнөсүн изилдөөдө жаңы багыт ачкан. Анын Ысык-Көл, Жети-Суу жана Кулжа аймактарына жасаган экспедициялары фольклористика жана этнография илимдеринин башатындагы маанилүү булактар катары бааланат.

Дал ушул казак элинин туңгуч окумуштуусу, этнографы, тарыхчысы жана чыгыш таануучу Чокон Чынгыз уулу Валиханов 1835-жылы азыркы Кустанай шаарына жакын жайгашкан Куш-Мурун чебинде, белгилүү султандардын тукумунан, Абылай хандын чөбүрөсү болуп төрөлгөн. Атасы Чынгыз Валиханов 1834-жылы Аман-Карагай округуна ага-султан болуп шайланып, билимге жана маданиятка болгон өзгөчө кызыгуусу менен белгилүү болгон. Чокондун илимий көз карашына ошол мезгилдеги алдыңкы орус окумуштуулары — Г. Н. Потанин, Н. Ф. Костылецкий, П. П. Семёнов-Тянь-Шанский, Н. М. Ядринцев сыяктуу инсандар чоң таасир тийгизген.

1847–1853-жылдары ал Омбудагы Сибирь кадеттик корпусунда билим алып, аны аяктагандан кийин Батыш Сибирь генерал-губернаторлугунда адъютант болуп иштеген. Кызмат өтөө менен катар ал Орто Азия, Казакстан жана Чыгыш Түркстандын элдеринин тарыхын, этнографиясын, фольклорун жана маданиятын, ошондой эле Теңир-Тоо аймагынын географиясын изилдөөгө зор салым кошкон.

Тарыхый документтерге ылайык, Валиханов “Манас” эпосун алгач 1856-жылдын май айында Түп суусунун боюнда, Сан-Таш чөлкөмүндө уккан.

Кийинчерээк “Жунгария очерктери” аттуу эмгегинде ал 1856-жылдагы бул экспедиция кыргыз эли менен анын илимий жактан таанышуудагы алгачкы кадамы болгонун баса белгилейт. Ал Боронбай манаптын аймагында болуп, элдик санжыраларды, фольклордук материалдарды жыйнап, кыргыздардын этнографиясына байланыштуу жазма материалдарды калтырган.

1858-жылы Кашкарга жасаган саякатында Валиханов Ысык-Көлдүн күңгөй тарабындагы кыдык уруусунан чыккан Борсук аттуу байдын айылы менен бир айча көчүп жүргөн. Бул сапар маалында ал Телтай аттуу акын менен таанышканын белгилеп, аны “феномен” катары гана мүнөздөйт. Бирок “Манасты” дал ушул акындан укканын так айткан эмес. [Ч. Валиханов. Собр. соч.; II т., 414–415-беттер]

Ч. Валиханов жазып алган “Көкөтөйдүн ашы” эпизоду азыркы белгилүү варианттар — Сагымбай Орозбаков жана Саякбай Каралаевдердин айтуулары менен салыштырмалуу окшоштукка ээ. Валихановдун вариантында Бокмурун көчү Козубашы Коподо кой кырктырып, Түргөн-Аксудан ашып, Каркырадагы Калмак жеринен туз кайнатат. Бул окуялар Сагымбайдын айтуусуна жакын, бирок азыркы версияларда кездешпейт.

Изилдөөлөргө караганда, Валиханов “Көкөтөйдүн ашы” бөлүгүн кайсы манасчыдан жазып алган деген суроо ачык бойдон калууда. Белгилүү манасчы Саякбай Каралаев 1961-жылы берген маегинде, Валиханов бул бөлүктү Ысык-Көлдүн атактуу манасчысы Назар Болотовдон Токсоба Олжобаевдин айлында жазып алганын айтат. Назар Болотов (1828–1893) — Бугу уруусунун Арык тукумунан чыккан, “Манас” трилогиясын толук билген көрүнүктүү манасчы. Эл ичинде анын чыгарманы өзгөчө күч, терең сезим менен айтуусу менен белгилүү экени айтылып келет.

Бул маалыматтардын баары Чокон Валиханов “Манас” эпосун илимий жактан изилдөөнүн алгачкы негиздерин түптөгөн окумуштуу экенин тастыктайт. Анын жыйнаган материалдары кыргыз фольклористикасынын өнүгүшүндө баа жеткис мааниге ээ болуп, түрк дүйнөсүнүн эпикалык мурасын таанып-билүүгө өбөлгө түзгөн.

Чокон Чынгыз уулу Валиханов өзүнүн жазмаларында кыргыз элинин тарыхый санжыраларына жана оозеки чыгармачылыгына кызыгуу учурунда жергиликтүү эл тарабынан колдоо көргөнүн белгилеп, мындай дейт: “Менин кыргыздардын тарыхый санжыраларына жана элдик адабиятына болгон кызыгуум орус өкмөтүнүн тапшырмасы катары кабыл алынып, Боронбай жана башка манаптар бардык жардамын көрсөтүштү”. [Ч. Валиханов. Соч., т. 1. 263-бет.]

Бул жагдайдан улам, изилдөөчүлөрдүн пикирине ылайык, Бугу уруусунун башчылары Валихановго кыргыз фольклорунун үлгүлөрүн көрсөтүү максатында белгилүү манасчы Назар Болотовду чакыртып, “Манас” эпосун айтууга мүмкүнчүлүк түзүп беришкен деген божомол айтыла келет. Назар Арык тукумунан чыккандыктан, ал мезгилде урууну башкарган Токсоба Олжобаевдин үйүндө “Манасты” Валихановго айтып берүүсү толук ыктымал.

Академик А. Х. Маргуландын илимий байкоосуна ылайык, “Манас” эпосун эл арасында кеңири жайылткан манасчылардын катарында Келдибек ырчы, Назар жана Балык сыяктуу таланттар өзгөчө орунду ээлеген. Ал: “Манастын” ырын биринчи жолу кагаз бетине түшүргөн Чокон дал ушул манасчылардын биринен жазып алышы мүмкүн”, — деп белгилеген. Бирок Валиханов кайсы манасчыдан эпостун бөлүктөрүн жазып алгандыгын так көрсөтпөйт.

Чокон Валиханов кыргыздардын оозеки чыгармаларынын ичинен поэтикалык формадагы эң маанилүү, балким жападан-жалгыз эпикалык чыгарма катары “Манас” эпосун өзгөчө белгилейт. Ал эпосту кыргыз элинин тарыхый жана руханий дүйнөсүн чагылдырган энциклопедиялык мурас катары баалап:

“Манас” — бир мезгилге байланышкан жана Манас баатырдын айланасында топтолгон бардык кыргыз мифтеринин, жомокторунун, санжыраларынын энциклопедиялык жыйнагы. Бул кандайдыр бир талаа “Илиадасы” — деп жазган. [Ч. Валиханов. Собр. соч. 1 т., 420-бет]

Изилдөөчүнүн пикиринде, эпосто кыргыз элинин турмушу, каада-салты, дүйнө таанымы, диний жана медициналык түшүнүктөрү, ошондой эле этностор аралык байланыштары кеңири чагылдырылган. Валиханов “Манас” эпосун бирдиктүү сюжеттик нуктагы, бирок көптөгөн өз алдынча окуялардан турган чыгарма катары мүнөздөйт. Ошондой эле ал эпостун уландысы болгон “Семетейди” кыргыздардын “Одиссеясы” деп атап, ага жогору баа берет.

Окумуштуу “Манас” элдик чыгарма катары доорлор өтүп, улам жаңы катмарлар менен толукталып турган жандуу эпикалык текст экенин белгилеген. Анын пикиринде, “Манаска” кошулган кошумчалар жана көркөм кооздоолор кийинчерээк киргизилип, эпостун өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн.

Муну менен бирге, Валиханов “Манастын” келип чыгыш формасы тууралуу да өз божомолун айтат. Ал эпостун баштапкы варианты кара сөз түрүндө жомок катары айтылып, кийин гана ыр түрүнө өткөн деген тыянакка келген:

“Анын кара сөз менен айтылган жомоктон ыр түрүнө айландырылышы кийинки мезгилде пайда болгон болсо керек” — деп белгилейт.

Валихановдун маалыматында “Манас” жомогу өтө көлөмдүү жана көп түндүк айтууларды талап кылган чыгармалардын бири экени айтылат:

“Манасты” угуш үчүн үч түн да аздык кылат, анын уулу “Семетей” жөнүндөгү жомокко да ушунча убакыт керек” – деп жазган. [Ч. Валиханов. Собр. соч. 1 т., 367-бет]

Ушундайча, Ч. Валиханов “Манас” эпосун кыргыз элинин руханий жана интеллектуалдык казынасынын туу чокусу, дүйнөлүк эпикалык салттардын деңгээлине жеткен чыгармасы катары баалаган.

Чокон Валиханов өзүнүн жазып алган материалдарында “Манастагы” эң маанилүү эпизод катары “Көкөтөй хандын ашын” белгилейт. Ал эпизоддо ногойтордун ханы Көкөтөйдүн уулу Бокмурундун атасынын ашын берүү үчүн кыргыздардын Ысык-Көл жээгинен Кара Эртыш, Алтай жана Хинган аймактары аркылуу монгол ханы Джулай (Жолойдун) жана Каркытоосу алдында көчүп барганы баяндалат. Бул сапар учурунда Манас жана башка көчмөн мусулмандар каапырлардын зомбулугуна чыдай албай, уруш башташат. Урушта Манас хан Джулайду талкалап, аны өлтүрөт, ал эми Коңурбай да жекече кармашта Манас тарабынан өлтүрүлөт. Акыры Манастын өзү монгол ханы Наз-Кара (Нез-Кара) тарабынан өлтүрүлөт. Бул окуялардын уландысы катары Манастын уулу Семетейдин атасынын кунун кууш экинчи эпопеянын негизги сюжетин түзөт. [Ч. Валиханов. Собр. соч. 1 т., 421-бет]

1965-жылы Казак Илимдер Академиясынын академиги А.Х. Маргулан Валихановдун кыргызча кол жазмасын таап, биринчи жолу жарыялаган орусча текстке таянсак, Валиханов “Көкөтөйдүн ашынын” башын гана жазып алганын көрсөтөт. Башка эпизоддор, анын ичинде аштын берилиши жана калмактардын жаңжалына байланыштуу окуялар кол жазмада камтылган эмес.

Валихановдун жазуусу аркылуу төмөнкү негизги байкоолорду жасоого болот:

1. Кыргыздардын жайгашкан аймагы жана көчүүлөрү: Эпостун мазмунуна ылайык, Бокмурун баштаган кыргыздар чоң территорияда жашаган. Алар Ысык-Көлдөн Алтай жана жогору Эртышка чейин көчүп жүргөнү эпос аркылуу көрүнүп турат. Бул көчүү жолдору байыркы кыргыздардын тарыхый миграциясынын маанилүү маалыматтарын камтыйт.

2. Көчүүнүн багыты жана маршруту: Валихановдун жазуусунда кыргыздардын көчүүсү түштүктөн чыгыш-түндүккө карай жүргүзүлгөнү көрсөтүлгөн. Бул башка варианттардагы чыгыш-түндүктөн батышка көчүү багыты менен салыштырмалуу айырмаланат.

3. Көчүү маршрутунын так картографиялык маалыматы: Бокмурундун көчү жазында Козубашы жеринен башталып, Чоң-Акташка токтойт, андан ары Или өрөөнүнө кире бериштеги Тилектеш ашуусун ашып, азыркы Казак ССРинин Кеген районундагы Жалаңаш-Тоо өрөөнүнө жетет. Андан кийин Иле суусунун боюна жайгашып, Калкан тоосунан өтүп, Жунгар капкасы аркылуу Ак-Суу өзөнүнөн көчөт жүргүзүп, Түштүк Тарбагатай аркылуу Саур тоо кыркасынын түндүк-чыгышында орношкон Беш-Терек ашуусуна жетет. Акыры көкөтөйдүн ашы өтө турган жерге, жогору Эртыш өрөөнүнө чыгат.

Ошентип, Валихановдун жазмалары “Көкөтөйдүн ашы” эпизодунун тарыхый жана географиялык чиймесин түзүүгө мүмкүнчүлүк берип, кыргыздардын көчмөн жашоо образы, эпостук миграциялары жана улуттук эпоско байланыштуу окуяларды илимий талдоого жол ачат.

Ч. Валиханов жазып алган “Көкөтөйдүн ашы” эпизоду кагаз бетине түшүрүлгөн “Манас” эпосунун алгачкы үлгүлөрүнүн бири болуп саналат. Бул эпизоддун мааниси анын сюжеттик түзүлүшүн, образдардын мүнөзүн жана кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын баштапкы формаларын изилдөөгө чоң мүмкүнчүлүк берет.

Валихановдун жазган эпизоду негизинен элдик чыгармалык материалга таянган. Ошентсе да, аны өзгөртүүгө аракет кылган бай-манаптардын таасири белгиленет, бирок ал өзгөрүүлөр эпизоддун мазмунуна олуттуу таасир тийгизе алган эмес.

Мындан тышкары, “Көкөтөйдүн ашында” байыркы доорлордон бери сакталып келген

шаманисттик элементтердин колдонуусу байкалат. Бул эпизоддо Көкөтөй өлгөндө колдонулган ритуалдар, өлүктү көмүүдө колдонулган шаманисттик обряддар, ислам дини кабыл алынганга чейин кыргыздарда эзелтен бери жүргүзүлүп келген салттарды көрсөтөт. Натыйжада, эпизод “Манас” эпосундагы мурунку жомоктук негиздердин бирин түзгөнүн жана анын сюжетиинин түпкү тамыры байыркы элдик ынаным-ишенимдер менен байланышканын көрсөткөнгө шарт түзөт.

Ошентип, Валихановдун жазмалары “Көкөтөйдүн ашы” эпизодунун тарыхый, маданий жана этнографиялык маанисин илимий негизде изилдөөгө мүмкүнчүлүк берип, кыргыз эпосунун түпкү формаларын, анын баштапкы мифтик жана жомоктук компоненттерин таанып-билүүгө чоң салым кошот.

Адабияттар:

1. Ауэзов М. О. Ф. М. Достоевский и Чокан Валиханов. — Алма-Ата, 1961.
2. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. т. 1. — Алматы: Главная редакция Казахской энциклопедии. 1984.
3. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. т. 2. — Алматы: Главная редакция Казахской энциклопедии. 1984.
4. Классикалык изилдөөлөр. 2-том: “Манас” (Тарых, генезис, типология). / Түз.: А.Акматалиев, М.Мукасов, Ж.Медералиева. – Бишкек: “Принт-экспресс”, 2017.
5. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М., 1951.
6. Маргулан А. Х. Шокан жазып алган «Манас» жыры. Вестник Казахской ССР, № 8, август 1965.
7. “Манас” энциклопедиясы. Башкы ред. А.Карыпкулов, Башкы ред. Мүчөлөрү: И.Айтматов ж.б.; Ил.-ред. совет: Э.Абдылдаев ж.б. – Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1-том, 1995.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ - ШЫҒЫС ПЕН БАТЫС АРАСЫНДАҒЫ ДИАЛОГТЫҢ СИМВОЛЫ

Дулат Н.Қ., «Тарих және дінтану» ББ 3 курс студенті
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан
Ғылыми жетекші: Абдрахманова С.А., гуманитарлық ғылымдар магистрі

Аннотация:Мақалада Шоқан Уәлихановтың Шығыс пен Батыс өркениеттерінің тоғысындағы рөлі, мәдени және ғылыми диалог символы ретіндегі рөлі қарастырылады. Оның ғылыми еңбектері мен саяси-мәдени көзқарастары қазақ халқының рухани дамуына зор ықпал етіп, еуропалық ғылым мен шығыстық танымның арасындағы байланысты нығайтты. Шоқанның ойлау ерекшелігі, әлемдік өркениетпен үндестігі және қазіргі кезеңдегі өзектілігі талданады.

Түйінді сөздер: Шоқан Уәлиханов, диалог символы, Шығыс пен Батыс, ғылыми мұра, өркениет үндестігі.

Шоқан Уәлиханов (1835–1865) — XIX ғасырдағы аса көрнекті қазақ ғалымы, этнографы, тарихшысы және саяхатшысы, Шығыс пен Батыс өркениеттерінің арасындағы ерекше рухани көпір болды. Оның өмірі мен ғылыми қызметі Ресейдің Орталық Азиядағы (Орта Азиямен) саясатының қарқынды жандануымен кезеңге сәйкес келеді, бұл тұста Шығыс пен Батыстың өзара түсіністігі мен ынтымақтастығы аса маңызды мәселеге айналды. Бұл елдерге ықпал етуге Батыс пен Ресей бәсекелестікке түсті. Шығыстың шынайы тарихы мен өркениеттік даму ерекшеліктерін түсіну осы елдер үшін өте өзекті мәселеге айналды. Осы ретте Ш. Уәлихановтың Омбы кадет корпусында алған білімі, бірнеше шығыс тілдері мен жазуын әжесі Айғаным ұйымдастырған Сырымбеттегі мұсылман мектебінде еркін меңгеріп шығуы және көшпелі халықтардың мәдениеті мен дәстүрлерін терең білушілігі Шоқанды екі әлем арасындағы диалогтың негізін қалаушы тұлғаға айналдырды. Бұл мақалада Шоқан Уәлихановтың мәдени және ғылыми диалог символы ретіндегі рөлі қарастырылады.

Еуропалық білім алған алғашқы қазақ зиялыларының бірі

Шоқан атақты Абылай ханның шөбересі, Орта жүз ханы Уәлидің ұлы тікелей Шыңғыс сұлтанның отбасында дүниеге келіп, қазақтың салт-дәстүрін, ауыз әдебиетін, тарихын бала жастан бойына сіңіріп өсті. Әжесі Айғаным Шоқанның ғылымға деген құштарлығына от жаққан тұлға. Ол шығыстың мәдениетін, ислам дінін, қазақ салт-дәстүрін жетік білген көкірегі ояу, зерделі әйел болған. Ресей патшалығының өкілдерімен дипломатиялық қатынас жүргізіп, Сырымбет қонысында (қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданы) мешіт салдырған. Бұл – сол замандағы қазақ әйелінің діни-ағартушылық, мәдени өмірге белсене араласуының айқын көрінісі. Шоқан Уәлихановтың алғашқы сауаты мен ұлттық дүниетанымы дәл осы Сырымбетте, әжесі Айғанымның ықпалымен қаланды. Бұл оның кейінгі еуропалық біліммен ұштасып, үлкен ғалым, ойшыл болып қалыптасуына мықты іргетас болды.

Шоқан Уәлиханов Омбы қаласындағы Сібір кадет корпусында білім алды және оны 1853 жылы тәмамдады. Бұл оқу орны Ресейдің әскери және ғылыми элитасын даярлайтын беделді білім ордасы саналған. Осы жерде орыс, араб, парсы және түркі тілдерінде еркін оқып, шығыс пен батыс ғылымының арасындағы алмасудың делдалына айналды. Осы делдалдық қызметі Шоқанды екі әлемнің тоғысуының символы етті, онда Шығыс пен Батыс бір-бірімен бәсекелес емес, керісінше, өзара толықтыратын және байытатын серіктес ретінде танылды. Кадет корпусында оқып жүрген кезінде-ақ оның ерекше дарыны мен зеректігі көзге түсті. Орыс ғалымы, академик әрі Шоқанның досы Григорий Потанин Шоқан туралы: «Шоқан бүкіл корпус ішіндегі ең білімді, ерекше қабілетті, болашағынан зор үміт күттіретін шәкірт болды» – деп жазған. Шоқан Уәлиханов орыс зиялы қауымының көрнекті өкілдерімен – Ф.М. Достоевский, П.П. Семенов-Тянь-Шанский, Г.Н. Потанин сынды ғалымдармен достық қарым-қатынаста болды. Бұл байланыстар оның дүниетанымының кеңеюіне, ғылыми көзқарасының қалыптасуына зор ықпал етті [1].

Қазақтардың этногенезі мен тарихын түсінуге қосқан үлесі

Ш. Уәлиханов қазақтың ауызша тарихын (шежірешілдік) ерекше құрметтеп, олардың тарихи сананың қалыптасуындағы рөлін ерекше атап көрсеткен. Ол «халықтың жадын» тарихи сананың біріктіретін жіп ретінде қарастырды, бұл аңыздар, мифтер мен дастандар көшпенді халықтардың мәдени мұрасын сақтап қалуда маңызды рөл атқаратынын дәлелдеді. Ол ауызша әдебиетті тек жазба деректерге қарағанда көбірек мағыналы және көшпенділердің өмір сүру салты мен дүниетанымының айнасы ретінде қарастырды. Сонымен қатар, Уәлиханов «қазақ» этнонимінің шығу тарихын және этникалық топтың қалыптасуын терең талдады. Ол көшпенді тайпалар мен сыртқы қауымдастықтар арасындағы өзара әрекеттесудің нәтижесінде қазақ ұлтының пайда болғанын көрсетті. Оның «Қазақ хронологиясы» атты еңбегі осы саланы жаңа деңгейге көтеріп, «Алтын Орда» терминінің тарихи мағынасын жаңаша түсіндіруге мүмкіндік берді. Уәлиханов зерттеулерінде шығыстық жазба дереккөздері мен көшпелі халықтардың ауызша әдебиетін кешенді түрде пайдаланды. Оның басты дереккөздерінің қатарында: Қадырғали Жалайыридің «Джами-ат-таварих» атты ортағасырлық хроникасы — түркілер мен моңғолдардың тарихын баяндайтын маңызды шығарма; Әбілғазы Бахадурдың «Шежіредің түркілері» — қазақтар мен қырғыздардың этногенезіне қатысты генеалогиялық дереккөз; Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» — XV–XVI ғасырлардағы Мауераннахр мен көрші аймақтардың тарихын сипаттайтын еңбектерді айтуымызға болады.

Ш. Уәлиханов көшпенділер қоғамының әлеуметтік құрылымын, оның ішінде тайпалық және рулық жүйесін жан-жақты ашты. Сондай еңбектің бір үлгісі оның «Ұлы жүз шежіресі» атты ғылыми мақаласы. Ол бұл құрылымның көшпенді мемлекеттіліктің негізі екенін атап көрсетті. Сонымен қатар, оның Орталық Азиядағы қала кенттерге қатысты экономикалық зерттеулері қазақ пен қырғыз халықтарының тек мал шаруашылығымен ғана айналыспай, егіншілік, қала шаруашылығы мен қолөнердің де дамығанын дәлелдеді [2].

Ауызша дәстүрдің рөлін күшейту

Ш. Уәлиханов ауызша әдебиет тарихи әдебиет үлгілерін өз еңбектерінде көшпелі халықтардың тарихи жадын және мәдени кодын сақтаушы ең маңызды құрал ретінде қарастырылды. Ол эпостар мен Ер Едіге сияқты тұлғалар туралы ерлік аңыздарын тарихи дерек ретінде қабылдады. Бұл кезде Батыстық тарихнама ғылымында ауызша шығармашылық тарихи дереккөз ретінде жиі ескерусіз қалатын. Мысалы, «Манас» эпосы — қырғыз халқының өмірі мен тарихының жинақталған көрінісі. Бұл эпосты Ш. Уәлихановтың аударуы (Көкітай ханның асы деген үзіндісін) және талдауы ауызша дәстүрді ғылыми зерттеуге енгізуде жалпы шығыстану – ориенталистика ғылымы үшін жаңа кезең ашты. Осылайша, Уәлиханов ауызша тарихты ресми дереккөзі ретінде мойындатқан алғашқы - пионер болды, көшпелі халықтардың мәдениетін, өркениеттік даму ерекшеліктерін терең түсінуге жол ашты.

Мәдениеттер мен өркениеттер арасындағы диалог

Уәлихановтың зерттеулері көшпелі халықтар туралы «өркениетсіз» деген стереотиптерді бұзып, олардың күрделі әлеуметтік құрылымы, бай мәдениеті және өзіндік дамыған экономикасы бар екенін көрсетті. Ол Шығыс пен Батыс арасындағы ғылыми тәсілдердің бірігуіне ықпал етті. Шоқан тек ғылыми делдал ғана емес, сонымен бірге екі әлемнің мәдени тоғысуының символы болды. Оның мұрасы қазіргі қазақ және халықаралық ғылым саласында көпмәдениеттілік пен тарихи алмасудың маңыздылығын насихаттаудағы рөлі зор деп білеміз [3].

Шоқан Уәлиханов қазақ халқының тарихы, этногенезі, мәдениеті мен экономикасын зерттеуде үлкен үлес қосты. Оның бірегей әдісі — жазба және ауызша дереккөздерді біріктіру, терең талдау және мәдениаралық тәсіл — оны Шығыс пен Батыс арасындағы диалог символына айналдырды. Глобализация дәуірінде оның мұрасы өзектілігін жоғалтпайды, мәдени дәстүрлерге құрметпен қарау мен ғылыми диалогтың маңыздылығын еске салады.

SHOKAN UALIKHANOV - A SYMBOL OF DIALOGUE BETWEEN EAST AND WEST

Abstract: This article explores the role of Shokan Ualikhanov as a symbol of cultural and scientific dialogue at the intersection of Eastern and Western civilizations. His scholarly works and socio-cultural views greatly influenced the spiritual development of the Kazakh people and strengthened the connection between European science and Eastern philosophy. The article analyzes Ualikhanov's unique way of thinking, his harmony with global civilization, and the relevance of his ideas in the modern era.

Keywords: Shokan Ualikhanov, symbol of dialogue, East and West, scientific heritage, civilizational harmony.

Әдебиет тізімі:

1. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Ш. Уәлихановтың тарихи еңбектері. Алматы: Ғылым, 1985. - 112 б.
2. Серубаева А.Т., Каленова Т.С. Ш. Уәлиханов еңбектеріндегі дала өркениетінің ерекшеліктері. *Turkic Studies Journal*, 2023. №3, - б. 92-109.
3. Валиханов Ш. Записки о киргизах. Алматы: Қазақ университеті, 2010.
4. Артықбаев К. Қазақ халық эпикалық дәстүрінің ерекшеліктері. Орталық Азия тарихы мен мәдениеті, 2012. 5 (1), - б. 30-40.
5. Қайырханова Г. Қазақ эпикалық поэзиясының ерекшеліктері. *Фольклор және әдебиет*, 2010. – б. 48-50.
6. Абуев К.К. Чокан Валиханов и его современники. Кокшетау, 2016. - 377 с.

ШОКАН УАЛИХАНОВ КАК «КУЛЬТУРНЫЙ ПОСРЕДНИК»: РАСШИРЕНИЕ ГОРИЗОНТОВ ИЛИ КОМПРОМИСС С КОЛОНИАЛЬНОЙ ВЛАСТЬЮ?

Данилова Диана Алексеевна
Студент факультета журналистики социальных наук,
ЕНУ им.Л.Н.Гумилева,
Астана, Казахстан
dianadanilovaaaaa@gmail.com

Аннотация: В статье анализируется личность Шокана Уалиханова как представителя казахской интеллигенции XIX века, находившегося между национальными традициями и имперской идеологией. Исследование рассматривает его позицию в контексте колониальной политики Российской империи, акцентируя внимание на вопросах самоидентификации, образования и взаимодействия с русской интеллигенцией.

Ключевые слова: Шокан Уалиханов, культура, идеология, деятельность, интеллигенция, колониальная политика

SHOKAN UALIKHANOV AS A "CULTURAL MEDIATOR": BROADENING HORIZONS OR COMPROMISE WITH COLONIAL POWER?

Abstract: The article examines the figure of Chokan Valikhanov as a prominent representative of the Kazakh intelligentsia of the 19th century, situated at the crossroads of national traditions and imperial ideology. The purpose of the study is to analyze him within the context of the Russian Empire's colonial policy, to reveal the duality of his position, and to demonstrate how it is interpreted in contemporary historical and cultural debates. Particular attention is given to issues of self-identification, the role of education, and interaction with the Russian intelligentsia.

Keywords: Chokan Valikhanov, culture, ideology, activity, intelligentsia, colonial policy

Одной из наиболее ярких и противоречивых фигур XIX века является Шокан Уалиханов. Его научное наследие стало важным для изучения культуры центрально Азии. Однако его деятельность была тесно связана с российской военно-административной системой.

Противоречия в жизни Шокана Уалиханова начинаются с рассмотрения его происхождения в политическом контексте XIX века.

Так принятие «Устава о сибирских киргизах» (1822) [3, с.40], подготовленного М. М. Сперанским и утверждённого «Сибирским комитетом», стало важным шагом в административной интеграции Средней орды. Казахские земли вошли в состав Омской области и подчинялись генерал-губернатору Западной Сибири. Власти разделили казахов на «внутренних», связанных с русскими городами и хозяйством, и «внешних», сохранявших традиционный уклад. Для последних была предусмотрена постепенная адаптация к имперским порядкам. Такая политика изменила традиционную структуру власти и стала основой для формирования новой элиты, воспитанной уже в российских условиях.

Шокан происходил из рода чингизидов и был правнуком Абылай-хана, присягнувшего России. Его дед Вали был ханом Среднего жуза, а сыновья заняли противоположные позиции: Губайдулла – старший брат, который был против царской власти и сослан из-за этого, тогда как отец Шокана, Чингис Валиханов, верно служил русскому императору [4, с.37]. Такое двойственное положение семьи наглядно демонстрировало, что будущее казахской знати напрямую зависело от готовности к сотрудничеству с империей и освоению новых форм социального и культурного капитала.

Современники отмечали, что Чингис Валиханов был хорошо осведомлён о хозяйственной, культурной и политической жизни казахов, а также понимал значимость образования. Для него именно русское образование становилось важнейшим инструментом продвижения в обществе и средством интеграции в административные структуры империи. Поэтому в 1847 году он отправил своего сына в кадетском корпусе в Омске и отправил его

туда на учёбу.

Поступление Шокана Уалиханова в Сибирский повлияло на его формирование : здесь он погрузился в новую культурную среду, познакомился с учителем географии Гутковским, семьёй Капустиных, офицером А. А. Сотниковым и учителем рисования Померанцевым. Эти связи способствовали формированию прочных контактов с русской интеллигенцией и оказали значительное влияние на его мировоззрение.

Со временем круг его общения значительно расширился: он поддерживал контакты с петрашевцами и ссыльными декабристами, среди которых особенно выделялась дружба с С. Ф. Дуровым. По воспоминаниям Г. Н. Потанина [2, с. 27], личность Дурова оказала заметное воздействие на мировоззрение Шокана, который видел в нем пример подлинного патриота, несмотря на его положение ссыльного. Хотя конкретные формы этого влияния установить трудно, очевидно, что общение с Дуровым способствовало укреплению взглядов Уалиханова, сочетавших стремление к национальной самобытности с восприятием прогрессивных идей эпохи.

Эти встречи и связи двойственно повлияли на жизнь Шокана. Жизнь в Омской интеллигенции приобщала Уалиханова к прогрессивным идеям, усиливала его интерес к свободе и просвещению. Но его путь оставался неразрывно связан с имперской системой: образование, карьера и научная деятельность проходили в рамках структур, созданных и контролируемых Россией.

Нельзя не отметить, что навыки Шокана Уалиханова и его глубокие познания в области географии сыграли решающую роль в становлении его научной деятельности. Уже во время практики на строительных работах он составил «Карту казахской степи XIII века», продемонстрировав умение соединять картографические данные с историческим материалом.

В 1855 году Уалиханов принял участие в экспедиции, где с особой тщательностью фиксировал в дневниках природные и климатические особенности региона: реки, растительность, состав грунта, животный мир, перепады температур. Его записи отличаются точностью и вниманием к деталям: «Протяжение Или едва ли не более 800 верст, ширина у русского пикета... течение ее очень быстро... вода в ней... очень мутная, дно неровное, берега глинисты...» [1, с. 179].

Помимо этого, он уделял внимание этнографическим наблюдениям, подробно описывая повседневную жизнь местного населения: «киргиз-кайсаки сеют просо и пшеницу в нижних частях почти всех речек», «Джунурчк... составляет в горных ущельях непроходимые сети» [1, с.180]. Таким образом, его труды впервые представили столь богатую и разностороннюю картину Заилийского края середины XIX века, сочетающую географические, природные и этнографические сведения.

Заслуги Уалиханова не остались незамеченными: всего через несколько лет после первой экспедиции он был принят в Русское географическое общество. В будущем Уалиханов неизменно делился своими знаниями и обширными материалами, подтверждая статус не только талантливого картографа и этнографа, но и культурного посредника, соединявшего мир казахской степи и российской науки.

Современные исследования подтверждают значимость его наследия. Так, в статье *Attributes of the Steppe Civilization in the Creative Heritage of Shokan Ualikhanov* (2024) анализируется его роль в формировании концепции «степной цивилизации», а в работе *The Features of Steppe Civilization in the Works of Shokan Ualikhanov* (2023) подчеркивается значимость его этнографических наблюдений для понимания социально-культурной специфики кочевых обществ. Эти публикации показывают, что труды Уалиханова сохраняют актуальность и служат методологической основой для изучения историко-культурных процессов Центральной Азии.

Шокан Уалиханов предстает как одна из самых ярких и в то же время противоречивых фигур XIX века. Его биография отражает дилемму казахской интеллигенции того времени:

необходимость служить в имперских структурах и одновременно стремление сохранить национальную культуру.

Литература

1. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1 – Алма-Ата, Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984, 2-е изд. доп. и переработанное, стр. 432
2. Зиманов С.З., Атишев А.А. Политические взгляды Чокана Валиханова / Академия наук Казахской ССР. Алма-Ата: Издательство "Наука", 1965.- 250 с.
3. АБДРАХМАНОВА Б. М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. - Караганда: типография «Гласир», 2010. - 380 с.
4. Нур-Султан: Изд-во НАО «Казахстанский институт общественного развития «Рухани жангыру», 2020. - 276 с.: ил.

ҒАЛЫМ, ЭТНОГРАФ, САЯХАТШЫ ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ

Ділдабай Ақерке Сұңқарқызы

*Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық зерттеу университетінің
I курс студенті, Астана қаласы, Қазақстан*

Ғылыми жетекші: Қоскеева Әсемгүл Мұратқызы,

*Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық зерттеу университетінің
қауым. проф. м.а., PhD доктор, Астана қаласы, Қазақстан*

Аннотация

Мақалада қазақ халқының ұлы ғалымы, ағартушысы және демократтық ойдың өкілі Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың өмір жолы мен ғылыми-зерттеу қызметі қарастырылады. Онда ғалымның шығыстану ғылымына қосқан үлесі, қазіргі Қазақстан, Қырғызстан және Орта Азия халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеудегі еңбектері талданады. Сонымен қатар, Шоқанның ағартушылық көзқарастары, қазақ қоғамының дамуына қатысты ойлары және кейінгі қазақ зиялыларына тигізген ықпалы айқындалады. Мақалада Шоқан мұрасының бүгінгі күнгі ғылыми және тарихи маңызы да жан-жақты бағаланады.

Кілт сөздер: қазақ ғылымы, ағартушылық, шығыстану, этнография, тарих, мәдениет.

Аннотация

В статье рассматривается жизнь и научная деятельность великого учёного, просветителя и представителя демократической мысли казахского народа Шокана Шынгысулы Уалиханова. Анализируется вклад учёного в востоковедение, его труды по изучению истории и культуры народов современного Казахстана, Кыргызстана и Средней Азии. Раскрываются просветительские взгляды Шокана, его взгляды на развитие казахского общества и его влияние на более поздних казахских интеллектуалов. В статье также дается комплексная оценка научно-исторического значения наследия Шокана в наши дни.

Ключевые слова: казахская наука, просветительство, востоковедение, этнография, история, культура.

Abstract

The article examines the life and research activities of the great scientist, educator and representative of democratic thought of the Kazakh people, Shokan Shyngysuly Ualikhanov. It analyzes the scientist's contribution to oriental studies, his works in studying the history and culture of the peoples of modern Kazakhstan, Kyrgyzstan and Central Asia. In addition, Shokan's enlightening views, thoughts on the development of Kazakh society and his influence on later Kazakh intellectuals are revealed. The article also comprehensively assesses the scientific and historical significance of Shokan's legacy today.

Keywords: Kazakh science, enlightenment, oriental studies, ethnography, history, culture.

Шоқан Уәлиханов - қазақ халқының тұңғыш ғалымы, ағартушысы, этнографы және тарихшысы әрі саяхатшысы болды. Ол XIX-шы ғасырдағы қазақ даласынан шыққан ең ірі тұлғалардың бірі болып табылды. Ш. Уәлиханов өзінің өмір жолының қысқа болғанына қарамастан қазақ халқының мәдениеті мен дамуына үлкен үлес қосты.

Ш. Уәлиханов Омбы кадет корпусында білім алуы оның ой өрісін кеңейтті. Ғалым кішкентай шағынан-ақ Шығыс тарихына, географиясына және әдебиетіне қызыққан болатын. Сол кішкене кезінен бастап зерттеулер жүргізе бастаған. Шоқанның «Қырғыздар туралы жазбалары», «Жоңғария очектері», «Қашқарияға саяхат» еңбектері қазақ пен қырғыз халқының тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, тарихын жан-жақты сипаттайды.

Ш. Уәлихановтың ең ерекше еңбектерінің бірі «Манас» эпосын зерттеуі болды. Ол қырғыз халқының осы ұлы әдеби мұрасын алғаш ғылыми тұрғыдан танып, әлемге жария еткен болатын. Және де қазақтың ауыз әдебиетін жинақтап, қазақ халқының мұрасын болашақ ұрпаққа яғни бізге жеткізуді мақсат етті.

Ш. Уәлиханов ағартушы ретінде қазақ қоғамындағы әділетсіздіктерге қарсы тұрып, қазақ халқының оқу-білімге, ғылымға қол жеткізуі қажет деп атап өткен болатын. Кейіннен оның ойлары қазақ зиялылары - Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев сияқты ағартушылардың жұмысына жол ашты.

Ш. Уәлиханов (шын есімі Мұхаммед Қанафия)» 1835 жылы қазіргі Қостанай облысының Құсмұрын бекінісінде дүниеге келген, ол Абылай ханның шөбересі және Шыңғыс

Уәлихановтың ұлы. Ғалым бала шағынан ақылды, зерек болып өскен. Ол атасы Шыңғыс сұлтанның тәрбиесін көбірек алған себебі ғалымның тәрбиесімен көбінесе сол кісі айналысқан. Бала Шоқанды ауыл молдасы оқытты, кейінірек келе әкесінің қасында жүріп қазақ халқының тұрмыс-салтын, ауыз-әдебиетін аңыз-әңгімелерін естіп үйренді. Бала Шоқан 12 жасында Омбы қаласындағы Сібір кадетіне оқуға түсті. Шоқан ол жақта батыс және орыс классиктерінің еңбектерімен танысып, тарих, әдебиет, география, шығыстану ғылымдарына ерекше қызығушылық танытқан болатын. Бала Шоқанның достары арасында орыс ғалымдары мен жазушылары - Семенов-Тянь-Шанский, Достоевский, Потанин сияқты танымал тұлғалар болған [1, б. 33].

Шоқан оқуды бітіргеннен кейін, Батыс-Сібір генерал-губернаторының канцеляриясында қызмет жасады. Сол жылдары Шоқан қазақ халқы тарихының этнографиясы және салт-дәстүрі жайлы мақалалар жазған болатын.

Ш. Уәлиханов 1856 жылы – қазіргі қырғыз жеріне барып экспедицияға қатысып, «Манас» эпосын алғаш рет қағазға түсірген. 1858 жылы - Ресейдегі Географиялық қоғамының толық мүшесі болып сайланып, бұл қазақтан шыққан тұңғыш академиялық мойындау болып саналды. 1858-1859 жылдары-Қашқарияға құпия экспедиция жасап, Қытай билігіндегі Жетісу мен Шығыс Түркістанды зерттеп, Еуропа ғылымына белгісіз мәліметтерді әкелген болатын. Оның бұл еңбектері Шоқанды Еуропаға танымал еткен болатын.

Шоқан Петерборда болып, орыс ғалымдары, ағартушыларымен жақсы қарым-қатынаста болған болатын. Ол Ғылым академиясында баяндамалар жасап, Азия елдері бойынша маңызды ғылыми мәліметтер ұсынған [1, б. 33].

Шоқан өзінің соңғы жылдарында ауыр науқасқа шалдығып, 1861 жылы өз отанына қайтқан болатын. Кейін өз еліне келіп, ел ішіндегі мәселелерге араласты. Бірақ денсаулығы күннен күнге нашарлап 1865 жылы небәрі 30 жасында дүниеден өтті. Ғалымның «Қашқария сапарының күнделіктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Манас жыры туралы зерттеу» және басқада көптеген ғылыми жазбалары қазақ, қырғыз, ұйғыр халықтары үшін баға жетпес қазына болып табылады. Шоқан Уәлиханов қазақ халқының тұңғыш ғалымы, ағартушысы және ойшылы болып тарихта есімі мәңгіге қалады.

Шоқан Уәлиханов шығыстану ғылымына үлкен үлес қосқан. Ол Орта Азия халқының этнографиясын, тарихын, мәдениеті мен әдебиетін алғашқылардың бірі болып ғылыми тұрғыда зерттеген. Ғалымның еңбектері тек қазақ халқында ғана емес өзбек, қытай, ұйғыр, қытай халықтарының да тұрмысын, діни наным сенімдерін және дәстүрін танып білуге мүмкіндік берген. Шоқан өз еңбектерінде Қазақстан мен Орта Азия халықтарының ежелгі және орта ғасырлық тарихына ерекше назар аударған. Ол халықтың шығу тегін, этникалық құрамын, мәдениеті мен әлеуметтік құрылымын зерттеп көптеген деректер жинаған [2, б. 203].

Ш. Уәлиханов Қазақстанның рулық-тайпалық жүйесін, салт-дәстүрін, құқықтық әдет-ғұрпын, тұрмысын, этнографиясын және «Манас» эпосын алғаш жазып, ғылыми айналымға енгізді. Орта Азияның Қашқарияға сапарын Шығыс Түркістан халқының өмірін, тарихын, мәдениетін зерттеп, Ресей мен Еуропаға бұрын ешкім бімеген мәліметтерді әкелді.

1856-1857 жылдары қырғыз еліне жасаған сапарында Шоқан қырғыз халқының ұлы эпосы - «Манасты» алғаш рет ғылыми тұрғыда зерттеді. Ол жырдың бірнеше нұсқасын жазып алып, мазмұнына талдау жасады. Шоқан «Манас» эпосын «дүниежүзіндегі ең көлемді эпикалық шығарма» деп бағалаған, барлық түркі халықтарының ортақ қазынасы деп танылған. Шоқанның бұл еңбегі қырғызтану ғылымының бастауына арналған болатын.

Шоқанның «Қырғыздар туралы жазбаларында» қырғыз халқының тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, қоғамдық қатынастары мен әдет-ғұрпын кеңінен сипаттаған. Әсіресе «Манас» эпосына берген бағасы ғылым үшін аса құнды болды. Ол бұл эпосты дүниежүзілік әдеби мұра етіп қалдырды. Және «Жоңғария очерктерінде» жазбасында Шоқан Жетісу мен Жоңғария өңірінің географиясы, тарихы, табиғаты мен халықтарының өмірін баяндаған.

Бұл еңбек Ресей ғылымына Орта Азияның ішкі жағдайын танытқан құнды зерттеу болған болатын [3, б. 111].

Шоқан Уәлиханов шығыстанушы ғалым ретінде Орта Азия халықтарының тарихы мен мәдениетін алғашқылардың бірі болып зерттеп ғылыми тұрғыда сипаттап, қазақ ғылымының алғаш іргетасын қалағандардың бірі болып табылады.

Ш. Уәлиханов қазақтың бай ауыз әдебиеті үлгілерін жинақтап, қағазға түсірген ғалымдардың бірі болып табылады. Шоқан аңыз-әңгімелерді, мақал-мәтелдерді, жыр-дастандар мен тұрмыс-салт жырларын жазып алып, оларды ғылыми тұрғыда талдаған. Шоканның бұл еңбектері қазақ халқының тарихи, рухани мұрасын сақтауға және де кейінгі зертеушілерге жеткізу жағынан үлкен үлес қосты [4, б. 55].

Шоқан өз еңбектерінде қазақ халқының құқықтық дәстүрлерін, әдет-ғұрпын жан-жақты зерттеп сипаттаған. Ол «Жеті жарғы» заңдарына талдау жасап, қазақ қоғамындағы билердің рөлін ерекше атап кеткен. Және де тұрмыс-салт жырларын, наным-сенімдер мен халықтық рәсімдерді жазып алып, ғылыми түсініктемелер берген.

Шоқан Уәлиханов қазақтардың көшпелі өмір салтының артықшылықтарын да, қиындықтарын да көрсете отырып, қазақ қоғамының болашағы білім мен мәдениетке байланысты екенін ерекше атап өткен болатын.

Ғалым қазақ халқының өркениетті елдер қатарына қосылуы үшін оқу-ағарту ісін дамыту, ғылым мен техниканы меңгеру және әлеуметтік әділеттілікті орнату қажет деген ойлар айтқан. Шоқан халықтың тұрмысын жақсарту үшін реформа, жаңа заттар қажет екенін, ал оның негізі халықтың мүддесіне сай болуы керек екенін атап кеткен [5, б. 65].

Шоқан Ресей империясының қызметінде жүріп, оның отаршылдық саясатын да басқару жүйесінде жақсы біліп меңгеріп алған. Ол Ресейдің прогресивті ғылымы мен мәдениетін жоғары бағалап, орыс зиялыларымен жақын қарым-қатынас жасап, сонымен қатар Ресейдің орталық саясаты қазақ халқына ауырпалық әкелетінінде ашып айтып жазған.

Шоканның ойынша, Ресей қазақ халқы үшін тек күшпен билейтін империя емес, сонымен қатар білім мен өркениетке бастайтын көпір болуы тиіс еді. Сол үшін де ол реформалардың әділетті, халыққа пайдалы түрде жүргізілуін қалап, билер сотын сақтап оны жетілдіруді, жергілікті халықтың құқықтарын қорғауды, салық саясатын жеңілдетуді жақтаған болатын.

Шоқан Уәлихановтың артында қалған мұрасы - қазақ ғылымы мен мәдениетінің алтын қоры. Оның ғылыми еңбектері тарих, шығыстану, география, этнография, әдебиеттану секілді ғылым салаларын қамтыған.

Шоқан алғаш рет қазақ және қырғыз халқының тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін ғылыми тұрғыда жүйелеп жазған. Ол көшпелі қоғамның құқықтық жүйесін, рулық-тайпалық құрылымын сипаттап, қазақтың әдет-ғұрпын заңдары - «Жеті жарғыны» зерттеуге үлес қосқан ғалым. Бұдан бөлек Шоқан көптеген жерлер туралы тарихта болмаған мәліметтер қалдырған [5, б. 75].

Оның еңбектері тек қана Қазақстан да ғана емес және де Ресей мен Еуропа елдерінде де жоғары бағаланады. Орыс және батыс ғалымдары Шоканның жазбалары арқылы Орта Азия халықтарының мәдениеті, тарихымен танысқан болатын. Осылайша Шоканның еңбектері Еуропамен Азияның арасында тұрған рухани көпірге айналды. Қазіргі таңда Шоканның еңбектері қазақтың тарихын мәдениетін зерттеуде басты дереккөз ретінде қолданылып келе жатыр.

Шоқан Уәлиханов қазақтың тұңғыш ғалымы әрі ағартушысы ретінде кейінгі зиялы қауымға ерекше ықпал еткен тұлға болды. Оның ой-пікірлері мен ағартушылық идеялары кейінгі қазақ қайраткерлеріне бағыт-бағдар беріп отырды.

Шоқан өз халқының жағдайына тағдырына бейқам қарамай, оның болашағын білім мен ғылымнан іздейді. Ол әділетті қоғамды құруды армандады және халықтың оянуына көптеген ықпалын тигізді. Сондықтан да Шоқан Уәлиханов қазақ зиялылары үшін жай ғана ғалым емес бастаушы, жол көрсетуші болып қабылданды. Шоқан ұлттың еркіндікке, өркениетке ұмтылуының символына айналған ғалым [5, б. 89].

Шоқан Уәлиханов - қазақ халқының тұңғыш кәсіби ғалымы, тарихшысы, географы және ағартушысы. Өзінің қысқа ғана өмірінде артынан өте мол ғылыми мұралар қалдырып, қазақ тарихында, мәдениетінде өшпес із қалдырды.

Шоқан өз еңбектерінде тек қана қазақтың ғана тарихын зерттеп қоймай басқа ұлттардың да тарихын жете зерттеген. Оның ғылыми ізденістері бірнеше бағытта айқын көрінеді.

Тарих ғылымында - Шоқан Орта Азия мен Қазақстан тарихына қатысты құнды деректерді жинаған. Ол моңғол, қырғыз, жоңғар халықтарының тарихына қатысты бұрын беймәлім дереккөздерді ғылыми айналымға енгізген.

Этнографияда - Қазақ халқының тұрмысын, салт-дәстүрін, наным-сенімдерін алғашқылардың бірі болып жүйелі түрде сипаттаған.

Географияда - өз еңбектері арқылы Шоқан жаңа жерлерді картаға түсіріп, Еуропа ғылымына ерекше мәліметтер әкелді.

Әдебиеттануда - халық ауыз әдебиетінің ғылыми зерттелуіне жол ашты. Бұл еңбегі арқылы түркі ғылымына зор үлес қосты [6, б. 106].

Осы еңбектері арқылы Шоқан тек қазақ ғылымын ғана емес бүкіл шығыстану ғылымының дамуына, өркендеуіне жол ашты.

Шоқанның мәдениеттегі орны айрықша. Ол халықтың әдеби мұрасына терең мән беріп, оларды әлемдік деңгейге шығарған ғалым.

Шоқан халық арасындағы ертегілерді, жырларды, аңыз әңгімелерді жазып алып оларды ғылыми талдаулан өткізген. Оның басты еңбектері қазақ халқының мәдениеті мен рухани өмірін зерттеуге арналған.

Ол білімнің, ғылымның халықты алға сүйрейтін күш екенін айтып, қазақ қоғамының өркендеуін оқу-ағартуға байланыстырды. Ғалым Ресей мен Еуропаның өркениетін жоғары бағалап, оны қазақ қоғамына енгізуге тырысты.

Шоқан Уәлиханов-өзінің қысқа ғана 30 жылдық ғұмырында қазақ халқының ғылымы мен мәдениетіне өшпес із қалдырған тұлға. Ол өз заманының ең алдыңғы қатарлы ойшылы, білімді ғалымы, халық қамын ойлаған ағартушысы болды.

Біріншіден, Шоқанның ғылыми мұрасы - қазақ халқының тарихын, әдебиетін, географиясын алғаш зерттеген құнды еңбектер. Ол қазақтың ұлттық ғылымының іргетасын қалаушыларды бірі болып саналады.

Екіншіден, Шоқан - қазақ мәдениеті мен рухани әлемінің биік өкілі. Ол халық ауыз әдебиетін, тарихи жырларды жинап, оларды зерттеу арқылы мәдени мұраның сақталуына үлкен үлес қосты.

Үшіншіден, оның ағартушылық идеялары қазақ зиялыларына жол көрсетті. Шоқанның білім мен ғылымды жоғары қоюы Ыбырай Алтынсариннің оқу-ағарту ісіне, Абай Құнанбайұлының ағартушылық ойларына, кейінгі Алаш зиялыларының ұлттық қозғалысына тікелей ықпал етті [6, б. 108].

Сондықтан Шоқан Уәлиханов еңбектерінің тарихи маңызы - тек ғалымдығында ғана емес, оның ұлт болашағын ойлаған кемеңгерлігінде. Ол халқын білімге, ғылымға, өркениетке шақырып, болашаққа өз бағдарын көрсетті.

Бүгінгі таңда да Шоқан Уәлиханов мұрасы өзінің өзектілігін жоя қойған жоқ. Керісінше, оның еңбектері мен ой-пікірлері тәуелсіз Қазақстанның ғылымы мен мәдениеті үшін құнды бағыт-бағдар болып отыр. Шоқан - қазақ халқының мақтанышы, жас ұрпаққа үлгі-өнеге боларлықтай ұлы тұлға.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 1. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 376 б.
2. Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 2. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 464 б.
3. Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар. Т. 3. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 424 б.
4. Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 4. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 496 б.
5. Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 5. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 528 б.
6. Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 6. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 256 б.

БИОГРАФИЯ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА В СОВРЕМЕННОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Ержан З.М., магистр социальных наук,
Масалимова А.Р., доктор философских наук, профессор, академик
*Независимый исследователь, Алматы, Казахстан; Академия государственного
управления при президенте РК, Астана, Казахстан*

Аннотация: В статье рассматриваются зарубежные исследования, посвященные жизни и деятельности Ч.Валиханова, опубликованные в период с 1989 по 2025 годы. Отмечается, что их авторы обращаются к ряду положений новой имперской истории и постколониальной теории. Особенностью данных трудов является то, что авторы рассматривают личность Ч.Валиханова в широком геополитическом и научном контексте XIX века, связанном с процессами территориального расширения империй и становления антропологического знания.

Ключевые слова: Ч.Валиханов, история Казахстана, этнография, антропология, имперская история, постколониальная теория

Изучение биографии и научной деятельности Чокана Валиханова в наши дни, в контексте современных социо-культурных концепций, которые значительно расширили горизонты научного знания, является особо перспективным исследованием. Такое представление основывается как на масштабности личности этого уникального ученого и деятеля, так и на понимании чрезвычайной исторической насыщенности и сложности эпохи, в которой ему выпало жить. Это подтверждает и интерес зарубежных исследователей к данной теме.

Обозначим предварительно наиболее важные области исследований, которые актуализируются при обращении к личности Ч.Валиханова в трудах американских и немецких авторов.

В первую очередь, речь идет об основном императиве XIX века – времени имперских завоеваний западных стран и вовлечения восточных территорий в процессы колонизации. Для изучения этих вопросов в наши дни привлекается значительный массив научных концепций. Среди них – теории цивилизационного развития; исследования империй, в том числе, новая имперская история; постколониальные исследования; проблемы вестернизации, модернизации, ориентализма, оксидентализма и т.д. Их особенность состоит в том, что каждое из этих направлений обращает внимание на две стороны имеющего место при колонизации историко-культурного взаимодействия – колонизаторов и колонизованных. В связи с изучением личности Ч.Валиханова в контексте российской ситуации исследователи обращаются к теории фронта, явлениям колониальной мимикрии, институту колониальных посредников; обозначают процессы, которые связываются авторами с истоками формирования евразийства; исследуют пути формирования национальных элит и связанного с ними производства знаний. Деятельность Ч.Валиханова была включена также в геополитический контекст «Большой игры», соперничества России и Великобритании за власть в Центральной Азии.

Другим значительным по объему, и непосредственно связанным с первым фактором направлений исследований, следует признать развитие научного антропологического знания: западной антропологии и российской этнографии. Возникнув как практическая необходимость освоения новых земель для колонизаций, история антропологии изначально имела свои конкретные задачи и «лицо» в виде «белого» колонизатора. Закономерно, что исследовательская деятельность и, особенно, экспедиция Ч.Валиханова в Кашгар интерпретируются в данном ключе. Однако ряд оговорок, которые необходимо сделать при этом (главная из них состоит в том, что Ч.Валиханов в условиях российской ситуации был инородцем), расходятся с «классическим» стандартом современной ему антропологии и выявляют новые исследовательские векторы.

Эти векторы, с одной стороны, связаны с особенностями формирования российской этнографии на фоне развития мировой антропологической науки. С другой, позволяют в исторической перспективе рассматривать деятельность Ч.Валиханова в качестве основоположника казахской этнографии и антропологии. Кроме того, последние исследования указывают на перспективность рассмотрения вклада Ч.Валиханова в процесс становления самой западной антропологии (представленной именами Э.Тайлора и М.Фрезера), что еще более расширяет круг изучаемой проблематики. Они вносят новые данные о путях взаимодействий признанных центров и отдаленных периферий в процессе производства научных знаний, становясь основой для их уточнений.

Третья, достаточно представительная и актуальная область исследований, касается вопросов национальной историографии, связанной с именем Ч.Валиханова. В частности, закономерно поставить вопрос о месте личности ученого в процессах казахского нациестроительства. - В какие исторические периоды казахской российской, казахской советской и казахской постсоветской истории интерес к Ч.Валиханову был особенно высоким, какие оценки при этом были преобладающими и как это характеризовало основные идеологические паттерны того или иного периода?

Рассмотрим публикации зарубежных исследователей последних десятилетий, на основе которых были сделаны данные замечания.

В первую очередь, следует отметить публикацию американского исследователя Кермита Маккензи 1989 года «Чокан Валиханов: казахский князь и ученый» [1]. Представляя достаточно подробное и глубокое описание биографии и научных заслуг Ч.Валиханова, К.Э.Маккензи выделяет шесть направлений исследований, которые имеют, как он пишет, «принципиальное значение» при рассмотрении личности ученого. Это - включение неевропейского народа в состав европейской империи; смешение двух совершенно различных укладов социально-экономической жизни; противостояние тюрко-мусульманско-центральноазиатской и славяно-христианско-европейской культур; возникновение колониальной интеллигенции; соперничество великих держав за влияние в Азии; особенности интерпретации деятельности Ч.Валиханова в советской национальной политике [1, с. 6].

Статья К.Э.Маккензи являет собой один из первых примеров изучения жизненного пути Ч.Валиханова в контексте имперской истории, направления, которое чуть позже получит широкое распространение в российской постсоветской историографии.

Проницательными представляются замечания К.Э.Маккензи о том, что путь служения Российскому императору, избранный семьей Валихановых, был одним из альтернативных вариантов развития казахской истории. Речь идет о том, что представитель другой ветви чингизидов, Кенесары Касымов, возглавлял восстание против русской власти в 1837–1847 годах [1, с. 9].

К.Э.Маккензи обращает внимание на многие детали, которые с разных сторон раскрывают особенности современной ситуации, формировавшие ученого. Ч.Валиханов, общаясь с либерально настроенными учителями, был для своих сверстников, по признанию Г.Потанина, «окном в Европу», что также отсылает к теме взаимодействий России и Европы [1, с. 10].

Гасфорт в 1855 году рекомендует повысить Ч.Валиханова в должности, поскольку такой шаг мотивировал бы других казахов связывать судьбы своих детей с русской службой [1, с. 15].

Наряду с этим, бытование Ч.Валиханова между разными культурными орбитами (русской, европейской и казахской) подчеркивается тем, что письма своим родным он писал на чагатайском языке и отличался остроумием и насмешливостью, которые является неотъемлемой чертой казахского национального характера [1, с. 16].

К.Э. Маккензи упоминает также тот факт, что отчеты об экспедиции В Кашгар были переведены на английский и немецкий языки, создавая обширный международный контекст результатов его деятельности [1, с. 17].

Опубликованная в 2009 году статья Скотта К. Мацушита Бейли «Биография в движении: Чокан Валиханов и его путешествия в Центральную Евразию» в российском журнале «Ab Imperio», знаменует закономерное включение деятельности Ч.Валиханова в повестку новой имперской истории, которую активно и последовательно продвигает это издание [2]. С.К.М.Бейли, продолжая тезис К.Э. Маккензи о чрезвычайном разнообразии деятельности ученого, пишет о том, что она не всегда «укладывается» в устоявшиеся и признанные постулаты концепций, изучающих имперскую историю, включая постколониальную теорию. «Карьера Валиханова ставит под сомнение предположения, сделанные относительно самого проекта ориентализма», - отмечает С.К.М.Бейли [2, с.186]. Он также считает, что сложно дать однозначную оценку биографии Ч.Валиханова либо как пособника империализма, либо как основателя протоказахского национализма. Скорее, он занимал промежуточное положение и действовал и даже процветал в гибридном пространстве [2, с.187].

Так, отмечая ведущую роль Ч.Валиханова как культурного посредника, С.К.М.Бейли обращает внимание то, что он был более проницателен при описании азиатской жизни, чем русские и европейские исследователи [2, с.175], привлекал восточные источники, что было редкостью для того времени [2, с.183].

Особого внимания заслуживает раздел статьи, названный автором «Глобальный ученый – путешественник». В ней он обращается к теме формирования антропологического знания в контексте международного сотрудничества. Книга немецкого географа К.Риттера была популярна в России, в ее переводе на русский язык участвовал, наряду с П.Семеновым-Тяньшанским, и Ч.Валиханов [2, с.182].

Таким образом, еще одной гранью сложности биографии Ч.Валиханова является его участие в деятельности космополитической мировой научной элиты. 183 О достаточно тесном международном сотрудничестве между учеными европейских стран свидетельствует то, что, по просьбе родственников немецкого антрополога Адольфа Шлагинтвейта, одной из задач Ч.Валиханова в экспедиции в Кашгар было выяснение обстоятельств его гибели. С.К.М.Бейли считает, что это была одна из его первоочередных целей [2, с.178].

С.К.М.Бейли отмечает оригинальность идей Ч.Валиханова, высказанных в его статье «О мусульманстве в степи». В ней ученый сравнивает пережитки шаманизма у казахов с русским двоеверием [2, с.184].

Позже значение этого факта в контексте становления мировой антропологии будет более подробно рассмотрено Р.Ч.Уеллером.

В заключение своей статьи С.К.М.Бейли интерпретирует отъезд Ч.Валиханова в 1864 году в степь как отказ от карьеры русского ученого-путешественника и неприятие российского колониального проекта [2, с.188].

В 2011 году Иэн Уайли Кэмпбелл посвятил Ч.Валиханову и М.-С. Бабаджанову раздел своей диссертации «Знание и власть в казахской степи, 1845-1917». В ней достаточно подробно рассматривается то, каким образом осуществлялась Ч.Валихановым его посредническая роль, «одновременно укрепляя и бросая вызов целям имперской власти» [3, с.115]. Так, И.У.Кэмпбелл указывает на значительную самостоятельность Ч.Валиханова в формулировании проектов настоящего и будущего его народа в рамках Российской империи. Он активно полемизировал с российскими исследователями, отстаивая собственную точку зрения [3, с.128], прилагал усилия, чтобы создать позитивный образ казахов как достойного народа, который может занять заметное и почетное место в хорошо управляемой империи [3, с.135]. Он также склонялся к перспективности перехода казахов на оседлый образ жизни, но считал необходимым создавать для этого условия, не предполагающие переселение в степь русских крестьян [3, с.155]. Что касается сферы религиозной жизни казахов, Ч.Валиханов предупреждал, что данный процесс не требует какого-либо вмешательства российских властей. [3, с.150]. И.У.Кэмпбелл указывает, что принятие российского правления и его цивилизаторских

притязаний было далеко не безусловным, что проявлялось при решении Ч.Валихановым повседневных дел колониальной администрации [3, с.145]. Кроме того, он не разделял принятой в Европе абсолютности дихотомии прогрессивного Запада и отсталого Востока, поскольку, имел широкий кругозор и понимал значение величия канувших в лету восточных цивилизаций. В связи с формированием Ч.Валихановым цивилизационного описания казахов, И.У.Кэмпбелл вводит понятие «серой зоны», считая, что он изображал казахов как «оттенок серого» между русским просвещением и восточной тьмой [3, с.136].

Ссылаясь в своей диссертации на имена создателей и исследователей постколониальной теории (Х.Баба, Д.Чакрабартти), И.У.Кэмпбелл подтверждает перспективность изучения личности первых казахских просветителей XIX века Ч.Валиханова, И.Алтынсарина в данном контексте, выявляя при этом сходства и отклонения их путей от основных траекторий данной теории [3, с.174].

В трудах последних лет, связанных с именем Ч.Валиханова, выявляется важный международный аспект его деятельности. В обстоятельной, масштабной и глубокой книге Р.Чарльза Уэллера «Доисламские пережитки» в мусульманской Центральной Азии: царская, советская и постсоветская этнография в мировой исторической перспективе», изданной в 2023 году, рассмотрен процесс освоения казахами ислама на протяжении длительного исторического периода [4]. В ней автор, исследуя роль Ч.Валиханова в изучении этой темы, выдвигает положение, которое позволяет по-новому оценить влияние ученого на становление антропологической науки. Переведенная на английский язык и опубликованная в Лондоне в 1865 году книга Ч.Валиханова «Русские в Центральной Азии» [5], в которой обсуждалась проблема присутствия в исламе пережитков доисламских верований, могла оказать влияние на Э.Тайлора, который в те же годы занимался исследованием схожих вопросов в контексте процесса формирования протестанских и католических традиций. Автор относит такое взаимодействие идей к ситуации трансимперских обменов. Он пишет: «Перевод работы Валиханова на английский язык в Лондоне, в то же время, когда Тайлор был занят формулированием своих идей в Англии, возможно, даже оказал, пусть и отдалённое, влияние на творчество Тайлора, хотя Тайлор прямо не упоминает Валиханова. Тем не менее, оба они были частью трансимперских обменов, в ходе которых формировались подобные конструкции...» [4, с. 58].

В текущем году была опубликована статья Германа Крейцманна «По дороге в Кашгар. Убийство и память об Адольфе Шлагинтвейте», которая также убедительно раскрывает интернациональный характер взаимосвязей в развитии имперской антропологической науки, важным участником которой был Ч.Валиханов. Автор достаточно подробно описывает факт обращения братьев А. Шлагинтвейна в министерство иностранных дел России с просьбой оказать содействие в выяснении обстоятельств трагедии, а также сам ход экспедиции Ч.Валиханова в Кашгар, особо подчеркивая ее значение в контексте «Большой игры» [6, с. 201].

В статье уделяется внимание тесным научным связям между российскими и немецкими антропологами. Так, на летнем научном семинаре, проходившем в Германии в 1853 году, член Русского географического общества П. Семенов (впоследствии П.Семенов-Тяньшанский) встречался с А.фон Гумбольтом и К.Риттером. Его рассказы о Центральной Азии также оказали значительное влияние на молодого Ф.Рихтгофена, ставшего известным исследователем Китая. В Берлине П.Семенов обсуждал с братьями Шлагинтвейт планы об экспедициях на Восток.

Герман Крейцманн пишет также о том, что весной 1857 года П.Семенов и Ч.Валиханов встречались с А.Шлагинтвейтом в Омске по поводу предстоящей экспедиции. Автор статьи описывает данную ситуацию и как начало соперничества. Он отмечает: «...здесь началась ожесточённая гонка за исследовательские почести. Два молодых исследователя, Адольф Шлагинтвейт и Чокан Валиханов, были прямыми конкурентами на пути к славе за раннее исследование Кашгарии» [6, с. 208].

Помимо этих двух ученых стать первооткрывателем Кашгара в те годы мечтал английский путешественник Роберт Шоу, но Ч.Валиханов опередил его. Об этом упоминает в своей статье «Географические разведчики Центральной Азии» российский исследователь И.Зонн [7, с.5].

Таким образом, научная деятельность Ч.Валиханова имела актуальный геополитический резонанс, принесла славу Российскому государству, обеспечив ей лидерство в процессе исследований Центральной Азии.

Подводя итоги обзора публикаций зарубежных исследователей, посвященных Ч.Валиханову, следует отметить их внимание к казахстанской историографии, использование трудов исследователей, опубликованных на казахском языке. С точки зрения методологии исследований, в рассмотренных статьях уделяется значительное место комплексному подходу и сравнительному анализу, предполагающему рассмотрение биографии и научной деятельности Ч.Валиханова в контексте общемировых исторических тенденций XIX века, политических и научных. Представляется, что пример использования авторами современных историко-культурных концепций (новой имперской истории, постколониальной теории) станет основой для формирования обширного междисциплинарного поля исследований вклада Ч.Валиханова в мировую и отечественную историю, науку и культуру, его влияние на формирование казахской национальной идентичности.

BIOGRAPHY AND SCIENTIFIC ACTIVITIES OF CHOKAN VALIKHANOV IN MODERN FOREIGN HISTORIOGRAPHY

Yerzhan Z.M., Master of Social Sciences, Massalimova A.R., Doctor of Philosophy, Professor, Academician

Independent researcher, Almaty, Kazakhstan; Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Abstract: This article examines international studies devoted to the life and work of Ch. Valikhanov, published between 1989 and 2025. It is noted that their authors draw on several tenets of new imperial history and postcolonial theory. A distinctive feature of these works is that the authors place Valikhanov within the broad geopolitical and scientific context of the 19th century, linked to the processes of territorial expansion of empires and the development of anthropological knowledge.

Keywords: Ch.Valikhanov, history of Kazakhstan, ethnography, anthropology, imperial history, postcolonial theory

Список литературы:

1. McKenzie, K.E. (1989). Chokan Valikhanov: Kazakh Princeling and scholar, *Central Asian Survey*, 8:3, 1-30, DOI: [10.1080/02634938908400671](https://doi.org/10.1080/02634938908400671)
2. Bailey, S.C.M. (2009). A Biography in Motion: Chokan Valikhanov and His Travels in Central Eurasia. *Ab Imperio*. 1, 165-190. DOI: <https://doi.org/10.1353/imp.2009.0063>
3. Campbell, I.Y. (2011). *Knowledge and Power on the Kazakh Steppe, 1845-1917*. (Doctoral dissertation, University of Michigan, USA). Электронный ресурс: https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/86561/icampbel_1.pdf;sequence=1 (Дата обращения: 17.09.2025)
4. Weller, R. Ch. (2023). *Pre-Islamic Survivals' in Muslim Central Asia: Tsarist, Soviet and Post-Soviet Ethnography in World Historical Perspective*. Gateway East, Singapore: Palgrave Macmillan.
5. Valikhanov, Ch., Veniukof, M. (1865). *The Russians in Central Asia, Their Occupation of the Kirghiz Steppe and the Line of the Syr-Daria, etc.* London: Edward Stanford.
6. Kreutzmann, H. (2025). On the Road to Kashgar. Murder and Commemoration of Adolph Schlagintweit. *Iran and the Caucasus*, 29, 200–223. Doi:10.1163/1573384X-02902004
7. Зонн, И.С. (2022). Географические разведчики Центральной Азии. *Проблемы постсоветского пространства*. 9(2), 230-249. DOI: <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2022-9-2-230-249>

ВЛИЯНИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ШОКАНА УАЛИХАНОВА НА ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕНТИЧНОСТИ КАЗАХСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Ерлепесова Д.Р., студентка бакалавриата 4 курса,
научный консультант – Кулумжанов Н.Е.

*Университет Международного Бизнеса имени Кенжегали Сагадиева, г. Алматы,
Казахстан*

Аннотация: Статья посвящена анализу того, как этнографическое наследие Шокана Уалиханова способствует формированию национальной идентичности казахской молодежи. Рассматриваются основные этнографические труды ученого и их культурно-идентификационное значение. Показано, что собранные Уалихановым фольклорные материалы и исследования традиций заложили основу для сохранения культурных корней казахского народа. Особое внимание уделяется влиянию идей и примера Уалиханова на самосознание современной молодежи Казахстана, их восприятию национального наследия и укреплению чувства принадлежности к своей культуре. Делается вывод о ключевой роли этнографического наследия Ш. Уалиханова в укреплении национальной идентичности и духовных ценностей подрастающего поколения.

Ключевые слова: Шокан Уалиханов, этнографическое наследие, казахская молодежь, этническая идентичность, культурная память, этнопсихология

Идентичность молодежи – многоаспектный феномен, включающий этнические, культурные, социальные и личностные измерения. В юношеском возрасте особенно остро встает вопрос самоопределения: молодому человеку важно понять, кем он является, к какой общности принадлежит, какие ценности разделяет. Поиск ответа на эти вопросы во многом определяет успешность социализации и психологическое благополучие личности. Современные исследования отмечают, что процесс идентификации молодежи сопровождается противоречиями и может приводить к кризисам идентичности [6, с. 412]. В то же время обращение к своим корням – истории и культуре своего народа – служит важным ресурсом для преодоления подобных кризисов и укрепления чувства принадлежности.

Этническая идентичность является важнейшей составляющей социальной идентичности личности, отражая осознание и эмоциональное переживание принадлежности к определенной этнической общности [4, с. 142]. Как отмечает Т.Г. Стефаненко, этническая идентичность – это не только когнитивное осознание своего происхождения, но и ценностно-эмоциональное переживание этой принадлежности [4, с. 143]. В рамках социальной психологии разработана теория социальной идентичности (Х. Тэшфел и Дж. Тернер), согласно которой часть самосознания индивида формируется на основе членства в группе, и это членство наделяется определенным эмоциональным и ценностным значением [3, с. 255]. Таким образом, идентичность молодого человека во многом питается от ощущения сопричастности к своему народу, его истории и культуре.

Для формирования позитивной этнической идентичности особое значение имеет культурная память – знание молодых поколений о ключевых событиях истории, уважение к национальным героям и наследию предков. Современные отечественные исследователи подчеркивают, что этнокультурная идентичность народа складывается в результате знания событий своей истории, сохранения культурных ценностей и почитания национальных героев [6, с. 413]. Национальные герои и просветители, такие как Шокан Уалиханов, являются носителями тех смыслов и ценностей, которые объединяют поколения и обеспечивают преемственность традиций. Казахская молодежь, знакомясь с трудами и биографией Уалиханова, черпает из них примеры для подражания и источники гордости за свой народ.

Шокан (Чокан) Шынгысович Уалиханов (1835–1865) – выдающийся казахский ученый, историк, этнограф и путешественник XIX века, чье научное наследие стало неотъемлемой частью казахской культуры. Он происходил из потомков ханского рода и получил образование в русской школе, став одним из первых представителей казахской (в то время киргизской) интеллигенции, вошедших в мировую науку. По словам Г.Н.

Потанина, «Чокан Валиханов – первый по времени киргиз, вставивший свое имя в список русских писателей» [1, с. 90]. Это свидетельствует о его пионерской роли: Уалиханов сумел соединить традиционную культуру своего народа с европейской наукой и донести знания о казахах до широкой научной общественности.

Этнографическое наследие Ш. Уалиханова включает в себя ценный массив материалов по истории, фольклору, обычаям и мировоззрению казахского народа и народов Центральной Азии. В своих экспедициях и научных трудах Уалиханов записал множество образцов устного народного творчества (сказания, легенды, эпосы), описал обычаи и верования казахов, киргизов, уйгуров и других народов. Его классическими работами являются «Описание Алтышара (Нан-лу)», отчеты о путешествии в Кашгар, очерки о казахской генеалогии и истории, статья об эпосе «Манас» и др. Несмотря на ранний уход из жизни, ученый оставил богатый материал, большая часть которого была опубликована посмертно. Это наследие легло в основу многих последующих исследований по этнографии и истории Казахстана.

Важно отметить гражданскую позицию Ш. Уалиханова и его взгляд на миссию просветителя. Н.М. Ядринцев в некрологе о ученом подчеркивал, что первой задачей своей Уалиханов ставил изучение собственного народа и ознакомление русского общества с его жизнью [2, с. 277]. В середине XIX века знания российских чиновников и ученых о казахах были весьма ограниченными, что приводило к стереотипам и ошибкам в политике. Уалиханов полагал, что глубокое и добросовестное изучение культуры и быта казахского народа будет способствовать “гуманизации взглядов” российского общества по отношению к казахам и исправлению многих несправедливостей [2, с. 277]. Таким образом, уже тогда его этнографическая деятельность была направлена не только на науку, но и на улучшение межэтнического понимания, на защиту интересов своего народа перед властью.

Шокан Уалиханов сочетал приверженность своему народу с открытостью к европейской культуре. По воспоминаниям современников, получив блестящее образование, он остался верен родной степи и стремился послужить ей своими знаниями [1, с. 93]. Его жизнь и труды явили собой пример гармоничного сочетания казахской идентичности и европейского просвещения. Эта двойная идентичность самого Уалиханова – казах по происхождению и европейца по воспитанию – позволила ему стать мостом между культурами. Его фигура стала светлым явлением для своего времени, доказавшим возможность успешной самореализации представителя «некультурной» (по тогдашним меркам колониальной администрации) нации на уровне мировой науки [2, с. 279].

Этнографические труды Уалиханова заложили основу для последующего осмысления казахской этничности. Он одним из первых начал научно фиксировать и анализировать ключевые элементы традиционной культуры: от народной поэзии и родословных до норм обычного права и мировоззренческих представлений. Благодаря этому его работы стали хранилищем исторической памяти и духовных ценностей казахов. Они многократно издавались и изучались последующими поколениями ученых – как отечественных (Г. Потанин, Н. Ядринцев, В. Радлов и др.), так и зарубежных. В советский период наследие Уалиханова было канонизировано как часть классики казахской литературы и истории, его именем названы институты, улицы, установлен памятник, что сделало его фигурой национального пантеона. В независимом Казахстане интерес к его творчеству переживает новый подъем в контексте поиска истоков национальной идеи и укрепления культурной идентичности.

Современная казахстанская молодежь формирует свою идентичность под влиянием ряда факторов, среди которых можно выделить семейное воспитание, систему образования, медиа-среду, а также общий социокультурный контекст эпохи глобализации. Семья задает изначальный культурный код – язык, базовые ценности, представления о традициях [5, с. 34]. Именно в семье ребенок впервые усваивает нормы и образцы поведения своей родной культуры. Дальнейшее развитие идентичности происходит по мере расширения социальных контактов – через школу, общение со сверстниками, потребление медийного

контента. В современном мире молодые казахстанцы все больше взаимодействуют не только со своей родной культурной средой, но и с глобальной массовой культурой. Возникают сложные, многосоставные идентичности: например, городская молодежь одновременно включена и в национальную культуру, и в универсальную молодежную субкультуру (музыка, мода, интернет-мемы и др.), а нередко и в ценности западного образа жизни.

Тем не менее, многочисленные исследования показывают, что у большинства казахстанской молодежи сохраняется осознание своей принадлежности к родному этносу и потребность в положительной этнической идентичности [6, с. 414]. Этническая самоидентификация остается значимой даже для молодых людей, активно интегрированных в глобальное информационное пространство. При этом характер этнической идентичности у новых поколений может трансформироваться под влиянием социальных и политических изменений. Так, одни авторы отмечают усиление гражданской (общенациональной) идентичности по сравнению с сугубо этнической, другие – наоборот, рост интереса к этнокультурным корням на фоне унификации массовой культуры. В Казахстане стратегия государственной политики направлена на формирование общенациональной идентичности («казахстанская нация») при сохранении богатства этнических культур. В этой ситуации особенно важно, чтобы у молодежи формировалось уважительное отношение к наследию предков, осознание преемственности поколений.

Одним из ключевых условий формирования устойчивой и позитивной идентичности является знание истории и культуры своего народа. Без ощущения связи с прошлым и без гордости за достижения своих предшественников молодое поколение рискует потерять ориентиры в современном мире. Именно здесь проявляется влияние этнографического и исторического наследия, такого как труды Ш. Уалиханова. Они служат для молодежи своего рода «окном» в мир традиционной культуры, помогающим осмыслить свои корни. Знакомясь с описанными Уалихановым обычаями, легендами, историческими событиями, юноши и девушки получают возможность почувствовать связь с великим прошлым своего народа, увидеть богатство родной культуры. Это противостоит чувству обезличенности, которое может возникать в эпоху глобализации и стандартизации.

Кроме того, фигура самого Шокана Уалиханова выступает как символ интеллектуального потенциала казахского народа. Его биография – пример стремления к знаниям, патриотизма и служения Родине – может вдохновлять молодежь. В возрасте 20–25 лет Уалиханов уже совершил выдающиеся открытия и завоевал признание в ученых кругах Российской империи. Осознание того, что молодой казах XIX века смог достичь таких высот, повышает самооценку современных молодых казахов, усиливает их веру в свои силы. Можно сказать, что образ Уалиханова выполняет идентификационную функцию: молодежь отождествляет себя с ним как с героем-интеллектуалом, перенимает ценности просвещения, любознательности, преданности своему народу.

Важным механизмом влияния наследия Уалиханова на молодежную идентичность является образование. В школьной программе Казахстана творчество и открытия Ш. Уалиханова изучаются на уроках истории и литературы. В вузах его имя носят учебные заведения и научные институты, издаются сборники трудов. Таким образом, с ранних лет молодые казахстанцы узнают о Шокане как о национальном герое и ученом. Это знание закрепляется через положительный образ: Уалиханов предстает носителем таких качеств, как интеллект, смелость, любовь к родине, толерантность. Все эти качества транслируются как идеалы для подрастающего поколения. Через идентификацию с этим образом у молодежи формируется чувство сопричастности к великой нации, породившей такого выдающегося человека.

Помимо формального образования, значительную роль играет и популяризация наследия Уалиханова в медиа и культуре. Документальные фильмы, литературные произведения, посвященные ему, музеи и памятные места (например, музей Уалиханова, памятник в Алматы), – все это элементы публичной памяти, с которыми соприкасается

молодежь. Посещение музея или просмотр фильма про Шокана способен вызвать у молодых людей эмоциональный отклик и гордость за свою историю. Через такие переживания культурная память становится частью личного опыта молодого поколения, укрепляя их идентичность. Как отмечают исследователи, коллективная память о героях и событиях прошлого имеет сильный идеологический заряд и способна сплачивать общество [6, с. 415]. В случае Казахстана образ Ш. Уалиханова входит в пантеон символов, вокруг которых конструируется общенациональная идентичность.

Следует также учитывать, что знакомство с этнографическим наследием Уалиханова помогает молодежи не только осознать кто мы, но и выработать отношение к представителям других культур. Уалиханов в своих трудах демонстрировал уважение и интерес к обычаям разных народов, выступал против предрассудков и нетерпимости. Его пример актуален и сегодня: в условиях полиэтнического и поликонфессионального общества Казахстана очень важно воспитывать молодежь в духе толерантности. Изучение трудов Уалиханова, проникнутых гуманистическим взглядом на другие культуры, способствует развитию у молодых казахстанцев межкультурной чувствительности. Зарубежные исследователи межкультурной коммуникации указывают, что осознание собственной культурной идентичности и уважение к другим культурам – ключевые факторы успешного взаимодействия в многообразном мире [5, с. 78]. Таким образом, наследие Уалиханова, с его идеями дружбы народов и ценности знаний, выполняет воспитательную функцию для нынешней молодежи, подготавливая ее к жизни в глобальном сообществе без утраты национального своеобразия.

Заключение

Этнографическое наследие Шокана Уалиханова оказывает многообразное влияние на формирование идентичности казахской молодежи. Во-первых, оно обеспечивает молодому поколению знание богатой истории и культуры своего народа, что является фундаментом позитивной этнической идентичности. Через труды Уалиханова молодежь приобщается к традициям и ценностям предков, черпает чувство гордости и уважения к своему народу. Во-вторых, образ самого Уалиханова служит для молодежи вдохновляющим примером, усиливающим их веру в собственные силы и интеллектуальный потенциал нации. В-третьих, наследие Уалиханова встроено в систему образования и культурную политику Казахстана, что превращает его в важный элемент государственной стратегии по укреплению общенациональной идентичности на основе уважения к этническому многообразию.

Значение наследия Уалиханова проявляется особенно остро в контексте глобальных вызовов современности, когда молодежь сталкивается с рисками утраты культурной самобытности. Этнографическое наследие выступает как противовес процессам унификации, питая в молодежи чувство собственного достоинства и сопричастности к великой истории своего народа. Тем самым оно способствует гармоничному развитию личности молодого казаха, который, оставаясь носителем родной культуры, одновременно открыт миру. Можно заключить, что идеи и труды Шокана Уалиханова продолжают жить в умах и сердцах нового поколения, помогая ему ответить на вечный вопрос: «Кто я?» – и найти баланс между традицией и современностью в собственной идентичности.

THE INFLUENCE OF SHOKAN UALIKHANOV'S ETHNOGRAPHIC HERITAGE ON THE IDENTITY FORMATION OF KAZAKH YOUTH

Abstract: This article examines how the ethnographic heritage of Chokan (Shokan) Valikhanov contributes to the identity formation of Kazakh youth. The author analyzes the role of Valikhanov's scholarly works and legacy in shaping the ethnic and cultural identity of young people in Kazakhstan. The study highlights that knowledge of one's history, culture, and national heroes, as exemplified by Valikhanov's ethnographic research, strengthens the sense of belonging and pride among youth. Drawing on theories of social and ethnic identity (Tajfel & Turner, Stefanenko) and contemporary research on youth identity, the article discusses the importance of cultural memory and role models

in the development of a cohesive identity. The findings suggest that Valikhanov's heritage, through education and cultural discourse, provides youth with valuable reference points for self-identification, fostering continuity of traditions, patriotism, and intercultural tolerance in a globalized world.

Key words: Shokan Valikhanov, ethnographic heritage, youth identity, Kazakh youth, ethnic identity, cultural memory

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Потанин Г. Н. Чокан Чингисович Валиханов (1835–1865) // Сибирская жизнь. 1903. № 133. – С. 1–3 (репринт: Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в 5 тт. Т.1. Алма-Ата, 1984. С. 90–94).
2. Ядринцев Н. М. Чокан Чингисович Валиханов // Отчет Императорского Русского географического общества за 1865 год. СПб., 1866. – С. 15–18 (репринт: Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в 5 тт. Т.5. Алма-Ата, 1985. С. 276–279).
3. Tajfel H., Turner J. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior // Worchel S., Austin W. (Eds.). Psychology of Intergroup Relations. Chicago: Nelson-Hall, 1986. – P. 7–24.
4. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология: Учебник для вузов. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 368 с.
5. Neuliep J. W. Intercultural Communication: A Contextual Approach. – 7th ed. – Thousand Oaks, CA: Sage, 2017. – 451 p.
6. Моторина П. А., Басалаева Н. В. Проблема формирования этнической идентичности среди русской и казахской молодежи // Логинова И. О. и др. (ред.). Психологическое здоровье человека: жизненный ресурс и жизненный потенциал: материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф. – Красноярск: КрасГМУ, 2022. – С. 411–416.

ЕУРОПАҒА ТАҢЫЛҒАН ТҰҢҒЫШ ҚАЗАҚ ҒАЛЫМЫ.

Ескекбаев Дәурен.

Тарих ғылымдарының кандидаты. Астана қаласы.

Аннотация. В этом году отмечается 190-летие со дня рождения и 160-летие со дня кончины одного из выдающихся представителей казахского народа — Чокана Валиханова (Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов). За сравнительно короткую жизнь он проявил себя как разносторонний учёный — востоковед, историк, фольклорист, географ, картограф, топограф, путешественник — оставивший значительное научное наследие. С целью изучения и популяризации его трудов была организована специальная экспедиция под названием «Путешествие в Кашгар. Дорогами Чокана», которая началась на территории Кыргызстана, прошла через Ошскую долину и перевал Торугарт, пересекла Киргизский Алатау и посетила города Кашгар, Хотан, Яркент и Янгисар. Статья подготовлена на основе анализа наследия Валиханова и материалов, собранных в ходе данной экспедиции.

Ключевые слова: Год памяти Чокана Валиханова, Путешествие в Кашгар, Научное наследие Ч. Валиханова, Пионер в изучении истории уйгуров, эпос «Манас».

Annotation. This year marks the 190th anniversary of the birth and the 160th anniversary of the passing of one of the eminent representatives of the Kazakh people, Shoqan Shynghysuly Ualikhanov. In his short but remarkable life, Shoqan Shynghysuly Ualikhanov distinguished himself as a multifaceted scholar—orientalist, historian, folklorist, geographer, cartographer, topographer, and traveler—leaving behind a valuable scientific legacy. With the aim of studying and disseminating his heritage, a special expedition entitled “Journey to Kashgar: Along the Routes of Shoqan” was organized, retracing his path. The expedition began in Kyrgyzstan, passed through the Osh Valley and the Torugart Pass, crossed the Kyrgyz Alatau, and visited the historical cities of Kashgar, Khotan, Yarkent, and Yangi Hisar. The present article analyzes Ualikhanov’s legacy and the materials collected during this journey.

Keywords: Commemoration Year of Shoqan Ualikhanov, Journey to Kashgar, Scholarly Legacy of Shoqan Ualikhanov, Pioneer in the Study of Uyghur History, Epic of Manas.

Сөз басы.

Биылғы жылы қазақтың даңқты ұлдарының бірі Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов туғанына 190 жыл және дүниеден өткеніне 160 жыл толып отыр. Жасындай жарқырап өткен қысқа ғана ғұмырында артына баға жетпес ғылыми мұра қалдырған ұлы ғалым өмірден үлкен ағартушы, ұлы гуманист адам ретінде кейінгі ұрпағының жүрегінен мәңгілік орын алған ұлы адам туралы қаншалықты ғылыми зерттеу еңбектері мен публицистикалық мақалалар жарияланып жатса да соншалықты ұлы тұлғаның тұлғасы одан да биіктеп тереңдей түскеніне көз жеткіземіз.

Міне, осы уақиғаға орай Алматы Менеджмент университетінің (AlmaU) президенті әрі ректоры Асылбек Қожахметов пен белгілі меценат Turan TV телеканалының Бас директоры Роман Ботабековтың ұйымдастыруымен «Қашқарға саяхат, Шоқан жүрген жолдармен» деген атпен арнайы экспедиция жасақталған болатын. Экспедиция құрамында ҚР Ұлттық мұражайының директоры, тарихшы ғалым Берік Әбдіғалиұлы, Шоқантаушы ғалым, Қазақстан ұлттық географиялық қоғамының, Қазақстан жазушылар Одағының және Қазақстан ПЕН клубының мүшесі Исмаилжан Иминов, PhD докторы, Алматы Менеджмент университетінің (AlmaU) қауымдастырылған профессоры, «Жолшы» философиялық мәдениеттану бірлестігінің жетекшісі Нұржан Құлымжанов, Turan TV телеканалының операторы Ұлан Дүйсембай және осы жолдардың авторы да болған еді. Экспедиция жорығы Қырғыз жерінен бастау алып Ош аңғары, Торугарт асуы арқылы қырғыз Алатауын басып өтіп көне шаһарлар Қашғар, Хотан, Яркент и Янгисар қалаларында болып Шоқан бабамыздың рухымен тыныстап қайтқан еді. Экспедицияның мақсаты ұлы ғалымның тарихи сапарын жаңғырта отырып оның адамзат тарихына, әлемдік ғылымға қосқан үлесін насихаттау болды.

Шоқан туралы қысқаша деректер.

Қысқа ғана ғұмырында сан салалы жан-жақты ғалым ретінде таңылып шығыстанушы, тарихшы, ориенталист, фольклоршы, географ, картограф, топограф, саяхатшы т.б. да мамандықтарға игергендігімен қоса Шоқан қазақ халқынан шыққан тұңғыш кәсіби суретші

де болғандығын оның мол ғылыми мұрасын кеңінен ғылыми түрде зерттеген академик Ә.Марғұлан дәлелдеп кеткен екен. Қазіргі күнде он екі жасынан бастап кәсіби деңгейде сурет сала бастаған Шоқанның қолтаңбасы сақталған жүз елуге жуық суреті белгілі. Сонымен қатар 1985 жылы академик-жазушы Ғабит Мүсірепов: «Жасыратыны жоқ Ұлы Октябрь революциясына дейін бізде адам бейнесін қағазға түсірген бір-ақ қазақ болды. Оның аты – Шоқан. Адам бейнесін сомдап суреттеуге келгенде күні бүгінге дейін Шоқан картиналарына теңдесетін дүние әлі жоқ қой», - деп жазған екен [1, б.6].

Шоқанның жас кезінен тәрбиелі, зиялы ортада болғандығы туралы және ондаған тілдерді білгені жайлы академик Ә.Марғұлан: «Ежелгі дәстүр бойынша, сұлтанның балалары «жеті жұрттың тілін біл» деген қағида негізінде бірнеше шығыс тілін үйренуге тиіс болды. Бұл дәстүр ол кезде әлі сақталатын, сөйтіп, Шоқан бала күнінен бастап-ақ шығыс тілдерін оқып, араб тілін меңгерді, ал кейінірек ұйғыр жазуын үйренді», - деп жазады. Ғалым өмірін жете зерттеуші ғалымдар да бұл туралы: «Дәстүр бойынша жеті тіл меңгерген Шоқан архив мәліметтерінің көрсетуі бойынша шығыс тілдеріне қоса араб және ұйғыр тілдерін де меңгерген», - деп нақтылай түседі [2, б.20].

Жалпы қазақ ғалымдары туралы сөз болғанда біз көбінесе «Қаныш XX-ғасырдың темір қазығы болса, ал Шоқан XIX-жарық жұлдызы еді» деген теңеулерді жиі қолданамыз. Жалғыз Шоқан ғана емес ол өмір сүрген дәуірде қазақ даласында орыс оқуының «дәмін татқан» оқыған қазақтар да аз болмаған. Кеңес дәуіріне дейін-ақ жоғары білім алған қазақ оқығандарының саны жүз сексенге жуықтайды [3, б.8]. Ал он тоғызыншы ғасырда оқығандардың өзі ондап саналады. Мәселен, Шоқанның әкесі Шыңғыс төре, Сегіз сері Баһрамұлы Шақшақов (1818-1854 жылдар) Омбының тілмаштар дайындайтын Азия мектебіне 1830 жылы қабылданып, оны 1836 жылы поручик шенінде аяқтайды. Мұхаммед Салық Бабажанов (Орынбордағы Неплюев кадет корпусының Азиялық бөлімін бітірген (1851 жылы). М.Бабажанов есімі белгілі Жәңгір ханның мектебін бітіріп және оның қамқорлығымен 1845 жылы М.Бекмұхамедов, Ж.Ниязов, М.Жантөриндермен бірге Орынбордағы Неплюев атындағы кадет корпусында оқыған сегіз жастың бірі. Бұлардың бәрі де кейін ел алдында абыройлы қызмет атқарған алғашқы білімді қазақ азаматтарының қатарынан орын алды). Мұхаметқали Тәукин (Айшуақ ханның немересі, Кіші жүздің Батыс бөлігінің басқарушысы (1847 – 1865 жылдар). Орынбордағы Неплюев кадет корпусында оқыған. Бұл тізімді жалғастыра берсек бір мақалаға жүк болады.

XIX ғасырдың орта шеніндегі ірі ғалымдардың бірі П.И.Небольсин Шоқан туралы күнделігіне: «Петерборда қырғыздар аз, бес-алты адам бола қояр ма екен? Олар жалпы еуропалық киім киіп жүреді. Ол өте жас, кавалерия офицері, сұлтан Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов», - деп жазса, ал Орынбор әскери училищесінде білім алып, Орынбор ведомствосы қазақтарының приставы қызметінде болып, кейіннен Бөкей ордасындағы Уақытша Кеңестің төрағасы қызметін атқарған, сол дәуірдегі қазақтан шыққан оқымыстылармен тығыз араласқан Л.Н.Плотников: «Мен Шоқанмен Петерборда жақын арада таныстым және бірнеше тартымды кешті бірге өткіздім. Оның қабілеттілігі мен біліміне олар (Мұхаммед Қали Тәукин және Мұхаммед Салық Бабажанов) түгілі, біз Небольсин мырза екеуіміз де тең келмеспіз», - деп жазады [4, б.53].

Әкесі Шыңғыс Уәлиханұлы Омбыда Сібір казак әскери училищесін тәмамдап, Құсмұрын округінің аға сұлтаны болды. Орыс армиясында полковник шенін алып, қазақ даласын басқару аппаратында бірсыпыра жауапты қызмет атқарды. Сібір қырғыздары облыстық басқармасының кеңесшісі, кейіннен Көкшетау округінің аға сұлтаны болып қызмет істеді. Ресейге сіңірген еңбегі үшін оған өмірлік мұра ретінде дворян атағы берілді. Шешесі Айғанымның пәрменімен кадет корпусына оқуға түскен Шыңғыс төренің тегінен Уәлиханов деген ата тегі алынып ол шәкірт кезінде Шыңғыс Уәлиұлы Уәлиев болып жүрді. Әрине, бұл жерде де патша өкіметінің империялық саясаты көрініс беріп тұрғандығы белгілі. Бұл туралы Г.Н.Потанин өз естелігінде: «Уәли ханның үлкен ұлы Шыңғыс Омбыдағы орыс мектебіне оқуға алынып, онда Шыңғыс Уәлиұлы Уәлиев деген атпен оқушылар тізіміне енді. Уәлиханов болмаған себебі қырғыздардың есіне хандық билікті

салмау болса керек», - деп жазады [4, б.78].

Шоқанның ғылымдағы алғашқы баспалдағы.

Шоқанның бар жоғы отызға жетер жетпес жасында әлемдік ғылым үшін атқарған жұмыстары ұшан теңіз. Шоқан орыс және шетел ғалымдарын тұңғыш рет ғылыми сипатта қазақ жерінің географиялық болмысын, флора фаунасы яғни, жануарлар дүниесімен, халық ауыз әдебиетімен, тұрмыстық өлең жырларымен, салт дәстүрлерімен кеңінен таныстырып жол ашады. Жалпы жас ғалымның ел тану, жер танудағы тұңғыш саяхаты 1855 жылы Омбыдағы Батыс Сібір генерал-губернаторы Г.Х.Гасфорттың адъютанты әрі тілмашы ретінде Орталық Қазақстан, Жетісу және Тарбағатай аймақтарына жасаған қызметтік іссапарына қатысып, үлкен саяхат жасап ел танып, жер танып қайтуы болды. Осы сапар барысында генералға қазақ, қырғыз, татар, ноғай сияқты тілдерден орысшаға аударып беріп отырған. Губернатордың жолсапары Омбы, Семей, Аягөз, Қапал, Іле, Верный, Жоңғар Алатауы, Жоңғар қақпасы, Алакөл, Тарбағатай, Балқаш, Қарқаралы, Баянауыл, Көкшетау арқылы өтіп Шоқанның болашақта географ, саяхатшы ретінде қалыптасуына жол ашқаны күмәнсіз.

Шоқанның ғылыми зерттеулеріне жол ашып, өркендеуіне кең өріс ашқан 1856 жылғы сол кездері Жетісу өлкесін билеп тұрған полковник М.М.Хоментовскийдің басшылығымен ұйымдастырылған ірі әскери-ғылыми экспедицияға қатысуының айрықша маңызы болды. Экспедицияның басты мақсаты қырғыз халқының тарихы және тұрмысымен танысу, Ыстықкөл алабын топографиялық картаға түсіру болған еді. Осылайша негізінен топографиялық карта түсіру мақсатында ұйымдастырылған әскери-ғылыми экспедициясының құрамына қосылған Шоқан Ыстықкөл, Құлжа өлкесіне тұңғыш рет аяқ басады. Бұл сапарлар Шоқанның кейіннен әлемге әйгілі болған Қашқариядағы зерттеу жұмыстарының дайындық сатысы және соған негіз болды деп толық айтуға болады. Бұл сапар барысы туралы Шоқан өз күнделігінде: «Бұл экспедицияға қатысуым үлкен абырой болды және қара қырғыздардың арасында екі ай жүріп, көбінесе олардың аңыздары мен тілін зерттеп, көптеген пайдалы мәліметтер жинап алдық», - деп жазып бұл сапарының ғылым үшін аса пайдалы болғандығын атап өтсе, [4,35] одан әрі жазған жазбасында «Менің саяхатымды жүрген жерлерімнің сипатына қарай екі кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең Жоңғарияға яғни, Жетісу мен Іле өлкесіне және Ыстықкөлге дейінгі сапарымды қамтиды... Мен Жоңғарияда бірінші рет 1856 жылы болдым, онда полковник Хоментовскийдің Ыстықкөлге жасаған экспедициясына қатыстым. Содан соң Құлжада үш ай тұрдым. Жоңғарияда бас-аяғы бес ай болып, бұл өлкенің Алакөлден Тянь - Шаньға дейінгі аймағын түгел көріп шықтым, ал Тянь - Шаньға сол жылы Жырғалаң өзенімен көтерілдім», - деп еске алады [5, б.304].

Жас ғалымның бұл саяхаты зор табыспен аяқталды. Петербургте Генералдық штабтың әскери ғылым комитетінде, Азия департаментінің география қоғамында қызмет істеу барысында Орта Азия мен Шығыс Түркістанның, Балқаш пен Іле Алатауы аралығының, Ыстықкөл алқабы мен Құлжа қаласының карталарын жасады. Бұрын дүниежүзі ғылымына беймәлім болып келген қырғыз халқы туралы бай материалдар берді. Атақты «Манас» жырын жазып алып, үзінділерін орысшаға аударып жариялап, ғылыми ортаға таныстырды. Шоқанның Ыстықкөл, Құлжа саяхатының материалдары негізінде жазған «Ыстықкөл», «Қытай империясының батыс провинциясы Құлжа қаласы» және «Қырғыздар туралы» еңбектері бізге қолжазба түрінде жетіп, кейін қазақ ғалымдарының еңбегі арқасында бірнеше томдық кітап болып жарыққа шықты [6, 86]. Шоқанның қырғыз тарихы туралы ғылыми тұжырымдары мен көзқарасы бүгінгі күнге дейін өз мәнін жойған жоқ. Зерттеушінің «Қырғыздар туралы жазбалар» атты ғылыми еңбегі қырғыз жерінің тарихи географиясына арналған терең зерттеу. Оның деректері жай ғана тарихи географиялық шолу ретінде берілген мәліметтер емес, жан-жақты талданған, жазба дерек көздеріне сүйеніп, салыстырып жасалған ғылыми тұрғыдағы құнды еңбек, қырғыз жері, қырғыздардың қонысы туралы жазған тарихи географиялық сипаттамалары ерекше назар аудартады. Мәселен, қырғыз тайпаларының орналасуы турасында: «Қырғыз тайпасы Орта

Азияның орасан көп жерін алып, Оңтүстікке қарай созыла мекендейді. Алатау қырғыздарының ұрпақтары Ыстықкөлден Гиссар мен Бадахшанға дейін, Созақтан Ақсу мен Үш Тұрфанға дейін бытырай қоныс тепкен. Болор тауының қойнауларымен сол таудың Қытай мен Қокан, Қаратегін, Гиссар мен Бадахшан жерлеріндегі тарамдарында мекендейді ...», - деп, олардың жер кеңістігі мен шекаралық аймағы туралы тұңғыш мәліметтер береді [7. 6.207].

Шоқан Шығыс Түркістанға патша өкіметінің тапсырмасымен зерттеу жұмыстарын жасап маңызы өте жоғары ғылыми жаңалықтар ашқанын сол дәуірдегі өзінің қаламдас әріптестері ғана емес кейінгі уақыттарда осы өлкені зерттеген және Шоқанның ғылыми мұрасын арнайы ғылыми тұрғыда талдаған біраз ғалымдар да жоғары бағалаған. Мәселен, В.В. Бартольд осы өлке тарихына арналған еңбегінде Шоқан туралы: «составленное им описание страны, как и другие работы даровитого киргизского султана, возбудили большие надежды», - деген пікірде болса [8, б.175], ал белгілі ғалым, академик А.Н.Бернштам Шоқан еңбегін өлкедегі ұйғырлар тұрмысын экспедициялық тұрғыдан тұңғыш зерттеген ғалым ретінде бағалай келіп: «начал экспедиционное обследование Синьцзяна в историко-этнографическом отношении и открыл неисчерпаемые сокровища Восточного Туркестана родины уйгуров», - деп жазады [9, б.52]. Сондай-ақ Шоқанның Шығыс Түркістан өлкесін мекендеген ұйғыр халқының тарихы мен тұрмысындағы этнографиялық ерекшеліктеріне ерекше көңіл аударып олардың материалдық мәдениеті мен рухани мәдениетіне ғылыми тұрғыдан талдау жасағаны кейінгі дәуірлерде де біраз ғалымдардың арнайы зерттеулеріне арқау болды [10].

Жалпы осы сапарлар жас Шоқан үшін алдағы болатын Қашқар сапарына алғы шарт, дайындық қана болып қоймай оның ғалым ретінде тек алғашқылардың бірі болып қырғыз елін Еуропа халқына таныстырушы және сонымен қатар ұйғыр халқының тарихы мен тұрмысын егжей тегжейлі тұңғыш зерттеген ғалым ретінде де танытты, әрі ғылымдағы жолын ашты деп бағалауға болады. Кейіннен осы зерттеу нәтижелері түрткі болып жас Шоқан сол тұстағы беделді ғалымдардың бірі профессор Березинге хат жазып, кейіннен онымен ұзақ жылдар бойы достық, әріптестік қатынастарда болуына да себеп болғандығы белгілі [5, б.131].

Қашқар сапары немесе Шығыс Түркістанды Еуропаға таңыту.

Ал бір ғана Қашқар сапарының өзі неге тұрады. Себебі Азия өлкесі туралы XIII-ғасырда тұңғыш деректер әкелген Венеция саяхатшысы Марко Поло болатын. Бірақ, одан кейін арада алты ғасыр уақыт өтсе де бірде бір еуропалық ғалым немесе саяхатшы Орталық Азияны зерттей алмады, Орталық Азия ғылымға жұмбақ болып қала берді. Тек он тоғызыншы ғасырда бұл өлкені ғылыми тұрғыда зерттемек болған неміс ғалымы Адольф Шлагинвейт жергілікті билік қолынан қаза тапты. Сондықтан да Шоқанның саудагер кейпінде жасырын түрде барып, дүние жүзіне беймәлім болып келген, еуропалықтар үшін жабық қақпа болған Қытайдың батыс провинциясы «Алты шаһарды», яғни Яркенд пен Қашғарды, Янгисар мен Қотанды, Ақсу мен Турфанды ашуын сол кезең үшін сенсациялық құбылыс ретінде бағалауға болады. Ол кезде қалыптасқан түсінік бойынша Алтышар деп, солтүстігінде Тянь Шань тауларымен, оңтүстігінде Куэн Луньмен қоршалған қалалар: Қашғар, Ақсу, Үш Тұрпан, Янысар, Яркенд және Хотан қалаларын атаған. «Алтышар» атауы жөнінде Орта және Орталық Азияны көп жылдар бойы зерттеген саяхатшы, императорлық орыс географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімшесінің мүшесі, генерал-майор М.В. Певцов өз зерттеулерінде: «В то время жители Восточного Туркестана вели оседлую жизнь, занимались земледелием и имели города, из коих упоминаются в древних летописях Кашгар, Яркенд, Хотань, Ақсу, Янги-Гисарь и Кучань (Куча), отсюда название Алтышар (Шестиграде)», - деп жазып нақты анықтама береді [11, б.20].

Шоқан Қашғар сапарына аса зор мән беріп жарты жылдай (1858 жылдың бірінші қазанынан 1859 жылдың наурыз айының ортасына дейін) тыңғылықты дайындалды. Сол мақсатпен Шоқан 1857 жылдың желтоқсан айында Шығыс Түркістанға жақын ауылдарды

зерттеп 1858 жылдың сәуір айына дейін өзінің тікелей бақылау жұмыстарын жүргізіп, нәтижесінде «Қашғария сапарын ұйымдастыру туралы жазбалар» деген зерттеу қорытындыларын қағаз бетіне түсіреді. Кейіннен өз алдына ұйғыр халқы туралы тұңғыш ғылыми зерттеу еңбек болып шыққан бұл жазбадан Шоқанның ұйғырлар туралы жан жақты өте терең мағналы, ғылым үшін маңызды деректер жинап алғандығын байқауға болады. Қашғарда жарты жылдай болған Шоқан ұйғыр халқының этнографиясын біршама тереңдей зерттеген тұңғыш ғалым ретінде ғана емес еуропалық жоғары деңгейде білім алған, ұйғыр тілін белгілі дәрежеде жетік меңгерген зерттеуші ретінде таңылуына жол ашты. Бұл туралы Шоқанның өзі: «Я старался во время своего пребывания в Кашгаре изучить уйгурский язык... на котором говорят в Кашгаре; язык этот совершенно неизвестен европейским ученым, они знакомы лишь несколько с книжным языком, похожим на джагатайский» [5, б.403].

1859 жылдың 12 сәуірінде Шоқан Верныйға қайтып оралады. Экспедиция қорытындысы бойынша ол «Алты шаһар немесе Қытайдың Нан Лун провинциясындағы (кіші Бұқара) алты шығыс қаласының жағдайы туралы» (1858-1859) есебін әзірлеп, жазып шығады. Оның бұл еңбегін Ресей мен басқа елдердің шығыстанушылары жоғары бағалап, көп ұзамай ағылшын тілінде де аударылып басылады. Қашқария өлкесін зерттеудегі Шоқан еңбегінің зор жетістігіне баға берген ғалымдардың бірі К.А. Усманов: «Большой шаг в изучении истории Кашгарии XIX века сделал русский путешественник Чокан Валиханов», - деп жазады [12, б.83].

Ал Шоқан туралы «Қазанамада»: «Бұл саяхат географиялық ерлік болды. Марко Поло заманынан бері осы қалада өлтірілген бақытсыз Адольф Шлагинтвейтті айтпағанда, Қашғарға бірде бір еуропалық кіре алған жоқ», - деп ғалым еңбегінің зор маңыздылығы туралы атап көрсетілді [4, б.87].

Иә, Шоқанның дәуірі қазақ халқы үшін өте бір ауыр кезеңмен тұспа тұс келгені сөзсіз. Абай айтқандай «соқтықпалы соқпалы кезеңде мыңмен жалғыз алысқан» заман болды. Қазақ қоғамы ғасырлар бойы жалғасып келген хандық жүйеден біржола айрылды. Атасы Уәлихан өмірден өткен соң орта жүзде хандық билік жойылып әкесінің орнына хандық билік құрмақ болған оның баласы Ғұбайдолла Ресей аймағындағы Березовскіге жер аударылды. Ел басқарған төрелердің өзі екіге жарылды. Орыс басқыншыларымен он жыл бойы алысқан Кенесары көтерілісі басылған соң бүкіл Орта Азия аймағы біртіндеп Ресей империясының отарына айналды. Шоқанның көптомдық шығармалар жинағының алғысөзін жазған академик Б.Е.Көмеков: «Шоқан өз дәуірінің ұлы болды. Оның шығармашылығына патша өкіметінің дәуірі және идеологиясы әсер етті», - деп жазады.

XIX ғасырдың орта кезіне дейін Қазақстан, Орта Азия жерінің географиялық тұрғыдан «ақтаңдақ» күйінде қалып келгені белгілі. Шоқан өзіне дейін Қашқарияға барған атақты географ Адольф Шлагинвейттің 1857 жылы тамыз айында қанқұйлы Уәлихан төренің бұйрығы бойынша қаза тапқаны туралы дерекке қол жеткізіп, тұңғыш рет жариялаған ғалым. Бұл қайғылы оқиға туралы Шоқан «Адольф Шлагинвейттің өліміне себеп болған жағыдайлар туралы мәліметтер» атты еңбегінде егжей-тегжейлі жазған. Ш. Уәлихановтың Тянь - Шаньды алғаш зерттеушілердің қатарында тұруы заңдылық. Шынында да, Ішкі Азияның бұл орасан зор тау жүйесіне алғаш аяқ басқан ғалым П.П.Семенов Тянь-Шаньский тек Нарын өзеніне дейін ғана жетсе, Шоқан оны солтүстікте Іле аңғарынан, оңтүстікте тау жүйесінің етегіне дейін алғаш рет екі бағытта тұтасынан қиып өткен. Жалпы, Қашғар сапарын ұйымдастыру үлкен мемлекеттік қолдауға ие болғандығы белгілі. Петерборда П.П.Семенов Тянь-Шаньский бұл мәселені жедел қолға алып шығыстанушы ғалымдарды, сыртқы істер министрлігінің Азия департаменті, Географиялық қоғамның қолдауымен ұйымдыстырылған экспедиция туралы мұрағат қорларында «поручик сұлтан Шоқан Уәлихановты Қашқарияға аттандыру туралы» деген атпен белгілі [13, б.42].

Мақаланың түйіні.

Қорытындылай айтқанда, Шоқанның ғылыми деректері оның көзі тірісінде ғана

әлемге таңылып қана қоймай, күні бүгінге дейін ғылыми құндылығын жойған жоқ. Бұл туралы ұзақ жылдар бойы Орта және Орталық Азияны зерттеген даңқты археолог, этнограф және шығыстанушы ғалым, академик Бернштам: «его наблюдения исторического и этнографического характера по своей глубине и важности выводов стоят несравненно выше, чем знаменитые работы Синьцзяне Шоу (1868-1869 гг.) и Беллю, описавшего миссию Форсайта (1870-1873 гг.)», - деп зор баға береді [14, б.52].

Әдебиеттер:

1. «Қазақ әдебиеті», 11 шілде, 2025 жыл. №27. 6 бет.
2. Уәлиханов Шоқан. Таңдамалы. Аударған Ә.Ипмағамбетов. - Алматы: Жазушы, 1980. - 416 бет.
3. Ескекбаев Д.«Білімге құштар ұлт»//«Егемен Қазақстан», 16 желтоқсан, 2023 жыл. № 241 - 242.
4. Уәлиханов Ш. Көптомдық шығармалар жинағы. 1 том. - Алматы, 2010 жыл. - 377 бет.
5. Валиханов Ч.Ч. Собр.,соч., в пяти томах. - Т.1. - Алматы, 1961. - С. 395.
6. Баяндин Н. Географиялық ашулар. Екінші басылымы. - Алматы: «Мектеп», 1989. - 136 бет.
7. Қырғыздар туралы жазбалар // Уәлиханов Ш. Таңдамалы.- Алматы: «Жазушы», 1985. - 560 бет; Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах // Собрание сочинений. Алма-Ата, 1961. - Т. 1. С. 367.
8. В.В.Бартольд. «История изучения Востока в Европе и России». - Ленинград, 1925. - С. 276.
9. А.Н.Бернштам. Проблемы истории Восточного Туркестана //Вестник древней истории, 1947. - №2. - С.52.; А.Н.Бернштам. «Русская и Советская уйгуристика»//Известия АН КазССР, серия уйгуро-дунганской культуры, 1950. - Вып.1. - С.78.
10. Исхаков Г.М. Этнографическое изучение уйгуров Восточного Туркестана русскими путешественниками второй половине XIX века. Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1975. - С.136; Дулатова Д.И. Чокан Валиханов как исследователь Восточного Туркестана.; Хасанов К. Чокан Валиханов как уйгуровед. Алма-Ата, 1963. Кайдаров А. Хасанов К. Чокан Валиханов как уйгуровед// «Известия Ан КазССР, серия общественный наук», 1965. - Вып.3.
11. М.В. Певцов. Путешествие в Кашгарию и Кун-лунь. - Москва: Госиздат географ.лит., 1949. - С.325.
12. А.К. Усманов. К вопросу о роли русской исторической науки в изучении Синьцзяна (XIX в.) //Труды Московского института востоковедения. - Вып. 6. - Москва, 1951. - С.183.
13. Архив МИД, Ф-IV-3, Д.1; ЦГА РУ, Ф. 715, Оп.1. Д.18-20; ГАОО, Ф. 366. Оп.1. Д.257; //Ш. Уәлиханов. Көптомдық шығармалар жинағы. - 1 том. - Алматы, 2010 жыл. - 377 бет.
14. А.Н.Бернштам. Проблемы истории Восточного Туркестана //Вестник древней истории, 1947. - №1.

Экспедиция мүшелері жолға шығар алдында. Ыстықкөл жағасы.

Тау асуларынан асып, жолда бір сәт аялдаған сәт.

Ш.УӘЛИХАНОВТЫҢ 1860-1864 ЖЖ. ЖАЗЫЛҒАН ЕҢБЕКТЕРІ-ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗДЕРІ РЕТІНДЕ

Ғалым Ерасыл, 11 сынып оқушысы,
«Ш.Уәлиханов атындағы жекеменшік мектеп», Алматы
Жетекші: тарих пәні мұғалімі Нартай А.Н.

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Зерттеу жұмысында қазақтың ғалымы, ағартушы-демократ, тарихшы, этнограф, географ, саяхатшы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың (1835-1865) өмірінің соңғы жылдары 1860-1864 жылдары жазылған еңбектерінің-Қазақстан тарихының құнды дереккөздері ретінде зерттеледі.

Тақырыптың өзектілігі. Қазақтың әлемдік өркениет деңгейіндегі жарқын тұлғаларын білу әрі құрметтеу жас ұрпақтың басты міндеті. Қазіргі тәуелсіз елде өмір сүріп, еліміздің атын бүкіл әлемге танытып жүрген Г.Г.Головкин, Димаш Құдайбергенов, т.б тұлғаларды барлығымыз білеміз әрі мақтан тұтамыз. Сол сияқты тарихымыздың өткен ғасырларында да ұлт тарихында көрнекті тұлғалар көп болған. Солардың бірі, қазақтың біртуар азаматы, қиын-қыстау кезеңде өмір сүрген, өзінің қысқа ғана ғұмырында ағартушылық-демократиялық көзқарастарды қалыптастырып, тек қазақтың емес, барша Орталық Азия халықтарының этногенез, қоғамдық-саяси, рухани-мәдени, тарихи-географиялық мәселелерін зерттеуде маңызды үлес қосқан Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың мұраларын зерттеу әрқашанда өзекті болып табылады. Шоқанның еңбектері-Қазақстан тарихының, соның ішінде орта ғасыр тарихының маңызды дерек көздері болып табылады. Ғалымның орта ғасыр тарихын жақсы білетіндігі соншалық, өзінің шығармаларында зерттеген мәселелерді көптеген шығыс, батыс және орыс деректерімен салыстырып, талдау жасап отырған. Сол себепті «ғылымдағы алғашқы жарық жұлдыз» атанған Шоқан Уәлихановтың өмірінің соңғы жылдарындағы яғни, 1860-1864 жылдардағы жазылған еңбектерін зерттеу өзекті болып отыр.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Жалпы Шоқанның ғылыми мұрасын игеру үшін өткен ғасырда көптеген әйгілі ғалымдар еңбек етті. Солардың ішінде түбегейлі еңбек етіп, орасан көп жетістіктерге жеткендер, яғни шоқантанушылардың алыптары: М.И.Фетисов, Ә.Х.Марғұлан, С.З.Зиманов сынды ғалымдар. Сонымен қатар бұл ғалымдар Шоқанның Ресейдегі ұлы адамдармен идеялық байланысы және олардың қазақ ғалымына жасаған әсері туралы белгілі ғалымдар Е.Бекмаханов, О.А.Сегізбаев, Қ.Бекхожин, Д.И. Дулатова, М.С.Бурабаев т.б. болды.

Осы күнге дейін Ш.Уәлиханов туралы көп зерттеулер мен әдеби шығармалар жазылды. Кеңес үкіметі дәуірінде алғашқы зерттеуші 1945 жылы көлемді монография жазған Х.Айдарова. Ол жерде қазақ ғалымының алдыңғы қатарлы орыс интеллигенциясының көрнекті өкілдерімен қарым-қатынасы туралы айтылады. Бірақ қандай дәрежеде саяси көзқарасы мен қоғамдық қызметі белгілі көлемде ашылмады. Ал, М.И.Фетисов еңбектерінде орыс әдебиеті мен мәдениетінің әйгілі өкілдері Дуров, Достоевский, Семенов-Тянь-Шанский, Бекетов т.б. қазақ ғылымының идеялық және творчестволық қатынасы, олардың бір-біріне деген жанашырлық көмегі зерттелген.

Зерттеу жұмысының мақсат-міндеттері. Шоқан Уәлихановтың 1860-1864 жылғы жазылған құнды материалдарының және басқа зерттеулеріне сүйене отырып бұл зерттеулердің тарихи маңыздылығы мен деректік мәнін анықтау басты мақсат болып табылады. Аталған мақсатқа орай төмендегідей міндеттер алға қойылған:

- Ш.Уәлихановтың өмірі мен қызметін көрсету;
- Ш.Уәлихановтың ғылыми жолға түсу барысын анықтау,
- Ш.Уәлихановтың Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихын анықтаудағы орнын көрсету;
- Ш.Уәлихановтың 1860-1864 жылғы зерттеулерінің Қазақстан тарихы бойынша маңызды дерек көздері ретінде дәлелдеу;

- Ш.Уалихановтың ғалым болып қалыптасуындағы орыс интеллигенция өкілдерінің маңыздылығын көрсету.

Зерттеу жұмысының әдіс-тәсілдері. Зерттеу жұмысын жазу барысында жалпы тарих ғылымында болып жатқан түбегейлі өзгерістер негізге алынды. Сондай-ақ, кейінгі уақыттарда қалыптасып келе жатқан жаңа бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдамалар, жаңа тарихи көзқарас тұрғысынан жазылған еңбектер басшылыққа алынып, зерттеу барысында нақты тарихи, салыстырмалы-тарихи, ғылыми жүйелеу, талдау, сипаттамалық және аналитикалық әдістер, жинақтау және қорыту, сонымен қатар, деректерді басқа да тарихи деректермен салыстыра отырып, негізге алынған дерек көздерінің объективті шынайылығын анықтауға назар аударылды.

Зерттеу жұмысының практикалық және теориялық маңыздылығы. Зерттеу жұмысының маңызды әдістерінің бірі – пәнаралық байланыс болғандықтан, география, тарих, әдебиет пәндері бойынша оқушыларға сыныптан тыс жұмыстарда практикалық маңызы болуы мүмкін. Сонымен қатар, оқушылардың, студенттердің өзіндік, курстық жұмыстарында пайдалануға болады.

1. Ш.Ш.Уәлихановтың өмірбаяны мен ғылым жолына түсуі

Алаулаған аз ғана өмірінде кейінгі ұрпаққа өшпестей рухани-әлеуметтік мұра қалдырған, әлем мойындаған аса көрнекті ғалым ағартушы және зерттеуші Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың туғанына 189 жыл болды. Ш.Уәлихановтың аса дарынды ғалым ретінде тарих, этнография, бейнелеу өнері, география, әдебиет, заң және философияға, сонымен қатар басқа да салаларға қосқан үлесі зор екенін білеміз.

Шоқан ашқан жаңалықтар мен зерттеулердің нәтижелерін кейінгі ғалымдар өз еңбектері мен зерттеулеріне негіз етіп алатын. Жастарды ғылым жолына үйретуде де Шоқан Уәлиханов есімі әрдайым биік орындарды иемденеді. “Халықтың кемеліне келіп, өркендеуі үшін ең алдымен, азаттық пен білім қажет”¹¹ деп, Шоқан Уәлихановтың өзі айтқандай жастарға оның мұраларын жеткізіп, сол сияқты энциклопедиялық білім алуға шақыруы аса маңызды іс.

Шоқан Уәлиханов сөзімен айтқанда, 18-ғасыр қазақ халқы үшін ауыр болғаны соншалық, жау жағадан алғанда бөрі етекпен алады дегендей. Жоңғар, Қытай, және Орта Азия хандықтарының шабуылынан әбден шаршаған қазақтар көмек пен қамқорлықты тек Россия патшалығынан күткен еді.¹² Жалпы Шоқан Уәлихановтың тарихи жазбаларында, соның ішінде 19 ғасырдың 60-80 жылдары қазақ тарихында қатысты құнды деректер топтастырылған. Мысалы, «Қырғыздардың байырғы кезеңдегі қару-жарақтары мен әскери сауыт саймандары», «Сот реформасы туралы жазбалары», «Даладағы мұсылмандық туралы», «Қырғыздардың космологиялық түсініктері», «Қырғыздардағы шамандықтың қалдығы», «Шона батыр туралы аңыздары» т.б айтуға болады.

Қазақстанды патшалық Ресей екі нүкте яғни Орынбор мен Омбы арқылы отарлағаны белгілі дейді. Біз қараған Орта жүз жері түгелдей Омбы арқылы отарланды. Ал Омбы қаласының өзі Батыс Сібір бас басқармасына қарайтын еді деп жазады. Патшалық Ресей Қазақстанды отарлап, түгелдей бағындыру империяға аса қажет болды деп басты екі себебін көрсетеді.

1.Түгін тартса майы шығатын байлыққа тұнып тұрған Қазақстанның осынау бай аймақтары Ресей империясының экономикалық және саяси стратегиялық мақсаттары үшін аса маңызды еді

2.Шұрайлы жерлері көп осынау өлкенің байлығы алдына, патша өкіметінің экспансиялық саясаты үшін Шығыс елдеріне және Орта Азияға өту үшін транзиттік маңызы болды.

Енді кішігірім ғалымның өмірбаянына тоқталсақ. 1847 жылы Құсмұрындағы Шыңғыс аштырған әйгілі қазақ мектебін үздік бітірген болашақ ұлы ғалым, қазақтың тұңғыш

¹¹ Р.Сейсенбаев. Шоқан Уәлиханов. Тәңірі. Таңдамалы шығармалары. 2013 жыл.149бет

¹² Уәлиханов Ч.Ч. т.1.1961. 427с. 218 бетті қараңыз.

демократы 12 жасында Омбыға аттанады. Қызығы мен қиындығы мол Шоқан өміріндегі аса жемісті жылдарын сол кездегі Батыс Сібір губерниясының үлкен мәдени орталығы Омбыда басталады.

Шоқан 1835 жылдың қараша айында қазіргі Қостанай облысының Құсмұрын бекетінде атақты аға сұлтан Шыңғыс Уәлиханов отбасында дүниеге келген. Арғы атасы Абылай жоңғарларға қарсы соғыста асқан ерлік көрсеткен, ел бірлігі мен тыныштығы үшін күрескен, ақылды қолбасшы, іскер дипломат, амал-айласы мол Орта жүз ханы болған. Шоқанның балалық шағы Сырымбет тауының баурайында, туған елі Көкшетауда өткен. Шоқан әжесі Айғанымның тәрбиесінде болған. 1847 жылы 12 жасар Шоқанды әкесі сол кездегі ең таңдаулы оқу орны болып есептелген Сібір кадеті корпусына оқуға орналастырады. Шоқанның бүкіл келешегі мен ғылым, өнер жолындағы талантын ашуда бұл оқу орнының маңызы ерекше болды. Мұнда жабық әскери оқу орны болғанымен, көптеген пәндер әскери сабақтарға қоса орыс, батыс әдебиеті, географиясы мен тарихы, философия, физика, математика негіздері, шетел тілдері оқытылып, орыстың озық ойлы интеллигенттерінің өкілдері сабақ берген.

Дегенмен, Шоқан алғашқы білімді ауыл мектебінен алды, онда арабша жазуға және оқи білуге үйренді. Содан кейін 1847-1853 жылдары сол кездегі Сібірдегі ең алыңғы қатарлы оқу орындарының бірі саналатын Омбы Кадет корпусында оқыды. Корпусты бітірген түлектерінің сол кезде Ресейге белгілі саяхатшы, зерттеуші Г.Н.Потанин, белгілі публицист Я.М.Ядренцев, ғалым А.Ф. Анненский. Шоқанды қазақ жеріндегі «ағарту ісі мен патриотизмнің дәнін себуші» деп атаған. Сол себепті де, Шоқан Уәлиханов өзінің халқының Ресей империясының бодандығынан тек білім, ағарту, ғылым жолымен ғана күресуге болатындығын дәлелдеген патриот тарихи тұлға болды деп айта аламыз.

2. Ш.Ш.Уәлихановтың ғылым жолындағы жақтастары мен ортасы

Әжесі Айғаным мен Шыңғысқа Шоқанды Омбы әскери училищесіне орналастыру оңай болған жоқ. 1847 жылы Кадет корпусына айналдырған оқу орнында жас Шоқанның Омбыдағы оқуы басталады. Мұнда ол алдыңғы қатарлы орыс интеллигенциясының көрнекті өкілдерінің ортасына түсті. Гутковский, Капустин, Ивановтар және оқытушылар Ждан-Пушкин, Костылевский, Померанцев, Сулоцкий т.б. Бұл аты аталғандардың көбі бұрыннан Айғанымның қара шаңырағымен достық қатынаста болған жандар еді. Бұл жерде Шоқанның әжесінің қаншалықты сол заманда, саяси аренада беделді тұлға болғанын көрсетіп қоймай, Шоқанның ғылым жолында маңызды рөл атқарған тұлғасы екендігін көреміз.

Омбының дәл ортасындағы Никольский алаңында орналасқан Сібір кадет корпусы И.Завалишин тілімен айтқанда шын мәнінде «Рассадником просвещения и патриотизма для всей Сибири» болған еді.¹³ 1813 жылы құрылған оқу орнының шын мәнінде үлкен қара шаңыраққа айналуы С.Б.Броневскийдің қыруар еңбегінің арқасы еді. Семен Богданович Броневский 1786-1858 жылдары өмір сүрген алдыңғы қатарлы орыс интеллигенциясының көрнекті өкілдерінің ішінде алғаш рет Орта жүздегі қазақ қоғамымен достық қатынаста болған адамдардың бірі. Шоқан Уәлиханов туған үймен оның достық әрі творчестволық қатынаста болуы біздің халық тарихындағы жарқын беттердің бірі. Ол Шоқанның әжесі Айғанымға көптеген проблемаларды шешуге көмек берген. Мысалы, оның Сырымбеттегі мектебіне мұғалімдер керек болғанда 1824 жылы өзінің аса қажетті қызметкері оқытушы Құтмұхамет Иманқұловты Семен Богданович осынау қара шаңыраққа жөнелтеді.¹⁴ Қ.Иманқұлов Айғаным мектебінде ұзақ жылдар сабақ беріп, көп еңбек сіңіреді. Соның арқасында оның барлық балалары, әсіресе Шыңғыс пен Төрежан орыс тілін таза сөйлеп, тамаша біліп алған.

П.П.Семенов Шоқанмен танысқанда таңданғаны соншалықты, қазақтың болашақ

¹³ Р.Т.Тлеуқабылова. «Ш.Ш.Уәлихановтың әскери-теориялық көзқарастары» // edu.history.kz 26бет

¹⁴ Ахметова С. Шоқанның Шығыстың жерін зерттеу тарихы. // «XXI ҒАСЫР ЖАСТАРЫ: ҚАЗІРГІ ЗАМАННЫҢ КЕЛБЕТІ» халықаралық ғылыми-тәжірбиелік форум материалдары.Қарағанды 2023жыл 20-2166.

ғалымы әлгі жанашыр адамдардың мақтап айтқандарынан асып түседі. Жазған еңбектері өте көп екен. Және тамаша қызыл тілмен жазылған деп П.П.Семенов көп ойланбастан Орыс Географиялық қоғамына хат жазып, Шоқанды мүше етіп қабылдауды ұсынады. Осылайша, Ресейдегі аса ірі ғылыми орталықтың мүшесі болып сайланады. Бұл деген қазақ ғалымының еңбектері өз заманында жоғары бағаланды деген сөз. Және осы кезден бастап, Шоқан жазбаларының жарыққа шығуына даңғыл жол ашылады.

Шоқанның орыс қоғамына, ғылыми жолының ашылуына маңызды үлес қосқан Карл Казимирович Гутковский еді. Ол Шоқанды Петербургтың ғылыми орталықтарына таныстыру мақсатымен екеуінің атынан мақала жібереді. Сол мақала 1857 жылдың №195 санында жарық көрген. Бұл тарихи мақаланың маңызы соншалық, қазақ ғалымының мақаласы баспасөзде алғаш жарияланғаны ғана емес, сол сияқты Шоқанның өзі туралы Гутковскийдің жазған лебізі алғаш рет көпшілікке жарияланған. Сондықтан сол газеттегі Гутковскийдің қазақ ғалымы туралы алғаш рет жазған мінездемесінен үзінді келтірейік: «Этот молодой человек Ч. Ч. Уалиханов с редкою любознательностью, со страстью к наукам, которыми занимается неумоимо веселый, остроумный, достойный представитель своего знаменитого рода» деп қысқаша болса да болашақ қазақтың ұлы ғалымының бет бейнесін яғни ғылыми мінездемесін дәл берген.¹⁵

Сонымен, Ш.Уәлихановтың ғалым-ағартушы, ержүрек саяхатшы, географ, этнограф, тарихшы, шығыстанушы және кәсіпқой суретші болып жетілуі Ресейдегі ғылымның дамуы мен қоғамдық-саяси ойдың әсерінсіз болуы мүмкін емес еді. Сондай-ақ алдыңғы қатарлы Ресей интеллигенциясының жанашырлық көмегінің және сүйеу болуының арқасында Ш.Ш.Уәлиханов 1835-1865 жж. тамаша қазақ ғалымы және демократы тарихи аренаға келді.

3.Шоқан Уәлихановтың 1860-1864 жылдары жазылған еңбектерін талдау.

1858-1859 жылдары Шоқан Уәлиханов Қашғарияға ғылыми саяхат жасайды. Бұл өлкеге Марко Поло мен иезуит Гоестен кейін ешкім аяқ баспаған болатын. Экспедициядан соң Питербуртта Ш.Уәлиханов бірнеше жерде қызмет атқарады: Бас штабтың әскери-ғылыми комитетінде, Азия департаменті мен Географиялық қоғамда. Әскери-ғылыми комитеттің тапсыруымен ол Орталық Азия мен Шығыс Түркістан картасын жасаған. 1864 жылдың көктемінде Ш.Уәлиханов Оңтүстік Қазақстанды Ресейге қосуға бағытталған генерал Черняевтің әскери экспедициясына шақырылады. Ол Оңтүстік Қазақстан мен Орталық Азияның Ресейге қосылуы қантөгіссіз, бейбіт жолмен болады деп ойлады, ал, генерал Черняев халықпен келіссөз жүргізбей, күштеп қосуды көздейді. Осылайша, Шоқан бір топ наразы офицермен Верный қаласына қайтып кетеді. Ол жерде қалу қауіпті болғандықтан, Алтын Емелдегі албан руының аға сұлтаны Тезек Төрениң ауылына барады. 1865 жылдың сәуір айында Алтын Емел жотасына жақын Көшен тоғаны деген жерде қайтыс болады. Ғалымның мезгілсіз қазасы оның алдына қойған мақсаттарын орындауға, жазып бастаған еңбектерінің аяқталуына мүмкіндік бермеді. Сол себепті ғалымның 1860-1864 жылдардағы еңбектері аяқсыз, тексерусіз, ретсіз қалды.

Шоқан Уәлихановтың 1860-1864 жылдары жазылған еңбектерінде Орталық Азияның тарихи географиясына қатысты мәліметтер кездеседі. Бұл мәселелер бүгінгі күнге дейін арнайы зерттелмеген. Шоқан Уәлиханов шығармаларының деректік негізіне келер болсақ, оларды былайша сыныптауға болады. Олар - жазба, мұрағаттық және ауызша (халық ауыз әдебиетінің үлгілері).

Бірінші топқа жататын, орта ғасырлық шығыс авторларының ішінде Қашғардан алып келген «Сатұқ Бұғрахан тарихы», «Тұғлұқ Темір хан тарихы», Мұхаммед Садық Қашғаридың «Қожалар тарихы», Әбілғазы Баһадүрдің «Шежіре-и Түрк» (Түрік шежіресі) Мухаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди», Қадырғали Жалайыридың «Жами-ат тауарих», Рашид ад-Диннің «Жалнамалар жинағын» және «Шайбанинаме» мен

¹⁵ Утениязов Самат Көшенұлы. Ш.Ш.Уәлихановтың ғалым ретінде қалыптасуына алдыңғы қатарлы Россия интеллигенциясының әсері. Тарих ғылымының кандидаты атағын алу үшін жазылған диссертация. Алматы 1993.156 бет

«Бабырнаманы» зерттеп, оның қажетті жерлерін Қазақстан және Орталық Азия халықтарының тарихын зерттеуде пайдаланған.

Ал, мұрағат деректеріне келер болсақ, Шоқан қырғыздардың шығу тегіне байланысты этногенез мәселесін анықтау мақсатында Омбы мұрағатында жұмыс жасаған. Оған оның еңбектері арқылы көз жеткізуге болады. Кей кездері мұрағатта ұзақ отыруға уақыты болмаған кезде бұл жұмысты Г.Н.Потанинге де тапсырып отырғандығы белгілі.¹⁶

Фольклорлық деректер немесе халық ауыз әдебиетінің үлгілерін ғалым зерттеулерінде негізгі дерек ретінде пайдаланған. Уәлиханов жинаған халық ауыз әдебиетінің үлгілеріне тоқаталар болсақ, олар «Қозы-Көрпеш Баян сұлу», «Ер Көкше Ер Қосай», «Едіге», «Манас», «Абылай» туралы жырлар.

Сонымен қатар ғалым, қазақ пен қырғыз халықтарының ежелден келе жатқан мақал-мәтелдерін, өлең-жырларын, аңыздарын жинаумен жүйелі түрде айналысқан. Оларды жинап қана қоймай, оларға ғылыми тұжырым жасап, екі халықтың тілдік ұқсастықтары мен айырмашылықтарын салыстыра отырып, зерттеді. Ғалым еңбектерінде халық ауыз әдебиетінің үлгілерін екі түрге бөліп қарайды: ертегі мен халықтың шығу тегі туралы аңыздар және тарихи тұлғалар (хандар, рубасылар, батырлар) туралы аңыз-әңгімелер, шежірелер.

Даладағы мұсылмандық туралы жазбаларында дін реформасын ұсынады.

1. Татарлардан дінді дәріптеуі жағынан айырмашылығы бар Қырғыз даласын Орынбор муфтиі ведомствасынан бөлу және аймақтық ерекше ахун тағайындау, ол жалпы аймақтық басқару болған жағдайда қырғыздар ішінен шыққан кеңесші сияқты болар еді.

2. Егер халық тарапынан табанды түрде өтініш болатын болса, молда атағына тек қырғыздарды не қырғыз қожаларын бекіту керек.

3. Округте біреуден артық молда тағайындамау, ал болыстықтарда аталған лауазымды қысқарту.

4. Орта Азиядан татар семинаристеріне келетін ишан, қожаларға нақты жұмыстары болмаса қырғыздар арасында Баянауыл, Қарқаралы округтеріне түсініксіз қоғамдар құрмаулары үшін қырғыз қоныстарында жол бермеу.

Молдалардан төрелік ету (сот) құқығын алып тастау – оларды орыс дін қызметшісі сияқты ықпалдарынан айырмайды деп ислам дінінің ықпалының татар молдалары арқылы күшеюін жазады.

Қорытынды. Сонымен, қазақ халқынан шыққан алғашқы ғалым-Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың ғұмыры мен ғылым жолы жас ұрпаққа өшпес өнеге. Ғалымның 1860-1864 жылдары жазылған еңбектеріндегі қоғамдық-саяси, тарихи, діни, экономикалық көзқарастары мен ғылыми мұраларының зерттелу деңгейін үш түрлі жағдайда қарастырдық.

Бірінші, ғалымның ғылыми мұраларындағы толық зерттелген мәселелер;

Екінші, ішінара немесе жартылай зерттелген мәселелер;

Үшінші, аз зерттелген немесе осы уақытқа дейін көңіл бөлінбеген мәселелер. Себебі ғалымның мезгілсіз қазасы оның алдына қойған мақсаттарын орындауға, жазып бастаған еңбектерінің аяқталуына мүмкіндік бермеді. Сол себепті ғалымның 1860-1864 жылдардағы еңбектері аяқсыз, тексерусіз, ретсіз қалды. Дегенмен де Қазақстанның ғана емес Орта Азия халықтарының ежелгі және орта ғасыр тарихы бойынша құнды мәліметтер қалдырғанын жоғарыда айтқан едік.

XIX ғ. 60-жылдарындағы Ресейде қоғамдық-педагогикалық қозғалыстың, орыс педагогикасының озық идеялары Шоқанның ағартушылық көзқарасына тікелей ықпал етті. Шоқан арнайы педагогикалық еңбектер жазбаса да, оның қоғамдық және ғылыми еңбектері ағартушылық сипатта болды. Ол білімі мен мәдениеті озық елдерден үлгі-өнеге алуға, әсіресе, орыстың ғылымын, мәдениетінен үйренуге шақырды.

¹⁶ Ч.Д.Турдалиева. «История и культура кыргызов по трудам Ч.Ч. Уалиханова» докторлық диссертация. автореферат дис. кандидата исторических наук : 07.00.02 Бішкек 2000ж. 24с.

«XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДІНИ МЕНТАЛИТЕТІНДЕГІ ШАМАНИЗМ КӨРІНІСТЕРІ: Ш.УӘЛИХАНОВТЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ПАЙЫМДАУЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ»

Е.Зайтхан

Еуразия Ұлттық университетінің докторанты

Annotation

This article explores the manifestations of shamanism in the religious mentality of 19th-century Kazakh society, using the ethnographic insights of Chokan Valikhanov. It analyzes the role of shamans (baksys) within Kazakh spiritual culture, including their rituals, connection with spirits, and the perception of their practices within the context of Islam. The study highlights the cultural and historical importance of shamanism and its integration with, as well as resistance to, the expanding influence of Islam in the Kazakh steppe.

Ежелден бері әртүрлі халықтар шамандық наным-сенім белгілерін өздерінің тарихи-мәдени дамуы барысында бастан өткергені белгілі. XIX ғасырдың екінші жартысындағы зерттеушілер шамандықты ең көне, қарапайым діни наным-сенімдердің бірі ретінде анықтаған. Ал бұған дейінгі ғалымдар шамандық өз бастауын өзге діндерден алған деген пікірді ұстанған.

«Шаман» немесе «бақсы» ерекше қабілет пен дарын біткен, тылсым мен сиқырлы күштердің өнерін меңгерген, әрі ақын, әрі балгер, зікірші, сонымен қатар дәрігер саналған. Бақсы келешекті болжайды, оның өткен өмірін де ашық айтып бере алады, адамның өзі айтпаған ойын табады. Бақсы табиғи құбылыстарды тудыра алады. Ол құрғақшылық кезде жаңбыр жаудырады, қатты боран мен жұтты тоқтатады, жаңбырды қуып, шөл туғызып, найзағай ойнатып, жай отын түсіреді.

Жалпы «шаман» атауы алғаш рет шығыс халықтарын зерттеген ғалым, монах Иакинф Бичуриннің еңбектерінде кездеседі. Зерттеушінің пікірінше, «шаман» сөзі Батыс Сібірді мекендеген шағын тұңғыс халқының тілінен енген. Бұл халық бақсы, балгер, емші, сиқыршы сияқты қасиеті бар адамдарды *саман* деп атаған. Ал қазақ халқы мұндай ерекше қабілетке ие адамдарды «бақсы» деген. «Бақсы» сөзі әртүрлі халықтарда түрлі мағынада қолданылған. Мәселен, моңғол тілінде бұл сөз «оқытушы» ұғымын білдірсе, түрікмендер әнші-күйші адамды «бақсы» деп атаған. Ұйғырлар хат таныған сауатты адамдарын *бахши* деп атаған.

Ш.Уәлиханов - «Әркімнің қолынан ақындық келе бермейтіні сияқты әркімнің бір қолынан бақсылық та келе бермейді, ол адамға берілетін қасиет» [1, б. 54] десе, Жүсіп Баласағұни өзінің жырларында бақсыларды мадақтай келіп, олардың емінің ерекше екенін, ондай емді кез-келген емшілер білмейтінін, бақсылардың сиқырлаумен асқынған ауруды қуып шығатынын айтады [2, б. 123].

Бақсы - күнделікті өмірге бейжай қарайтын, сырт келбетіне мән бермейтін, қалай болса солай киіне салатын, шашы ретсіз, күтімсіз, тұрақты мекені жоқ, үнемі көшіп-қонып, ауылдан ауылға жүре беретін тұлға ретінде сипатталады. Бақсы тылсым әлеммен байланыс орнатып, ондағы әртүрлі рухтарды өз қызметіне жұмылдыра алатын ерекше қабілетке ие. Бақсымен байланысатын бұл рухтар - жындар деп аталады. Ол жындардың әрқайсысының аты, өзіндік бейнесі бар. Олар кейде әйел, шал немесе сары қыз бейнесінде, халық сенімінде жындар адам кейпінде көрінеді. Жындар да өз ішінде үлкен, орташа және ұсақ, кәрі, жас, еркек, әйел болып бөлінеді. Сондықтан бақсылардың күш-қуаты мен емшілік қабілеті де олардың иелік ететін жынына байланысты әртүрлі деңгейде болады. Үлкен жынға ие бақсылар ауыр дерттерді емдей алады, құрсақты тіліп, әйелдердің босануына жәрдемдеседі, албасты сияқты зұлым рухтарды қуып шығуға қабілетті болады. Олар зікір салу арқылы өз жындарын шақырып, бал аша алады.

Тәжірибелі бақсылар ойын кезінде түрлі керемет іс-әрекеттер жасайды - қылышты сабына дейін жұтады, шоқтай қызған темірді жалайды. Бақсы ойынының негізгі мақсаты - жынды шақыру. Ойын барысында бақсы ерекше транс күйге еніп, шарықтау шегіне

жеткенде денесі әлсіреп, есінен танып құлайды. Біраз уақыттан соң орнынан тұрып, өз жынының не айтқанын жеткізеді.

Көптеген зерттеушілер бақсылық құбылысты жоғары сезімталдық феномені ретінде қарастырады. Бұл қасиет адамның бойында туа біткен немесе жүре пайда болған болуы мүмкін деген пікірлер бар. Ал қазақ халық түсінігінде бақсылық - тұқым қуалайтын, тек жаны таза адамдарға қонатын қасиет деп есептелген. Егер адам бұл қасиетті дұрыс қабылдай алмаса, оны «бақсылық буып», психикалық немесе физикалық күйзеліске ұшырауы мүмкін деген сенім болған.

Әбубәкір Диваев: Перовск уезінде біз бақсының керемет өнерін көрдік. Ол жын-шайтандарын шақыра ойнақ салып, қатты әбігерге түсті, ақыры соңына таман біздің құлағымызға шошқалардың қорсылдағаны, иттердің арсылдағанымен үргені, айғырлардың кісінегені, қозының маңырағаны естіле бастады, - деп жазады[3, б. 45].

Тарихшы А. Левшин бақсы туралы былай деп жазады: «Сырт пішіне қарағанда бақсы Сібір шамандарын еске түсіреді. Үстіндегі киімі кейде әдеттегідей, кейде ұзын немесе қысқа, алба-жұлба көйлегі болады. Сөйтсе де осы сыртқы көрінісінің өзімен-ақ адамға ой туғызып, әсер етеді. Мен көрген бақсы киіз үйге аяғын ептеп басып, маңғаздана кірді. Ол қолына қобыз алды да тарта бастады, онан соң әнге басты, денесі ән ырғағына, қобыз сарынынан сәйкес қозғалды. Дауысы көтерілген сайын оның қимылы жылдамдап, қикандаған дене ауырлай түсті. Соңында әбден талып, өлген адамдай тым-тырыс жатып қалды. Біраз уақыт өткеннен кейін орнынан жайлап тұрып, ештеңе ұқпағандай сыңай танытып,өзінің зікір үстінде көргендерін айта бастады[4, б. 68]. Бақсыларды көрген адамдардың көбісінің көрініске куә болып суреттеп жеткізулері бір-біріне ұқсас.

Қазақ қоғамында ислам діні қызметкерлері бақсыларды жек көріп, оларды ел ішінен аластауға ұмтылды. Мұсылманшылық ел арасына дендеп енген сайын, бақсылардың әлеуметтік мәртебесі төмендеп, рулар арасында олардың рөлі мен орнына қатысты әртүрлі көзқарастар пайда болды. XIX ғасырдағы бақсылық туралы Ш. Уәлиханов «Барлық зерттеушілер қазақтар туралы жазғанда, олардың мұсылман екендігін, бірақ шамандық салттарды ұстанатынын немесе олардың мұсылмандық салттарды шамандықпен араластыратынын айта келіп, бұл дұрыс бірақ олардың шамандығы немен түсіндіріледі» - деген сауал тастайды. Себебі ғалым Д. Банзаровтың «Черная вера» мақаласы үлкен еңбек деп саналғанымен оны бір жақты жазылған деп есептейді. Д. Банзаров өзінің мақаласы үшін мәліметтердің көп бөлігін ламалардан алған, ал ол кітапқа енгізілген мәліметтер будда тарапынан меңгеріліп өзгертілген деген қорытындыға келеді. Кітапқа сипаттама бере келіп шамандық демонологиялық тұрғысынан монғолдарға қарағанда қазақтар анағұрлым мол мұраға иелік отырғанын жеткізген [5, б. 87].

Адамдар бақсыларға тылсым күштерді қолдана отырып, зиян келтіруі мүмкін деген күдікпен қарады, сол себепті олардан қорғануға тырысты. Мұндай үрдіс кейін бақсының моласын жеке қазып, жеке жерлеуге, олардың орнына қатысты өзгеше дәстүрлердің қалыптасуына әкелді. Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың «Моласындай бақсының, жалғыз қалдым тап шыным» деген өлең жолдары бұл тарихи шындықты айқын көрсетеді [6, б. 92].

Зерттеуші, этнограф В.Н. Басилов исламның Орта Азия мен Қазақстандағы шаманизмді сібірлік шаманизммен салыстыруға келмейтін күрделі құбылысқа айналдырғанын айтады. Дегенмен, ол Орта Азия мен Қазақстанда да, Сібірде де дәлелді материалдар негізінде шамандық дәстүрлердің ортақ белгілерін анықтауға болатынын, ислам мен шаманизм арасындағы қарым-қатынастың күрделілігі мен алуан түрлілігін, олардың бір-біріне қарсылығын және ықпалын атап көрсетеді. Ғалымның ең үлкен еңбегі - зерттеген өңірлерінде шамандықты мұсылман мәдениетінің ішіндегі тірі құбылыс ретінде қарастыруында. Ол бақсылықты діннің бір түрі деп ғана емес, бірнеше рет мұсылманға дейінгі культтердің қалдығы ретінде де сипаттайды.

Исламның таралуы мен ықпалы қазақ қоғамындағы дәстүрлі сенімдер мен нанымдарға елеулі өзгерістер енгізді. Бақсылық әрекеттері исламдық қағидалармен қарама-

қайшы деп танылып, кейбір жерлерде тыйым салынды. Дегенмен, көптеген өңірлерде бұл сенімдер халықтың дүниетанымында ұзақ уақыт сақталып, исламдық сеніммен сіңісіп кетті. Мұндай сіңісу мәдени, әлеуметтік және діни күрделілік тудырып, зерттеушілердің қызығушылығын оятты. Қазіргі этнографиялық зерттеулер қазақтардың дәстүрлі нанымдарының ислам дінімен қалай үйлескенін және қай жағдайда қайшылыққа түскенін жан-жақты зерттеуді талап етеді.

Бақсылық дәстүрі тек зікір салып, ойын-сауықпен шектелмейтін күрделі әлеуметтік және мәдени феномен ретінде қарастырылуы қажет. Бұл халықтың тарихи даму кезеңіндегі өмір салты мен қажеттіліктеріне сәйкес қалыптасқан ерекше кәсіптің бір түрі. Қазақ даласында бақылар науқастарды емдеу барысында олардың физикалық жағдайына ғана емес, рухани әлеміне де назар аударған. Олар сырқат адамның сыртқы көрінісі мен бет пішініне мұқият қарап, денсаулығын жан-жақты бағалайтын. Кейбір бақылар тіпті тамыр ұстау арқылы ауруды анықтаған, бұл дәстүрлі медицина мен рухани емшіліктің үйлесімін көрсетеді.

Этнографиялық зерттеулерге сәйкес, қазақ қоғамында бақсылық - тек емшілік ғана емес, сонымен қатар халықтың рухани әлемімен, табиғат құбылыстарымен және әлеуметтік қатынастарымен тығыз байланысты күрделі жүйе болған. Кей өңірлерде бақылар үлкен құрметке ие болып, олардың емшілік тәжірибесі мен діни рәсімдері халық арасында сеніммен қабылданды. Алайда, халықтың рухани мәдениетінің дамуы, сондай-ақ ислам дінінің таралуы нәтижесінде бақсылыққа қатысты көзқарастар өзгерді. Сананың оянуы және мәдениет деңгейінің өсуі жансақ пікірлер мен қате түсініктердің азаюына ықпал етті.

Болашақты болжау, алыс жерлерде болып жатқан оқиғалар туралы хабар беру және қақтығыстарды шешу үшін бақсы өз ортасының психологиясын жақсы білуі керек болды. Сонымен қатар болжау мен нұсқауларды соншалықты дұрыс жеткізе білуі тиіс, сонда ғана оған жүгінген адамдарда күмән пайда болмайды.

Бақсылық туралы жиі кездесетін қате түсініктердің бірі бақсыға діни қызметкер ролін беру арқылы дін ретінде көрсету. Бақсы рәсімінің негізгі мақсаты - рухтар әлемі мен біз білетін күнделікті шындық әлемі арасына көпір салу. Алайда кейбір дәстүрлі қауымдастықтарда бақсы қасиетті рәсімдердің жүргізушісі ретінде де әрекет етеді. Көбінесе рәсімнің барлық қатысушылары әртүрлі күштердің әсеріне ұшырайды. Шаманизмді көптеген діндерден ерекшелендіретін осы аспект - делдалсыз тікелей рухани тәжірибе арқылы құдайға монополия орнатуға тырысатындықтары. Бұл байланыс арқылы бақылар рухтардан кеңес алып, ауруларды емдеп, табиғат және әлеуметтік өзгерістерді болжаған. Кейбір дәстүрлі қауымдастықтарда бақылар қасиетті рәсімдердің басшылары ретінде қызмет етті.

Шаманизм анимизммен бірге жүреді және бұл екі түсінік бір-бірімен тығыз байланысты. Біріншіден, жер бетінде не нәрсе бар болса оның бәрі жанды, тірі, әрқайсысы рухқа ие. Екіншіден, барлық тіршілік иелері бір-бірімен осы рухтары арқылы байланысады. Адамдар, ағаштар, иттер, мысықтар, аралар, тастар, таулар, теңіздер т. б, тіпті аспан мен жер - бір-бірімен байланысты. Қазақ қоғамында бақылар өз халқының мәдени мұрасының, дүниетанымының тасымалдаушылары. Олар әскери өнер, сауда және саудаға байланысты діни рәсімдерді меңгеріп, халық арасында маңызды рөл атқарған. Сонымен қатар, бақылар емдеу әдістерін, ауа райын болжау, адамдар мен жануарларға рухани әсер ету тәсілдерін жетік білген. Бақылар табиғатпен тікелей қарым-қатынас жасауды білген және көп нәрсені болжай алған. Ш.Уәлихановтың пікірінше - «Шамандық жалпы алғанда табиғатты қадір тұту, бақсы халық арасында аса құрметтелген, ол көк пен жердің рухынан күш алған адам» [5, б. 88]. Бұл пікір қазақ қоғамындағы шамандықтың рухани-мәдени маңызын айқын көрсетеді.

Бақсының әр түрлі сылдырмақтары бар киімі кейде 30 кг-ға дейін жететін, сондықтан бақылар шын мәнінде күшті және төзімді адамдар болды. Осы ауыр киімдерімен бірнеше сағат қатарынан транс күйде билеп, жұмыс істеп, айқайлай алатын. Кейде емдеу рәсімдерінен кейін бірнеше күн бойы қозғала алмай жатып қалатын жағдайлар да

кездескен. Бақыслар өз біліктіліктерімен бөлісті, кейбіреулері бір нәрсені білсе, басқалары екіншісі бір нәрсені білді, бірақ әмбебап бақыслар да болды, олар бәрін жасай алды. Емдеу кезінде бақыслар шөптен жасалған дәрі-дәрмектер мен сусындарды да пайдаланды.

Бақыстың дүниетанымында адамның табиғатқа тәуелділігінен туындаған терең қарапайымдылық жатыр. Бақыслар - адам мен басқа әлем арасындағы қатаң шекараларды бұза отырып, рухани даму мен әлемді танудың тұлғаларына айнала алды. Шаманизм - қазақ қоғамының рухани мәдениетінің маңызды бөлігі. Олар адамзаттың ежелгі сенімдері мен дүниетанымының көрінісі ғана емес, сонымен қатар, қоғамның әлеуметтік және мәдени дамуына ықпал еткен күрделі феномендер болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Ш. Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы I том, А, 2010.
2. Ж. Баласағұн. «Құтты білік» А, 2019
3. А. Диваев Киргизские болезни и способы их лечения. Туркестанские ведомости» Ташкент 1902 №80
4. А. Левшин. Описание киргиз-кайсацких орд и степей, СПб, 1832
5. Ш.Уәлиханов. Алтыншаһар, А, 2006.
6. Абай. Екі томдық толық шығармалар жинағы, I том, А, 2005
7. Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. М., 1992.

НАСЛЕДИЕ ШОКАНА УАЛИХАНОВА В СЕГОДНЯШНЕМ ПОНИМАНИИ

Иманжүсіп Раушан

д.ф.н., профессор кафедры философии Евразийского национального университета
им. Л.Гумилева, Казахстан, Астана

E-mail: raushankoshenova@mail.ru

Аннотация

Шокан Уалиханов-первый профессиональный ученый-энциклопедист в истории отечественной науки. В статье рассматриваются вопросы осмысления творческого наследия ученого, считавшего, что каждый народ является частью мирового культурного пространства и имеет право на диалог. Диалог культур по Шокану-открытие казахской культуры для всего мира и знакомства народа с мировым культурным наследием. Исследователем отмечено, что идентифицируя культуру казахского народа, Шокан Уалиханов выдвигает проблему культурного диалога тюркских и славянских народов. Говоря о кочевых и оседлых культурах тюркских народов, Шокан Уалиханов, как отмечает автор статьи, ориентирует исследователей эпоса на комплексный подход в его изучении, так как эпос содержит в себе части духовно-мировоззренческой, культурно-исторической, онто-гносеологической целостности. Обращается особое внимание на значение творческого наследия в определении роли и место казахской культуры в мировой цивилизационной модели, определении культурного диалога между тюркскими народами.

Ключевые слова: приоритетные задачи, культурно-исторический опыт, исполнение человеческого предназначения, духовный заряд предков, переломная эпоха.

THE LEGACY OF SHOKAN UALIKHANOV IN TODAY'S UNDERSTANDING

Raushan Imanzhussip

Dr.Phil., professor, Philosophy Department of L.Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana

Annotation

Shokan Ualikhanov is the first professional scientist and encyclopaedist in the history of national science. This article reviews the issues of understanding the creative heritage by the scientist, who believed that each nation is a part of the world cultural space and has the right to the dialogue. Dialogue of cultures according to Shokan is unveiling of the Kazakh culture to the whole world and acquaintance of the nation with the world cultural heritage. The researcher noted that in identifying the culture of Kazakh people, Shokan Ualikhanov posed the problem of the cultural dialogue of the Turkic and Slavic people. Talking about the nomadic and sedentary cultures of the Turkic people, Shokan Ualikhanov, as the author of the article, notes and directs the epic researchers to a comprehensive approach in its study, since the epic contains the parts of the spiritual and philosophical, cultural and historical, ontological and ideological integrity. Special attention is paid to the importance of the creative heritage in determining the role and place of Kazakh culture in the world civilization model, determining the cultural dialogue between the Turkic peoples.

In this article review the question of modern comprehension of creative heritage of scientist. He considers that every nation is a part of worldwide cultural spaces and has a right for participating in the dialogue of culture.

In this article review the question of modern comprehension of creative heritage of scientist. He considers that every nation is a part of worldwide cultural spaces and has a right for participating in the dialogue of culture.

Key words: priority tasks, cultural-historical experience, comprehension of human destiny, spiritual ancestry, a critical epoch.

Изучение творческого наследия выдающихся мыслителей прошлого является неотъемлемой частью духовной культуры народа. Внимание ученых к исследованиям в области формирования и становления духовной культуры в произведениях казахских мыслителей, в частности первого казахского ученого Шокана Уалиханова, получает новый стимул с обретением Республикой Казахстан Независимости.

Наблюдается потребность в исследованиях, посвященных выяснению теоретических подходов известных казахских мыслителей прошлого времени к изучению отечественной культуры.

Развитие культурологии на современном этапе как отдельной отрасли науки невозможно без осознания того, что она формируется, исторически синтезируя в себе

особенности национальных культур. Национальные культуры обогащаются, соприкасаясь и взаимодействуя друг с другом. И это взаимообогащение осуществляется крупными мыслителями, такими, как Абай, Шакарим, Шокан.

И в этом смысле значение творчества Ш. Уалиханова неопределимо. Его гениальный дар проявился почти во всех отраслях науки и искусства: в этнологии, истории, географии, литературе, языкознании, юриспруденции, военной науке, философии и, конечно же, в культурологии.

Творчество Шокана Уалиханова имеет непреходящую ценность не только в связи с интересом к духовному наследию, но, самое главное, все возрастающим значением тех идей, проблем и вопросов, в которых заключен духовный потенциал народа.

В истории казахской науки и культуры имя Ш. Уалиханова занимает одно из ведущих мест. Его жизнь и многогранное творчество – это целостное культурное явление, эпоха, центром которой была личность Шокана.

Интеллектуальная саморефлексия, формирование личных принципов познания отечественной науки составляют основу трудов Уалиханова.

Актуальность и востребованность его трудов определяется тем, что идеи, мысли и научные открытия первого казахского ученого являются ориентирами в осмыслении мировых культурно - цивилизационных процессов сегодняшнего дня.

В государственной программе «Рухани жаңғыру», созданной по инициативе Президента Республики Казахстан, приоритетными задачами определяются возвращение и сохранение культурно-исторического опыта. В свете этого положения изучение трудов Шокана Уалиханова, масштабное их освоение и переосмысление является решением проблемы сохранения ценностей самобытной культуры Казахстана с одной стороны и мировых глобализационных процессов с другой.

Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев в своей статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», говоря о начале Третьей модернизации Казахстана, выделяет важность модернизации общественного сознания, первым условием которой является сохранение своей культуры, собственного национального кода. «Без опоры на национально-культурные корни модернизация повиснет в воздухе... Это платформа, соединяющая горизонты прошлого, настоящего и будущего народа» [1, 83 с]. В этом программном документе Елбасы определяет несколько направлений модернизации общественного сознания, один из которых – проект «Сакральная география», представляющий каркас национальной идентичности.

Во второй половине XIX века, ученый Чокан Валиханов, как патриот своей земли, понимая важность сохранения духовных традиций, обращал особое внимание на святые места, захоронения, могильники. Исследованиям в этой области посвящены такие его труды, как «Записки о киргизах», «Смерть Кукотай хана», «Киргизское родословие», «Дневник поездки на Иссык-куль», «О киргиз-кайсацких молах и древностях вообще», «Заметки по истории южно-сибирских племен» и др. На сегодняшний день нами отмечается, что из тридцати подобных объектов, изученных и исследованных, зарисованных Чоканом более 150 лет назад, многие входят в современные реестры сакральных объектов нынешнего Казахстана, реализующихся по программе «Сакральная география Казахстана».

Вот почему справедливы и доказательны слова Агына Касымжанова о том, что Шокан весь был «обращен в будущее, а современность, актуальность Уалиханова, жизненная плодотворность его наследия такова, что требует продолжения развития» [2, 301 с].

По мнению Гульшат Валихановой, Шокан Уалиханов в своих трудах «открывает миру казахского человека как носителя самобытной культуры, обладающего вневременными, а значит и современными потенциально актуализируемыми ценностями» [3, 6 с].

В одной из своих работ он указывал, что на первом месте для него стоят интересы казахов, затем России, затем всего человечества. В этом утверждении прослеживается тревога Шокана за судьбу своего народа, а также мысль о том, что каждый народ и его

культура являются составной частью мировой культуры.

Шокан говорил, что у него одна любовь вставлена в другую, другая в третью, вроде того, как ирбитские сундуки, маленький вложен в большой, а тот в еще больший.

Личность Шокана Уалиханова – первый персонифицированный феномен казахской культуры, который попытался открыть мир для своего народа и показать миру свой народ и нельзя, не сказать в связи с этим о роли Федора Михайловича Достоевского в жизни Шокана. Друг и наставник Шокана, он представлял будущее талантливого юноши тесно связанным с лучшим устройством жизни казахского народа. Всемирно известный писатель в своем письме к 19 - летнему другу так определял его жизненную программу: «Лет через 7 – 8 Вы бы могли так устроить судьбу свою, что были бы необыкновенно полезны своей родине. Например: не великая ли цель, не святое ли дело быть чуть не первым из своих, который бы растолковал России, что такое Степь, ее значение и Ваш народ относительно России, и в то же время служить своей родине просвещенным ходатайством за нее у русских» [4, 143 с].

Достоевский не закрывал глаза на то, что путь Уалиханова будет очень трудным и сложным (поэтому он и говорит, что Чокану надо настаивать, стараться и даже хитрить). Но он верил, что Чокан добьется успеха и сможет помочь своему народу. И Достоевский оказался прав; судьба Чокана Уалиханова сложилась необычайно ярко, интересно. Он, как говорил Потанин, «стал русским писателем о киргизах, вместо того, чтобы стать писателем для киргизов» [5, 90 с]. Он стал членом Русского географического общества; бывая в Петербурге, завел широкий круг знакомств с передовыми, прогрессивными деятелями тогдашней России. Через Ф.М.Достоевского он познакомился с А. Майковым, Полонским, Вс.Крестовским; был знаком с Менделеевым, Добролюбовым. Посетил в редакции «Современника» Чернышевского; стал известен Русскому географическому обществу своими многочисленными статьями, исследованиями, очерками не только о киргизском (казахском) народе, но также и о других, соседних с казахами народах Западного и Восточного Туркестана.

Мухтар Ауэзов, размышляя о роли Достоевского в жизни Шокана Уалиханова писал, что советы Достоевского, его напутствия талантливому юноше формулировали самую благородную задачу образованных представителей казахского народа. Грандиозную роль в судьбе народа должен был сыграть творческий труд его лучших представителей: научно – исследовательские работы, художественные произведения, полно и разносторонне освещающие неведомый для культурных народов быт Степи – своеобразие ее жизни и судьбы минувших поколений казахов.

Нам бесконечно дорого сознавать, отмечал Мухтар Ауэзов, что великий русский писатель Ф.М.Достоевский говорил о своих думах и чаяниях с лучшими представителями казахского народа, что он мыслил будущее этого народа связанным с русским народом, с его борьбой за светлое будущее [6, 41 с].

У Штайнера есть такое определение: «...ищущий высшего познания должен взрастить их в себе. Он должен сам вливать их в свою душу. Этого нельзя достичь путем изучения. Это можно сделать только путем жизни» [7]. Это высшее познание Чокан взрастил в себе, и оно стало направляющей силой, которая помогла ему взрастить в себе навыки правильного функционирования мышления, заключающиеся в том, что любые явления, любые действия рассматриваются под углом зрения конечной цели истории и мироздания.

Когда же мы задумываемся о том, что понимал Чокан под конечной целью истории и мироздания, то невольно вспоминаются строки из «Картезианских размышлений» Мераба Мамардашвили: «Конечный смысл мироздания или конечный смысл истории является частью человеческого предназначения. А человеческое предназначение есть следующее: исполниться в качестве Человека, стать человеком» [8, 63 с].

Один из величайших примеров исполнения человеческого предназначения – пример Шокана Уалиханова, ученого, философа, культуролога, географа, этнографа,

путешественника, писателя, художника. Современнику Шокана, Григорию Потанину принадлежат следующие слова: «В среде казахов не найдется ни одного, за которым возможно было бы признать значение, равное с Шоканом» [5, 92 с]. Сенатор Ковалевский, директор Азиатского департамента, говорил, что судя по путешествию в Кашгар и отчету, сделанному Шоканом, он имеет право назвать его гениальным молодым человеком. И в самом деле, наверное, нет ни одной отрасли науки, где бы не проявилось научное дарование Шокана. Он оставил глубокие мысли и в этнологии, истории, географии, литературе, юриспруденции, военном деле, политологии, социологии. В своих трудах он выступает как культуролог, прекрасный знаток сельского хозяйства, экономист, ботаник, тонкий знаток музыки, художник лингвист. Его интересуют вопросы религии, демократии, власти. Он прекрасный наездник, охотник. Один из первых профессиональных военных, адъютант и офицер по особым поручениям. Нурсултан Абишевич Назарбаев, президент Республики Казахстан, в своей книге «В потоке истории» отмечая важность и актуальность исследования творчества Ш. Уалиханова, писал: «Шокан Уалиханов, прямой потомок хана Абылая, нес в своей родословной богатейший духовный заряд предков» [9, 31 с].

Ш. Уалиханов в своей работе «Киргизское родословие» указывает именно на этот богатейший духовный заряд предков. Он пишет: «несмотря на изустную передачу, в продолжение многих лет и через уста многих поколений, джиры и предание, благодаря удивительным способностям и памяти импровизировать, и любви самого народа до песен, джиров, преданий и сказок о подвигах своих предков, сохранились до сих пор довольно чисто, и все их списки, собранные из разных отдельных частей обширной степи, чрезвычайно сходны. О киргизах можно положительно сказать, что они сохранивший остаток древней татарщины, со всеми их поверьями, обычаями, увеселениями, но с более умственными достоинствами - с огромным запасом исторических преданий поэтического свойства, с песнями импровизаторов, бывших в разные времена, с любовью к музыке и увеселением и с огромным кодексом определенных народных прав, судебных разборов и полицейских мер. Нет ни одного достопамятного события, ни одного замечательного человека со времени самобытной жизни этого народа, воспоминание о котором не осталось бы в народной памяти... Каждый почетный киргиз-родоначальник знает всю генеалогию своего рода и, чтобы быть благовоспитанным и порядочным человеком, усердно изучает народное право под руководством старого бия, пользующегося в народе репутацией, юридической известностью и совершенствуется в красноречии, приобретая на память множество поговорок, пословиц, забавных анекдотов и употребляя их для украшения своих речей» [10, 157 с]. Так писал Шокан Уалиханов в 1856 г., изучая литературные источники и материалы Омского архива, систематизируя дневниковые записи поездок в Семиречье и на Иссык-куле. В трех своих работах: «Записки о киргизах», «Смерть Кукотой-хана и его поминки», «Киргизское родословие» двадцатилетний юноша сообщает сведения по истории народов Западной Сибири, Средней Азии и Казахстана, анализирует исторические предания народа, материалы по этническому (родовому) расселению, экономике, географии, этнографии, культуре и быту, обычаях, фольклору.

Рассматривая кочевые и оседлые культуры тюркских народов, Чокан Валиханов отмечает автохтонность насельников Центральной Азии и высокий уровень их культурного образования. По мнению Чокана Валиханова, образ кочевого мира следуют формировать путем реконструкции эпосов. Так, например, в эпосе «Манас» определяется картина жизни древнего киргиза. Изучение эпоса «Манас» и казахских эпосов позволило ему сделать вывод о том, что эпическое казахов и кыргызов более близко к индогерманским, чем к восточным эпическим традициям.

Шокан Уалиханов - первооткрыватель культур тюркских народов. Мировую известность принесли ему его труды о культурах малоизвестных для европейцев тюркских народов (уйгур, кыргызов, сибирских тюрков). Казахский ученый изучал среднеазиатские наречия, скупал древние монеты, в буддийских монастырях собирал уникальные рукописи. Зная китайский язык, Шокан открыл миру важные факты о роли тюрков в мировой

цивилизации.

Эпоха Уалиханова стала переломной в истории казахов. Смысл его творчества, как отмечает исследователь Мирлан Иманбеков, «...в осмыслении наследия европейской культуры для самого казахского духа и переосмысления казахского духа с позиций европейской культуры в целом и философии в частности» [11, 97 с]. «Валиханов сохранил глубокую преданность своей стране, он любил киргизскую степь, но вместе с тем умел высоко ценить западную цивилизацию. Люди, близко знавшие Валиханова, прибавляют, что по своим умственным симпатиям и направлению Валиханов был русским западником: он искренне любил Россию, видел ее недостатки и вместе с лучшими людьми желал горячо ее обновления» - писал А. Пыпин [12, 82 с].

В работе «Дневник поездки на Иссык-куль», который представляет собой форму научного исследования, Шокан Уалиханов, проезжая мимо могилы Баян-сулу и Козы-Корпеша пишет, что хотел бы непременно напиться чаю на могиле влюбленных. «Мы хорошо изучили поэму и потому хотели осмотреть их могилу. По времени нашего выезда из пикета №2, мы должны были проехать через Кезилькийский пикет ночью. Но нам хотелось встать там в утро и на могиле напиться чаю: приятно в дороге пить чай и особенно на развалинах, на древних могилах. Думать о прошедшем и заботиться о настоящем» [13, 306 с].

Эти слова Шокана можно считать эпитафией, концептуальной основой всей его жизни и деятельности, в них заключается понимание Шокана своего предназначения и миропонимания и примечательно то, что именно эта мысль Шокана является основной в концептуальном содержании государственной программы по сохранению культурного наследия.

Для Шокана могила Баян-сулу и Козы-Корпеша материальный носитель предания. Мирлан Иманбеков, исследователь творчества Шокана формулирует данное единство следующим образом: «Предания как бы содержатся в могилах, обитают в пространстве около них. Кочевник попадая в это пространство, оказывается сущностно причастным к своей истине, к своему бытию. Могилы посредством предания открывают человеку его истину, приобщают к его собственной памяти. Могилы есть пространство предания, предание же есть функция духа народа». Эту же мысль высказывает Марат Абсеметов, лауреат премии имени Мухтара Ауэзова НАН РК. Так, в статье «Битва у священных могил» он пишет, «для казаха могилы, мазары совсем не то, что для европейца. Это пантеон, это обиталище духов предков аруахов, у которых мужчины просят защиты и силы, а бездетные женщины ребенка... В восточном мировоззрении могилы предков являются святыми, местом поклонения. Считалось, что такие места укрыты самим Богом от всех напастей и несчастий» [14, 24, 26 с]. В связи с этим можно утверждать, что разочарование и опасения его к чужой культуре и всплывшее чувство самосохранения, о которых писал Григорий Потанин, вполне закономерны, и возвращение Шокана в родную степь вызвано глубокой любовью и преданностью родной земле и соотечественникам. И вполне вероятно предположить, что интерес Шокана к этнографии, мифологии, шаманству вызван именно этими чувствами.

В работе «Следы шаманства у киргизов» Шокан приводит объяснение шаманского непочитания, которое было сформулировано Карлейлем: «Вы, верно, помните приводимый Платоном пример человека, который выросши и возмужавши в темной пещере, вдруг был выведен на свет». Человек удивлялся солнцу и поклонялся ему; увидел Луну и ей поклонился; он поклонялся всему в природе, где замечал присутствие этой необъяснимой силы, вечной как время, которую он назвал Синим небом - Кок Тенгри. Статья двадцатилетнего юноши заканчивается такими словами: «Другое чудо – человек. Эта душа, эти способности, этот дух мыслящий и пытливый не есть ли очевидное присутствие божества, неисследуемой вечной силы» [15, 48 с].

Тема Человека, как доказательство присутствия божества, о котором говорил когда-то Шокан, продолжилась в творческих работах членов клуба «Шокан» [16]. Размышления

на эту тему, осмысление феномена Шокана, его места в истории духовного опыта человечества явились первым словом, пробой пера в шокановедении будущих ученых новой генерации, для которых гений Шокана стал путеводной звездой и ориентиром в жизни.

Раздумывая о том значении, какое имеет Шокан Уалиханов для нас, современных ученых, я вдруг пришла к мысли, что в личности Шокана меня интересует прежде всего то усилие, которое делает человек, чтобы сохранить в памяти человечества современные ему события и желание знать как можно более точно прошлое человечества. Шокан, по свидетельству Григория Потанина, его верного друга и соратника, имел любимую поговорку: перед Вечностью все ничто. И наверное, поэтому Шокан приложил все силы к тому, чтобы сохранить на бумаге, в документах, настоящую ему действительность. И нас на мой взгляд, должно интересовать в этом смысле прошлое, которое было у Шокана в настоящем времени, и так же как и он, мы имеем сегодня возможность приложить усилия, чтобы сохранить и отразить нашу теперешнюю действительность в диалоге культур.

Список литературы:

- 1.Статья Назарбаева Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания».Астана. ЕНУ. 2018 г. 83 с.
- 2.Касымжанов А. Х. Пространство и время великих традиций. – Алматы. Қазақ университеті. 2001 г. 301 с.
- 3.Валиханова Г. Ш. Проблемы теории и истории казахской культуры в творчестве Ч.Ч. Валиханова. Алматы. 2004 г. 6 с.
- 4.Достоевский Ф. М. Из книги Шокан Валиханов. Собрание сочинений в 5 ти томах. Алматы. 1985 г. Гл. ред. Каз-сов энциклопедии. Том 5. 143 с.
- 5.Потанин Г. Из книги Шокан Валиханов. Собрание сочинений в 5 ти томах. Алматы. 1985 г. Гл. ред. Каз-сов энциклопедии. Том 5. 90 с.
- 6.Ауезов М. Статья «Ф.М. Достоевский и Ч.Ч. Валиханов». Алматы. Китап. 1961 г. 41 с.
- 7.Штайнер Р. Как достичь познания высших миров. gumagic.com
- 8.Мамардашвили М. Картезианские размышления. Москва. Культура. 1993 г. 63 с.
- 9.Назарбаев Н.А. В потоке истории. Алматы Атамұра. 1999. 31 с
10. Валиханов Ч.Ч. Киргизская родословие. Собрание сочинений в 5 ти томах. Алматы. 1985 г. Гл. ред. Каз-сов энциклопедии. Том 2. 157 с.
11. Иманбеков М. Философские идеи Чокана Валиханова. Караганда. 2005 г. 97 с.
12. Пыпин А. Собрание сочинений в 5 ти томах. Алматы. 1985 г. Гл. ред. Каз-сов энциклопедии. Том 5. 82 с.
13. Валиханов Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-куль. Собрание сочинений в 5 ти томах. Алматы. 1985 г. Гл. ред. Каз-сов энциклопедии. Том 1. 306 с.
14. Абсеметов М. статья «Битва у священных могил». Материалы республиканской научно-практической конференции Валихановские чтения. 2008 г. 24, 26 с.
15. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманство у киргизов. Собрание сочинений в 5 ти томах. Алматы. 1985 г. Гл. ред. Каз-сов энциклопедии. Том 4. 48 с.
16. Иманжусуп Р. Шокан далекий и близкий. Астана. ИП «ВІ принт». 2015 г.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛҒЫНДАҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Қадыр А.Ғ., «Тарих және дінтану» ББ 3 курс студенті
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан
Ғылыми жетекші: Абдрахманова С.А., гуманитарлық ғылымдар магистрі

Аннотация: Бұл мақалада Шоқан Уәлихановтың шығармашылығындағы философиялық көзқарастары талданады. Оның еңбектеріндегі адам, қоғам, дін, өркениет және білім мәселелеріне қатысты ой-пікірлері зерттеліп, ойшылдың дүниетанымы мен рационалистік бағыты айқындалады. Шоқанның ғылыми ізденістері мен сындарлы көзқарасы қазақ ағартушылық философиясының қалыптасуына үлкен үлес қосқаны баяндалады.

Түйінді сөздер: Шоқан Уәлиханов, философиялық көзқарас, қоғам, мәдениет, ағартушылық.

Шоқан Уәлиханов арнайы философиялық еңбектер жазбағанымен оның тарихи тақырыптарда оның ішінде дін, қазақтың әдет-ғұрыптарына байланысты «Құдай», «Тәңірі», Қорқыт бақсылар туралы, қазақтың, қырғыздың сөз өнері туралы жазған еңбектерінен көрініс береді.

1835 жылы осыдан 190 жыл бұрын өз заманының жарық метеоры атанған шығыстанушы, тарихшы, этнограф, географ, ағартушы және өз елінің қаһарманы дүниеге келеді. Сондай қилы заманда қаһарман болу қиын. Өзіне жат халықтың әскери киімін киіп, өз халқынның мүдесіне іс атқару оданда қиын. Жалпы айтқанда XIX ғасыр ұлан-ғайыр даладағы ірі өзгерістермен ерекшеленді. Ақсүйек әрі хан тұқымының өкілі. Әскери барлаушы, һәм дарынды оқымысты болған ғалым. Ол өмірдегі орнын табуға тырысты. Қазір оның халқы өткенін безбендеп жатыр. Оның ерен еңбегі бірнеше адамның өміріне жетерліктей. Алайда маңдайына жазылғаны 30-ақ жыл. Орыс армиясының офицері болғанымен, империяға бітім-болмысымен, қанымен бөтен еді. Шыңғыс ханның ұрпағы. Ол түркі дүниесінің өкілі, «Мен қазақпын» деген жаңа заманның – жаңа қазағы еді.

Өзінің бір бойына ұлттық мәдениет пен шығыстық, батыстық мәдениет үлгілерін тоғыстыра білген ерекше тұлға. Сондай ұлы тұлғаның ұстанымы қандай еді? Өмірлік көзқарасы несімен шектелді? Өзінің жолында қарсы тұрған желге, қалай төтеп берді? Философиясы қандай болды екен? Әр заманда Шоқанды әрқилы таныды. Біз Шоқанды қазіргі егемен елдің азаматы тұрғысынан алғанда оны «қинаған» қандай өмірлік – философиялық болғанның анықтап алуымыз керек. Оны біреулер патшаға, Ресей империясына қызмет етті дейді. Ал шын мәнісінде ол кімге қызмет жасады? Осы сұрақты біз өз ортамыз бен әлеуметтік желі майдан алаңдарынан анық көріп жүрміз. Шоқанның өз шығармаларынан анық көретініміз оның ең алдымен қазаққа қызмет еткенін, Ресей империясына қазақтың бағынуына философиялықпен қарағанын, осыншама мол жұрттың уақытша Ресей құрамына еніп, уақыты мен кезі келгенде тәуелсіз Ел болатынына сенді.

Шоқан Уәлиханов шығармашылығындағы философиялық көзқарас мотивтері

Шоқан Уәлихановтың қысқа, бірақ бай және жемісті өмірі үшін жасаған көптеген аяқталған және аяқталмаған еңбектерінің ішінде тек философия мәселелеріне арналған бірде-бір жұмыс табу мүмкін емес. Философия атақты қазақ ғалымы мен зерттеушісінің мақсатты мүдделерінің қатарына кірмеген. Соған қарамастан, әртүрлі халықтардың тарихы мен діні мәселелерін қозғай отырып, этнографиялық және әдеби материалдарды талдай отырып, Уәлиханов философия мен дүниетаным тақырыбын айналып өте алмады. Шоқан Уәлихановтың философиясы мен дүниетанымдық көзқарастары, оның сенімдері мен құндылық бағдарлары туралы оның негізгі еңбектерінде, әсіресе кең оқырманға таныс емес жобалары мен күнделіктерінде кездесетін түсіндірмелері мен түсініктемелерінен белгілі бір анықтамаларды алуға болады.

Бұл тұрғыда Уәлихановтың көшпенділердің діни идеяларына, олардың әдет-ғұрыптары мен мифологиясына арналған еңбектері аса маңызды болып табылады. Оларға, мысалы, «Қырғыздардағы бақсылық іздері», «аладағы мұсылмандық туралы», ең бастысы, Шоқан өзінің саяхаттарының сипаттамалық бөлігінен алыстап, өзі кездестірген

тайпалардың мәдениеті мен өмірінің ерекшеліктері, діни қалыптасудың тарихи аспектілері туралы ойлауға көшкен күнделік жазбалары жатады және дүниетанымдық көзқарастар, халықтардың өркениеттік айырмашылықтарын қазақтың еркіндік сүйгіштігін қатты бағалап, қазақ арасында соқыр сенім – діни фанатизмге қарсы болды. Ол болашақта қазақтың өркениеттік жолмен дамуына кедергі болады деп білді.

Шоқан Уәлиханов философиясындағы діннің орны

Шоқан Уәлихановтың философиялық көзқарастары байқалатын жұмыстарды талдай отырып, оның діндар емес екенін байқауға болмайды. Шоқан өз зерттеулерінде материалистік көзқарасқа жақын жолды ұстанды. Дәстүрлі түркілік дүниетанымды жоғары бағалады. Ол барлық қазақ жұртына тән қасиет еді. Мұндай көзқарастардың одан әрі жетілуі сол кездегі прогрессивті зиялы қауымның әсерінен пайда болды, олардың өкілдері Уәлиханов Сібір (Омбы) кадет корпусының тәрбиеленушісі кезінде олармен тығыз байланыста болды. Костылецкий, Ждан-Пушкин, Гонсевский сияқты Шоқанның оқытушылары білімді қоғамда тез тараған озық көзқарастарды ұстанды және Шоқанның дүниетанымы әлемдік тәртіп туралы суымшыл және мистикалық идеялардан босатылды. Бұл кейінірек оның шаманизм туралы жазбаларында көрініс табады. «Қырғыздардағы шамандықтың іздері» атты еңбегінде Шоқан Уәлиханов «Шаманизмнің» пайда болу проблемасын қарастырғанда, мысалы, ол сөзсіз біріншілікті, табиғаттың, ғаламның объективті шындығын берік мойындаудан туындайды және шаманистердің діни санасын екінші реттік деп санайды. Біріншіден, адамға әсер ететін ететін табиғат бар, содан кейін ол туралы және оның адам санасындағы құбылыстары туралы түсініктер бар деп айтып кетеді. Ш. Уәлихановтың материяның, табиғаттың біріншілігін факт ретінде қабылдауы оның бақсылықтың дін ретіндегі ерекшелігін анықтайтындығын көрсетеді. Шаманистердің «жалпы және әсіресе табиғатты» құрметтеуі оны «экстремалды материализмге» жатқызады. «Адам табиғаттың әсерінен әрекет етеді және өмір сүреді. Бұл тұрғыда шаманизм экстремалды материализмді білдіреді» - деп жазған Ш.Уәлиханов. Мұнда, көріп отырғанымыздай, табиғаттың адамға әсері «материализм» ұғымымен байланысты. Бірақ әсер ететін нәрсе адамға сыртқы болуы керек, объективті түрде болуы керек, оның қандай әсер ететініне тәуелсіз болуы керек, әйтпесе ол әсер ете алмайды. Ш. Уәлиханов сананы адамның басындағы оны қоршаған шындықтың көрінісі ретінде қарастырады. Бұл көзқарас негізінен дұрыс болды, дегенмен рефлексия процесінің механизмі туралы мәселе оларға егжей-тегжейлі әсер етпеді. Осылайша, сана тәуелсіз болмысқа ие емес, оның өмір сүруі адамнан тыс табиғатқа әсер етуімен байланысты. Демек, қазақ ағартушысы табиғат пен адам санасының бірлігін тану ұстанымында екені түсінікті. Қалай болғанда да, антропологиялық материализм идеялары қазақ ойшылының көптеген шығармаларында айқын көрінетіні даусыз факт болып қала береді. Алайда, бұл жағдай осы уақытқа дейін байқалмады немесе кем дегенде оның дүниетанымын зерттеушілердің ешқайсысы тиісті түрде атап өткен жоқ. Табиғат пен Адамның бірлігі, оның денесі мен рухының бірлігі туралы ой Ш. Уәлиханов өзінің «сот реформасы туралы жазбасында» нақты жүзеге асырады. Мұнда әлеуметтік өмірдің әртүрлі мәселелерін және, ең алдымен, реформа мәселесін талдағанда, ол адамның табиғаттың өнімі болып табылатындығынан туындайды, сондықтан бұл табиғат оның барлық одан әрі эволюциясын анықтайды. «...Адам-деп жазады Ш. Уәлиханов, - Әлі жануар ағзасы ретінде табиғатқа көп тәуелді» және оның пікірінше, бұл белгілі бір халықтың әлеуметтік даму заңдылықтарын зерттеу кезінде ескерілуі керек [1].

Сонымен қатар, бұл бірлікті мойындаумен шектелмей, ол адам денесі мен рухының бірлігі идеясын ең күшті түрде қолдайды. Дегенмен, Шоқан Уәлихановтың діни ұстанымы антропологиялық материализм екені байқалады. Шоқанның исламға деген көзқарасы да қазіргі таңда маңызды. Оның алғашқы сауатын ашқан, жазу-сызуға үйреткен оқу орны Сырымбеттегі, жалпы Көкшетау - Ақмола өңіріндегі тұңғыш мешіт-медреседен білім алғанын айтқанымыз жөн. Оның алғашқы ұстазы Гудамухаммед Малкупов Қызылжар медресесінен Айғаным мектеп-медресесіне арнайы алдырылған дін ғұламасы. Ислам діні

негіздерін терең білуі оны талай қиындықтан алып шыққаны мәлім. Мысалы, әйгілі Қашқарға сапары кезінде ол қашқарлық қауымды өзінің терең мұсылманшылдық білімімен таң қалдырып, олардың зор сеніміне ие бола білді. Ал өз әжесі Айғаным қожа әулиеті өкілі екенін естен шығармағанымыз жөн. Сондықтан, жастайынан мұсылманша білім мен тәрбие көрген адам деп білуіміз керек [2].

Дайындықсыз оқырманға Шоқан мұсылмандық ілімге жат екен сияқты көрінеді. Егерде шынымен де Шоқанның мұсылмандыққа ойын зерттей келсек, Шоқан патша тарапынан қазақ даласына көптеп әкелінген татар молдаларын жақтырмады. Шоқан осы молдалардың исламдық үлгісі қазақтардың бойына сіңірген исламдық үлгіні өз халқына жат деп есептеді. Ол осы мәселеге өкпе-ренішін білдіргенімен, аталған мәселеге философиялық тұрғыдан қарады. Шоқан жалпы қазақ халқын еуропалық өркениетке жетер жолда, орыстардың византиялық кезеңді бастан кешіргені секілді, татар дәуірін бастан өткеретін қайғылы болашақ күтіп тұр» деп жазды. Ол тарихтағы тәжірибені алға тарта отырып, өркениет жолымен дамыған жағдайда қоғам өмірінде қалайда діннің рөлін күшейтуге тура келетініне тоқталды.

Өз халқының мүддесі үшін

Шоқан Уәлихановтың философиялық көзқарастары қазақ халқының өзінің өркениеттік дамуына құқығын қорғауда айқын көрінеді. Бұл әсіресе оның әйгілі «сот реформасы туралы жазба» жұмысында айқын көрінді.

«Біздің халқымыз бай әрі поэтикалық тұрғыдан мазұнды әдебиетке ие. Ол (әдебиет) шығыс шығармаларына емес, үндігерман эпостарына жақынырақ. Сондай-ақ, ең маңыздысы, біздің қоғамдық дамудың формалары жоғары, мәдениетті өркендеудің нәтижелеріне балама болып табылса да, сол табиғи қалпында жатыр. Біздің болашаққа деген үмітіміз осы дерекке арқа сүйейді»- деді Уәлиханов орыс билігіне оларды қазақ ортасында реформалар жүргізуге мағыналы қарауға шақыра отырып.

Шоқан «Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы туралы» жазбасында «Еуропада әлі күнге дейін көшпелі тайпалар туралы зұлым басқыншылар мен жабайы аңдар туралы жалған түсінік бар. Көшпелі моңғолдар мен қырғыздар (қазақтар) ұғымы өрескел және мал шаруашылығынан шыққан варварлармен тығыз байланысты. Бұл варварлардың көпшілігінде жазбаша немесе ауызша әдебиеттер, дастандар бар» [1].

Шоқан өзінің туған халқының өмірі мен тарихына арналған еңбектерінде қазақ қоғамының әлеуметтік және мәдени құрылымының ерекшелігін, көшпенділердің дүниетанымын қалыптастыруға ықпал еткен факторларды ұдайы атап өтті. Ол қазақ тілінің ерекшелігі сияқты мәселеге қазақ қоғамындағы моральдық-адамгершілік және дәстүрлі факторлар тұрғысынан қарау керек екендігіне назар аударады. Шоқан мыңжылдықтың – адамы, ол қазақтың асыл перзенті, уақыт өткен сайын тек оның жаңа қырлары ашыла беретіні ақиқат.

PHILOSOPHICAL VIEWS IN THE WORKS OF SHOKAN UALIKHANOV

Abstract: This article analyzes the philosophical views in the works of Shokan Ualikhanov. It explores his thoughts on key issues such as humanity, society, religion, civilization, and knowledge. The article highlights Ualikhanov's worldview and rationalist approach, emphasizing his significant contribution to the development of Kazakh Enlightenment philosophy through his scientific research and critical perspective.

Keywords: Shokan Ualikhanov, philosophical view, society, culture, enlightenment.

Әдебиет тізімі:

1. Қазақ совет энциклопедиясының бас редакциясы. Бес томдық шығармалар жинағы. - Алматы: 1984.
2. Айдарова Х. Чокан Уалиханов. КазОГИЗ. Алма-Ата:1945.
3. Маргулан А. Очерк жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова. // Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения. - Москва: Наука, 1986. - 413 с. XV – нач. XX вв.»
4. Сегізбаев О.А. «XV – XX ғасырдың басындағы қазақ философиясы.
5. Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах // Собрание сочинений. Алма-Ата, 1961, Т.1. -367 с.
6. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Чокан Валиханов – востоковед. – А: Наука, 1985. - 112 с.
7. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Алма-Ата, 1961. Т.1. - 470 с.
8. Абуев К.К. Чокан Валиханов и его современники. Кокшетау, 2016. - 377 с.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ МҰРАСЫ — ЖАС ҰРПАҚҚА ҒЫЛЫМ МЕН РУХАНИЯТТЫҢ ШАМШЫРАҒЫ

Кондыбаев М.Е.

11-сынып оқушысы, Шоқан Уәлиханов атындағы жекеменшік мектебі, Алматы
Ғылыми жетекші: Нартай А.Н., тарих пәнінің мұғалім

Кіріспе

2025 жылы қазақ халқының аса көрнекті ғалымы, ағартушысы, этнографы және саяхатшысы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың туғанына 190 жыл толып отыр. Бұл сандар тек тарихи белес қана емес, сонымен қатар ұлт руханияты мен ғылымының тамырына терең бойлайтын, жас ұрпаққа бағыт-бағдар көрсететін маңызы зор оқиға. Себебі, Шоқан Уәлиханов мұрасы – қазақ ғылымының алғашқы сәулесі, өркениетке ұмтылған халықтың үміті мен арманының бейнесі.

Ш.Уәлихановтың өмірі мен шығармашылық қызметі туралы аз жазылған жоқ. Сырттай қарағанда бәрі де зерттелген сияқты. Әйтсе де, ғалымның төл әдебиеттануға тікелей байланысты еңбектерінің әлі де ашыл-маған қырлары жеткілікті. Тап мүддесі дейтінді желеу еткен отаршылдық пиғыл Шоқан шығармаларынан да кемшіндік табуды талап еткен кездер болды. Кеңестік шектеу саясаты ұлттық әдебиеттану ғылымының дамуына, сондай-ақ, шоқантануға да зиянын тигізді. Қазан төңкерісіне дейін жарияланған қазақ басылымдарындағы Шоқан жайлы материалдар кеңестік дәуірде пайдаланылмады, сынға ұшырады. Алаш арыстарының ол туралы жазғандары ескерусіз қалды. Ғалым жоғары бағалаған «Едіге» жырын сөз етуге тыйым салынды. Оның шығармаларының ана тілімізде толық жарық көрмей, түрлі сылтаулармен бүркемеленіп келуі де талай құпия қатпарлардан сыр аңғартса керек. Бүгінде көне жазбалар, пайдалануға тыйым салынған әдебиеттер жарық көре бастады. Оларды Ш.Уәлихановтың әдеби мұрасын талдау барысында кеңінен пайдалануға, сөйтіп, оқымыстының ғылыми еңбектерін тиянақты зерттеуге мүмкіндік туды.

Қазақ халқының ұлы перзенті, тұңғыш ғалымы — Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың мұрасы – біздің ұлттық мақтанышымыз. Оның артында қалған еңбектері ғасырлар өтсе де өз маңызын жойған емес. Керісінше, уақыт өткен сайын құндылығы артып, кейінгі ұрпаққа бағыт-бағдар беріп отыр. Мысалы, Шоқан Уәлиханов - қазақ халқының ауыз әдебиетін алғаш зерттеп, оны ғылыми тұрғыда дәлелдеген тұңғыш ғалым. Ол жалаң сөзбен емес, терең оймен, нақты дәлелмен жазды. «Қазақ поэзиясының халық өмірімен байланысы қандай? Батырлар жырында не айтылған? Аңыздар мен ертегілердің түп-төркіні қайда?» деген күрделі сұрақтарға жауап іздеді. Бұл – тек ғалымға ғана тән ізденіс. Сол ізденістер арқылы ол қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалады.

Шоқан тек ғалым ғана емес, өз дәуірінің нағыз ойшылы болды. Оның пікірлері мен тұжырымдары бүгінгі күні де өзекті. Себебі ол ұлттың рухын, елдің тарихын, халықтың сөз өнерін терең түсіне білді. Мысалы, «Қазақтың ең жақсы жыр үлгілері – елдің рухани байлығы» деген ойы бүгінгі біз үшін үлкен сабақ. Демек, Шоқан мұрасы – бізге өткенді ұмытпауға, болашақты дұрыс бағалауға үйрететін жарық шамшырақ. Бүгінгі жас ұрпақ – біздер үшін Шоқан үлгісі – білімге, ғылымға, рухани биікке жетелейтін жол. Оның еңбектерін оқу – тек тарихты тану емес, өз ұлтыңды, өз тегінді тану. Сол себепті де Шоқан Уәлиханов мұрасын зерделеу – әр қазақ баласының парызы деп білемін.

Шоқан Уәлиханов — ұлттың тұңғыш ғалымы

Шоқан Уәлиханов (1835–1865) — қазақ халқының тұңғыш ағартушы-ғалымы, ориенталист, тарихшы, географ, этнограф, саяхатшы. Ол — шығыстану ғылымына зор үлес қосқан, Еуропа мен Азияны жалғаған алтын көпір іспетті тұлға. Петербург ғылым академиясының мүшесі бола жүріп, Шоқан Еуразия кеңістігіндегі халықтардың тарихы, мәдениеті мен дәстүрін ғылыми тұрғыдан зерттеп, қазақ қоғамының болашағын

ағартушылық пен өркениетті даму жолында елестетті. Шоқан жас кезінен-ақ ерекше зейінді, зерек болды. Омбыдағы кадет корпусында үздік оқыды, бірнеше шет тілін меңгерді. Жас кезінен ғылыми экспедицияларға қатысып, 19 жасында-ақ ғылыми еңбектер жаза бастады. Бұл — қазіргі жастарға талпыныс пен табандылықтың жарқын үлгісін көрсетіп отыр. Сонымен қатар, Шоқан Уәлихановтың ғылыми еңбектерінің жастар үшін тәрбиелік маңызы зор. Мысалы, Шоқанның этнография, тарих, әдебиет, география салаларындағы зерттеулері — көп оқып, зерттеуге ұмтылған жасқа шабыт береді. «Қазақтың — «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырын, қырғыз мәдениетінің «Манас» жырын зерттеуі — бізді ұлттық құндылықты бағалауға үйретеді. Соның бірі - Қашқарияға саяхаты ол ерлік пен ғылымды ұштастырудың жарқын үлгісі. Шоқан мұрасы — ұлттық сана мен рухты оятушы күш деп айтуға толық негіз бар.

Шығыс ойшылының жан-жақты ғалым болғанын замандастары ерте таныды. «Современник» журналы 1864 жылғы 102-нөмірінде «Ш.Уәлихановтың қабілеттілігі және жігерлілігі сонша, Сібірде тұратын бұратана халықтар арасында бұрын-соңды ондай адам болған емес», деп жазды. Қашқар сапарынан алып қайтқан аса мәнді деректерінің 1860-1861 жылдары орыс, неміс баспасөздерінде жариялануы, «Жоңғар очерктерінің» және Қытайдың батыс өңірі жөніндегі шығармаларының 1865 жылы ағылшын тілінде Лондонда басылып шығуы ғалым есімінің кең таралуына септігін тигізді. Батыстың зиялы қауымы қазақ оқымыстысын «Ресей туралы ғылыми танымдар мұрағаты» журналының (ағылшын және неміс) басылымдары арқылы білді. «Абылай» атты мақаласы орыс ғалымдары мен әдебиетшілері құрастырған, 1861 жылы шыққан «Энциклопедиялық сөздікте» басылуының елеулі мәні болды. Француз географы, әлемдік жиһангер Элизе Реклю «Жер және адам» деген он тоғыз томдық еңбегінде Шоқанның есімін П.П.Семеновпен қатар қойды. П.П.Семенов-Тяньшанский, Г.Н.Потанин, Н.М.Ядринцев, А.К.Гейнс және басқа да көрнекті адамдар Ш.Уәлихановтың дарындылығын, өз ұлтын, оның әдеби мұрасын ерекше қадір тұтқанын естеліктерінде, мақалаларында атап көрсетті. Замандастары Ш.Уәлихановтың негізгі шығармаларын 1904 жылы Петербургте шығатын Орыс география қоғамының 29-томында жариялады. Оның жарыққа шығуына академик, профессор Н.И.Веселовский ерекше үлес қосты. Ұлтының ұлылығын әйгілеген ұлы ғалым үш жүздің басын қосқан даңқты Абылайдың шөбересі. Оның бойындағы асыл қасиеттер түркі халықтарының үзілмей келген салт-дәстүрінің, рухани болмысының, өскен ортасының жемісі.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы — білімнің бастауы

Шоқан Уәлихановтың ғылыми жолы Омбыдағы кадет корпусында оқып жүрген кезінде басталды. Ол Еуропа ғылымымен терең танысып, орыс және батыс зерттеушілерінің еңбектерін оқып, білім көкжиегін кеңейтті. Шоқан Уәлихановтың негізгі зерттеу бағыттарына келер болсақ:

1. Қазақ халқының тарихы мен мәдениеті
2. Түркі халықтарының этнографиясы
3. Фольклор және тіл білімі
4. География мен картография болды.

Ол Орта Азия мен Қазақстанның түрлі аймақтарын аралап, жергілікті халықтың тұрмысын, әдет-ғұрпын, аңыз-ертегілерін жазып алған. Ғалымның еңбектеріне келер болсақ, Шоқанның ғылыми еңбектерінің ішіндегі ең маңыздылары: «Қашқарияға саяхат» — бұл еңбегінде ол Шығыс Түркістанға жасаған саяхаты жайлы баяндайды. Бұл дерек Батыс Еуропа мен Ресей ғалымдары үшін тың мәлімет болды. Сондай-ақ, «Жоңғария очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Абылай туралы тарихи мәліметтер» және т.б.

Ал, қазақтың батырлар жырлары мен аңыздарын жинауы: «Ер Көкше», «Ер Қосай», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырларын алғаш зерттеп жазғандығы, сонымен қатар тарих ғылымы бойынша Жетісу жеріндегі петроглифтерді алғаш зерттеп, жинақтап, олардың мағынасын ашуы бөлек әңгіме. Оның зерттеулерінде тек тарихи дерек емес, сонымен қатар

философиялық, гуманистік идеялар да көп кездеседі. Ол халықтың санасын оятуды мақсат тұтқан.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы — тек зерттеу емес, қазақ халқын оқу-білімге, өркениетке, прогреске шақырушы үндеу болды. Ол дінді, наным-сенімді, салт-дәстүрді ғылыми тұрғыда саралап, сын тұрғысынан қарады. Оның пікірінше, білім мен ғылым — халықты артта қалушылықтан алып шығатын жол болды.

Шоқан Уәлиханов — қазақ халқының мәдени-ғылыми өркендеуінің алғашқы қарлығашы. Оның ғылыми мұрасы бүгінгі ұрпақ үшін — рухани байлық, білімнің бастау көзі. Шоқан қалдырған еңбектер тек өткенді танып-білудің құралы ғана емес, сонымен қатар болашаққа жол сілтейтін шамшырақ. Бүгінгі таңда оның идеялары мен зерттеулері білім, ғылым, тарих, мәдениет салаларында әлі де өзекті.

Қазақ халқының тарихында өшпес із қалдырған ұлы тұлғалардың бірі — Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов. Ол - тарихшы, этнограф, географ, фольклортанушы әрі ағартушы-ғалым. Оның қысқа ғана ғұмыры (1835–1865) өз халқы үшін мәңгілік ғылыми мұра қалдырды. Шоқан Уәлихановтың зерттеулері мен еңбектері қазақ халқының мәдениеті мен тарихының терең тамырларын ашып, ғылым мен білімнің дамуына зор үлес қосты. Сондықтан оның ғылыми мұрасын — білімнің бастауы деп толық айтуға болады.

Шоқан Уәлиханов зерттеулеріндегі ұлттық сана мен руханият сабақтастығы

Шоқан Уәлихановтың шығармаларынан ұлттық сананың оянуы, тарихи әділеттілікті іздеу, мәдени мұраға құрмет сынды терең идеялар көрінеді. Ол қазақ халқының шежіресін жазып, аңыздарын хатқа түсіріп, жырларын ғылыми тұрғыдан талдап, халық ауыз әдебиетіне алғаш рет академиялық көзқарас қалыптастырды. Шоқан Уәлиханов «Едіге» жырының үш нұсқасын өзара салыстырып, жаңа нұсқасын жасаған. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын да сол кезде қағаз бетіне түсірген. Елінің тарихын, ауыз әдебиетін, этнографиясын, экономикасын жетік білген зиялы әкесінен болашақ оқымысты зор ғибрат алған. Шыңғыс – төңірегіне әйгілі ақын, әнші, жыршыларды топтас-тыра білген ірі тұлға. Жыршы, жыраулардың сезім толқытар толғаулары, сал-серілердің кең жазираны тербеген асқақ әндері, билердің сөз шарпысу көсемдігі, шешендік мектебі, күйшілер сарыны – бәрі балғын Шоқанның қиялын самғатты, халықтың рухани қазынасынан ерте сусындауы-на негіз қалады. Шоқанның ақылы ерте толысты. Өскен ортасының тылсым тіршілігіне, арғы-бергі тарихнамасына ден қойды. Үстем ұлттардың саны аз халықтарға жасаған қиянаттарын, арандату әрекеттерін көріп өсті. Ол өмір сүрген тұс патша өкіметі қазақ жерін түрлі бекіністер арқылы құрсаулаған, елдің ақыл-ойын, ерік-жігерін тежеп, адамдарды иманнан, салт-дәстүрден, рухани байланыстан жұрдай етуге бағыт ұстанған қатыгез кезең болатын. Әйтсе де, сол қиын-қыстау кездің өзінде 300-дей ғылыми еңбек жазған біртуар зерттеуші шығыстану, түркітану әлемін кеңейте түсті. Ғалымның шығыс, батыс халықтарының көптеген тілін білуі әртүрлі қайнар көздерге сүйене отырып, көне жазбаларды, жылнамаларды салыстыра зерттеуге, тарихи шындықты ашуға мүмкіндік туғызды. Шоқан өз ойын нақты дәлелдеу үшін Орта Азия халықтарының тарихын көп зерттеген Жолбарыс әулетінен шыққан Әбілғазының «Түрік шежіресі» атты белгілі кітабына жүгінеді. «Түрік шежіресін» толықтыра түсу мақсатында ол «Қазақ шежіресі» еңбегін жазады. «Қазақтардың көшпелі еркін тірлігі Азияда дүниеге келіп, дамығаны күмән туғызбаса керек. Олай дейтін себебіміз, орыс жылнамалары (Псков жылнамалары) біздің сөзімізді растайды», деп баян-дайды да, сол кездегі көптеген авторлардың еңбектеріне шолу жасайды, олардың деректерін шежірелермен салыстырады. Ш.Уәлихановтың мұрасынан халық ауыз әдебиетінің бар-лық нұсқаларына байланысты ойлы тұжырымдарды, тың мағлұматтарды табуға болады. Талантты ғалымның «Бұқардың Абылайға айтқаны», «Абылай туралы жырлар», «Шора», «Орақ» жырлары, «XVIII ғасыр батырлары туралы тарихи аңыздар», т.б. шығармалары қазақ әдебиеті тарихына қатысты көлемді зерт-теулер болып табылады. Ал атақты «Жоңғар очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар» сияқты шығармаларының көптеген беттері қазақ әдебиеті мәселелеріне

арналған. Әлемдік әдебиет пен мәдениеттен мол хабардар болған Шоқан қырғыз елінің «Манас» жырына айрықша көңіл бөледі. «Манасты» өркениетті елдерге тұңғыш таныстырушы, жырдың ең құнды бөлігін алғаш орыс тіліне тәржімалаушы Ш.Уәлиханов екенін мақтан етуге тиіспіз. Шоқан «Манастың» этно-графиялық маңызына зор мән беріп, оның әрбір жыр шумақтарына, сөздеріне, кісі, жер, су аттарына, олардың ғылыми дұрыс жазылуына ерекше көңіл бөлген. «Едіге» жырын, «Қозы Көрпеш – Баян сұлуды» жазып алғандағы тәсілдерін ғалым «Манаста» да шебер қолданған. Ғалым аса қабілетті жыршылар мен жыраулардың өміріне, ол туралы айтылған естелік аңыздарға айтарлықтай мән берген. Ол «XVIII ғасыр батырлары туралы тарихи аңыздар» деген мақаласында Бұқар жырауға қатысты біраз мағлұматтар келтіреді. Жыраудың Абылай алдында айтылған өлеңінің аудармасын жасайды. Сөйтіп, Бұқар жырауды орыс оқырмандарына тұңғыш рет Шоқан таныстырады. Ақтамберді жыраудың шығармашылығына да көңіл бөледі. Абылай заманындағы, одан арғы дәуірлердегі халық даналығын бойына сіңірген Шал ақынның қабілетін жоғары бағалайды. XVIII ғасырда өмір сүрген қазақ ақын-жырауларының ішіндегі көрнектілерінің бірі Тәтіқара ақынның бір өлеңін Шоқан жолма-жол орыс тіліне аударған. Өлеңнің қысқаша мазмұны жоңғар басқыншыларына қарсы күресті суреттеуге негізделген. Елді ерлікке жігерлендірген Тәтіқара шығармаларын Шоқан қаһармандық дастаны деп білген. Ш.Уәлиханов импро-виза-торлық өнердің тамаша көрінісі өнер сайысы үстінде, айтысқа түскен шақтарда, белгілі бір ақындардың өзара білім салыс-тыруы, тапқырлықтары мен ше-шендіктерін ортаға салуы тұ-сында айқын аңғарылатынына көңіл бөледі. Ақындар айтысының үл-кен өнер екенін жоғары бағалай келіп, Орынбай, Шөже, Жанақ, Түбек айтыстарына ерекше тоқталады. Кезінде есімдерін Ш.Уәли-ханов құрметпен атаған Асан Қайғы, Бұқар, Тәтіқара, Шал, Ақтамберді, Орынбай, Шөже, Жанақ, Түбек, т.б. тарихи тұлға-лардың жыр-толғаулары, асыл сөздері бүгінде ұрпақ кәдесіне жаратылуда. Төл әдебиетіміздің тарихын ғасырлар қойнауына тереңдете түсуде. Шоқан XVIII-XIX ғасырларда, Абылай заманы тұсында ерекше дамыған тарихи жырларға елеулі мән берген. Ғалымның «XVIII ғасыр батырлары туралы тарихи аңыздар» еңбегінде тарихи жырларда, аңыздарда есімдері зор сүйіспеншілікпен айтылатын тарихи тұлғаларға, олардың қаһармандығына ғылыми дәлдікпен көркем барлау жасаған. Шоқан Уәлихановтың бұл шығармасы – әдеби тілмен, айтар-лықтай дарындылықпен жазылған, он төрт тармақтан тұратын ғы-лыми, тарихи очерк. Оның көте-ретін жүгі, берер мағлұматы қайсыбір «роман», «повесть», деп айдар тағылып жүрген қалың кітаптардан әлдеқайда салмақты. Қорғасыннан құйылғандай шып-шымыр, көлемі шап-шағын осы бір алтын қазыналы туынды әзірге өз бағасын ала қойған жоқ. Енді, мүмкіндігімізше, осы тарихи очерктің жазылу ерекшелігіне көз жіберіп көрейік. Тарихи жазбалардың, көне жырлардың баяндағанын білікті қарттардың айтқандарымен үнемі салыстырып қарап, шын-дыққа ең жанасымдысын өз шығармашылығында барынша іріктеп, талғап пайдаланатын ғұлама ғалым XVIII ғасыр батырлары туралы еңбегінде де осы ізденімпаздығын толық сақтаған деп білеміз. Абылай тұсындағы кезең қазақ жырларында ерлік заманы ретінде жырланатынын әділдікпен бағалаған ұлы зерттеуші халықтың ар-ожданы, елдігі тезге түскен осы бір алмағайып дәуірдің нақты көрінісін көркем тілмен беруді көздеген. Шығармада отыздан астам тарихи адамның аты аталады. Бәрі де өз ерекшеліктерімен қысқаша болса да дараланып суреттелген. Олардың екеуі жырау (Бұқар, Тәтіқара) – ел басына күн туған қысылтаяңда халықты рухтандырушы, батыр-ларға күш-қайрат қосушы ақыл-гөй кемеңгерлер. Екеуі би (Қазыбек, Ерден); қазақ ханы Абы-лай мен жоңғар (ойрат) ханы Галдан-Церен; өзгелері кілең ел қорғаушы асқан батырлар, бұған қоса жауынгерлер, бұқара халық... Шоқан осылардың арасынан бес-алтауын басты кейіпкер дәрежесінде ерекшелейді. Олар: Абылай, Байғозы, Жәнібек, Баян, Жантай, Галдан – шығарманың негізгі желісіне қатысып отырады, сөйтіп, әр қырынан танылады. Оқиға жоңғар шапқын-шылығына қарсы алдын ала аттандырған 1000 адамдық барлаушылардың кешігуінен, олардың тағдырына алаңдаған Абылайдың жанындағы Бұқар жырауға тіл қатуынан басталады. Барлаушылар екі топқа бөлінген: оның бірін – Қанжығалы қарабұжыр Жантай батыр, екіншісін – Қанжығалы қарт

Бөгенбай батыр бастап кеткен. Шоқан Абылайдың ұйым-дастырушылық батылдығын да, қайғыра-қуана білетіндігін де шебер береді. Бірде қытаймен арадағы соғыста Абылайдың қолы сирей бастайды. Хан жауынгерлерінің қайратсыздығына налып, қатты күйзеледі, ашу шақырады. Сонда оның ақылмандарының бірі Тәтіқара жырау топ жарып, қалың қолға рух беретіндей жалынды сөздерді барынша зор шабытпен бората жөнеледі: «Жаудан «қашу» жақсы сөз емес, Абылай және оның қолы кейін бұғып қашқан жоқ, тек бұрылыс кетті. Бәсентиін Сырымбет оқ жаудыра шегінді... Қашқаннан ақыл сұрама! Асығыс түбі – өкініш!.. Уақ Баянның қар-сыласын жайратқан оңды-солды қимылына осындағы бәріміз де куә болдық...», дейді. Жыраулар бейнесі, олардың тапқырлығы, Қаз дауысты Қазыбек сияқты билердің кемелді парасаттылығы бұл еңбекте келісімді шешім тапқан. Абылай үлкен айқастарда, шешуші сәттерде жекпе-жекке өзі де шығып отырғаны белгілі. Жоңғарлармен соғыста Галдан Цереннің ұлы Шарышты жекпе-жекте өлтірген Абылай тұтқынға түседі. Онымен бірге бірнеше би, атығай руының атақты батыры Жапақ сүйікті баласының қазасына қайғырып отырған Галданның алдына әкелінеді. – «Менің ұлымды қай жерде өлтірдің? – деген сауалға Абылай: – Кінә маған тағылғаны болмаса, сенің балаң Шарышты өлтірген халық, халықтың еркі мен арқылы орындалды, – деп жауап береді. Галдан: – Үш ордадағы барлық батыр-лардың ішінен ең құрметтейтінің кім? – дегенде, Абылай: – Өзінің 90 тұтқынын Галданды сөзбен жеңіп босаттырған қара-кесек Қазыбек пен үйінде отырып жауының үрейін алған, сөйтіп, өз тұтқындарын қайтартқан уақ Деріпсалы мақтауға лайық; ал байлығы, ерлігі, мінезділігі жөнінен бәсентиін Малайсары батыр мен ақылдылығы, қаһар-мандығы бойынша уақ Баян батыр бәрінен де жоғары тұрады, – дейді. Галдан: – Қандай мемлекет басшысы басқалардан жоғары? – деп сұрағанда, Абылай іркілместен: – Қондакер, орыстың ақ патшасы, Еженхан, Галдан, одан кейін мен өзім», – дейді. Сөйтіп, қазақ елінің басқа елдермен терезесі тең болған кезін еске түсіреді, тұтқындамын-ау деп ықпайды. Мұндай диалогтардың көркем шығармаға тән екені аян. Ғылыми диалогтың асқан шеберлері Аристотель, Платон, Сократ, Геродот... еңбектерін құныға оқыған Шоқан өзінің тарихи очеркінде бұл тәсілді аса ұтымды қолданған. Қашқан торғауыттардың соң-ғы жортуылына қарсы күрес халық аңызында «Шаңды жорық» деген атпен белгілі. Оған сансыз көп адам қатысқан. Хан өзінің орнында қозғалмай тұр; ол басқа батырлардың көңіліне келетініне карамастан, ержүрек Баян батырды тағатсыз күтуде. Ақырында 540 адамымен оралған ол ханның алдына келіп: «Қайда, не бұйырасың, мен орындаймын», дейді. Хан халыққа арнап: «Міне, менің Баянды неге ұзақ күткенім», деп түсіндіреді. 500 әскерімен 10 мың қалмаққа қарсы тұрған Жантай батырдың қаһармандығын, өлер алдында атынан түсіп баласы Тоқышқа бергенін, тірі қалған 8 адамға: «Үйге қайтыңдар, мен жауымды тосып қалайын», деп барып құлап түскенін естігенде, Абылай: «Қайран қайыспас қара болатым-ай!», деп көзінің жасын тия алмайды. Бұл басшы мен батырдың, батыр мен халықтың арасындағы мүдде бірлігін танытар көркем шешім. Қобыз бен домбырасын арқалап жүріп, суырып салып өлең айтатын оғыз-қыпшақ заманынан келе жатқан дәстүрді жалғастырушы қазақ ақындарының өнерін барынша құптаған Шоқан халық ауыз әдебиетінің бай мұраларын келешек ұрпаққа жеткізуде жыршы ақындар мен жыраулардың еңбектері ерекше болғанын жоғары бағалайды. Жыршы ақындарды өз заманының тамаша оқиғаларын мәңгілік өлместей етіп халық есінде қалдырушылар, деп біледі. Қазақ ауыз әдебиетіндегі өлең-жырларды жеткізушілерді «біздің Бояндар», деп атайды. «Боян», «рапсод», «сага» атауларын Ш.Уәлиханов қазақ әдебиеттану ғылымында тұңғыш қолданған. Қазақ жыршыларының бір түрін Шоқан «бард» деген. Бұдан ғұлама-ойшыл ғалымның орыс, Еуропа әдебиеттеріне де жетік болғаны аңғарылады. Өйткені, «Боян» орыс әдебиетінде «жыр атасы» деген ұғым білдіреді. «Игорь жасағы туралы сөзді» Боян шығарыпты-мыс дейтін аңыздары да бар. Боянға қазақ эпосында Сыпыра жырауды мегзеген Шоқан Уәлиханов XIV ғасырдан бері есімі таныс Сұр-ғылтайұлы Сыпыра жырауды қыпшақ руынан шыққан, ұзақ ғұмыр кешкен, тарихта ноғайлы жырларын туғызған жыршы, дейді. Ал бардқа Тәтіқараны жатқызады. Еуропада (әсіресе, Ирландия мен Шотландияда) «бард» аталатын жыршылар біздің дәуіріміздің

алғашқы кезеңінен (II ғасырдан) белгілі екенін ескерсек, Ш.Уәлиханов төл әдебиетіміздің маңызын түсіндіруде әлем әдебиетінен дәл сондай салыстырма ұғым беретін сөздер тапқанына риза боламыз. Эпостарымыздың қаһармандарын ғалымның кейде француз жырларындағы бас қаһарман Роландқа теңеуі де тегін болмаса керек. Роланд – тарихи адам. Қазақ эпостарының да қаһармандары негізінен тарихи адамдар. Тарихи жағынан алғанда, дейді ойшыл, халықтың ақындық рухы қызғылықты, өйткені, біріншіден, жыршы ақындар өткендегі батыр-лардың ерліктерін жырлайтын атамзаманғы көне поэмаларды бастапқы қалпын бұзбай әкелген. Екіншіден, әр дәуірде өмір сүрген жыршы ақындар өз заманында болған оқиғаларды бір тақырыпқа біріктіріп, бір кейіпкердің бойына сыйыстырып, халық жадынан өшпестей етіп жырлаған. Үшіншіден, әдет-ғұрыптың, мақал-мәтелдердің, халық құқығының жиынтығы болып табылатын бұл поэмалар халықтың өткен тарихы мен рухани өмірін бейнелеген, белгілі тарихи мағлұматтарды толықтыруға мүмкіндік берген, деп атап көрсетті. Шоқанның «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын кереметтей қастерлегені соншалық, ол «Ыстықкөл сапарының күн-делі-гінде»: «Өз басым Аягөзге таңдай қағып, таңырқап қатты құмартамын. Бәлкім, бұл айдай ару Баянның алтын айдарлы Қозы Көрпешке ғашықтығы жөніндегі жыр-дастанның әсері болар. Ол оқиғаның осы өзеннің бойында өтуінің маңызы аз болмаса керек», деп жазған. «Біздің халқымыздың көркем-дігі жағынан қалыспайтын, өскелең әдебиеті бар; бұл әдебиет Шығыс халықтарының өлең-жырларынан гөрі, индо-герман өлең-жырларына жақынырақ. Ақырында, мұның бәрінен маңыз-дысы сол – біздің қоғамдық өркендеу формаларымыз жоғары, мәдениетті дамудың нәтижесімен көбірек ұқсас келетін жасанды емес дәрежеде тұр»; «Көне жыр-дастандардың сол өз қалпында, ұшы-қиыры жоқ даланың бір шетінде айтылатын шығарманың оқиғасы боз даланың екінші бір шетінде айна-қатесіз қайталануы таңдандырмай қоймайды. Көне түрі, салт-сана, әдет-ғұрыптың қаймағы бұзылмаған қазақтарда, өмірдің бар саласын қамтитын оқиғалармен байланысты адам аттары, жер-су аттары, т.б. есте сақталып, атадан балаға жалғасып жатады. Осы тарихи мәні бар мол мұраны біреулер ауызша, домбырамен сүйемелдеп әндетсе, енді біреулер мынау сонау замандарда жасаған пәленше деген күйшінің аты өшпес күйі еді деп, сыбызғыда ойнап, қобызда тартып, өнерлі адамдардың аты ел-жұрттың есінде мәңгі қалып қоюына себепші болады». Міне, ұлы тұлға әдебиет – халықтың жаны, құлақ-күйі, ар-ожданы, зор байлығы, елдігінің белгісі, одан «халықтық рух, ұғым, әдет, өмірлік кейіп» көрінеді, деп білді ойшыл. Тұтас алғанда, Шоқанның шығармашылық мұрасы – бүтіндей бір дәуірдің шежіресі. Оның еңбектерінен парасатты журналистің, байқампаз жазушының және сезімтал очеркистің қабілетін жиі кезік-тіресіз, үлкен суретшіге тән шеберлікті аңғарасыз. «Тянь-Шаньды зерттегенде: жан-жағы-мызда басын аппақ қар басқан тау, төменде терең сай, оның сонау түкпірінде кіп-кішкентай көл көрінеді, қар жауып тұр, сұп-суық. Мен бұл күнделікті от басының сығырайған жарығымен қоста жазып отырмын», дейді ол. Шоқан Уәлиханов көне дәуір әдебиетін жетік білді. Ұлтымыздың рухани бай қазы-насын, әдеби асыл мұрасын жинап, зерттеуде уақытын да, білімін де, қажет болған жағ-дайда денсаулығын да аямай жұмсады. Ол – көшпелілер өмірі бірде шалқып-тасыған, бірде бәсендеп-шөккен толқынды өзге-рістерге толы екенін анық-та-ған, мұндай өзгерістер халқымыздың жадында әдеби туындылар арқылы өшпестей берік сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жеткенін ғылыми дәлелдеген білім-паз, біртуар ұлы тұлға. Бүгінгі таңда ұлттық руханиятты сақтау мен дамыту жолында Шоқан мұрасы - рухани тірек, мәдени сабақтастықтың алтын арқауы.

Қорытынды

Шоқан Уәлиханов — қазақ халқының тарихында мәңгілік із қалдырған бірегей тұлға. Ол — XIX ғасырдың ең жарық жұлдыздарының бірі, терең білім иесі, сан қырлы ғалым, саяхатшы, этнограф және ағартушы. Қысқа ғана ғұмырында Шоқан өз халқының рухани және ғылыми дамуына өлшеусіз үлес қосты. Оның еңбектері қазақ қоғамының өркениетті жолмен дамуына түрткі болды, ал артында қалған мол мұрасы — халқымыз үшін сарқылмас

рухани қазына.

Бүгінде Шоқанның ғылыми көзқарастары мен ағартушылық идеялары өз өзектілігін жоғалтқан жоқ. Керісінше, қазіргі жастар үшін оның өмірі мен шығармашылығы — білімге деген құштарлықтың, ұлттық болмысқа адалдықтың, елге шын жүректен қызмет етудің жарқын үлгісі. Сондықтан Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасын терең зерттеу мен дәріптеу - тек өткенді тану емес, болашаққа бағдар болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1985.
2. Нұрпейісов К. Шоқан және қазақтың ұлттық идеясы. – Астана, 2015.
3. Қазақ энциклопедиясы. – Алматы, 2006.
4. Ахметов З. Ұлы ғалым – Шоқан. – Алматы: Білім, 2003.

THE EXPLORATION OF LINGUISTIC TABOOS WITHIN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

B.R.Kulzhanova¹, A.B.Kashkeyeva²

¹ Candidate of philological sciences, associate professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

² 3-course Phd doctoral student 8D02307 – Kazakh philology, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: aidanaga@mail.ru

Аңдатпа. Қазақ және ағылшын тілдері, әр түрлі мәдени ерекшеліктер мен тарихи мұралардың өкілі, олардың ішінде бірегей лингвистикалық тыйымдардың жиынтығы бар. Бұл тыйымдар жай ғана тілдік шектеулер емес, сонымен бірге олардың тиісті қоғамдарының мәдени этикасының айшығы болып табылады. Табуды зерттеу арқылы біз лингвистикалық аумақтардағы қарым-қатынас үлгілері мен әлеуметтік өзара әрекеттесуді қалыптастыратын құндылықтар, дәстүрлер және қабылдаулар туралы түсінік аламыз.

Кілт сөздер: табу, тыйымдар, дүниетаным, таным, тіл, ұлт, дәстүр.

Abstract. Kazakh and English, each representative of distinct cultural identities and historical legacies, harbor within them a unique set of linguistic taboos. These taboos are not simply linguistic restrictions but windows into the cultural ethos of their respective societies. By unraveling these taboos, we gain insights into the values, traditions, and perceptions that mold communication patterns and social interactions within these linguistic domains

Keywords: taboos, forbidden, worldview, knowledge, language, nation, tradition.

The significance of this exploration lies in its capacity to illuminate how language mirrors and perpetuates cultural norms. By examining taboos in Kazakh and English, we discern the nuanced ways in which language encapsulates societal hierarchies, values, and beliefs. Respect for elders, sensitivity in discussions on sensitive topics, or the significance attributed to nature—each of these aspects intertwines with language, shaping its conventions and taboos.

This journey into linguistic taboos transcends mere linguistic analysis; it uncovers the essence of cultural identity encapsulated within language. Understanding these taboos becomes a gateway not only to linguistic proficiency but also to cultural appreciation and cross-cultural understanding. It prompts us to navigate language not just as a means of communication but as a repository of cultural heritage and societal values.

Thus, this exploration embarks on an endeavor to unravel the rich tapestry of linguistic taboos in Kazakh and English, unraveling their cultural significance and their place within the larger mosaic of global linguistic diversity[1, 12].

What is Taboo? Taboo is a concept that is widely used in sociology, anthropology and other fields of cultural sciences. It denotes a prohibition, a prohibited action, an object or an idea that is not permissible or acceptable in a particular society or culture.

Taboos can be associated with various areas of life, such as religion, politics, sexuality, food, clothing, and even language. It can be specified explicitly and have regulation, or it can be implicit and based on traditional norms and values of society[3].

Taboo has deep historical roots and is associated with magic, spiritual faith, and ideas about the sanctity or danger of certain objects or actions. It can perform the function of protection, maintaining order and stability in society, limiting certain acts or ensuring social and group identity; taboo creates boundaries and separates the "allowed" from the "forbidden". It promotes social normalization and forms stereotypes and accepted patterns of behavior. The influence of taboos on individual and collective consciousness cannot be underestimated, as it has a significant impact on human behavior and the dynamics of society as a whole.

What is taboo and what concepts are associated with this term?

Taboo can be applied to behavior itself, customs, objects, food, words, or even ideas. The concept of taboo is closely linked to the norms and values of society that define what is considered acceptable and unacceptable. Taboo performs an important function in society, helping to maintain order, prevent conflicts and preserve cultural values.

There are various taboos in different cultures, which are determined by historical, religious, social and other factors. Topics such as sexuality, religion, and death are taboo in many cultures, and breaking these taboos can lead to negative consequences such as stigmatization, isolation, or punishment. Some taboos may be specific to certain groups or social strata, while others may be common to the whole society. Women, for example, may be prohibited from entering a sacred temple in certain cultures, or the consumption of pork may be prohibited in religious communities of different faiths.

In Kazakh culture, mythology, customs related to girls, and beliefs associated with nature carry deep-rooted taboos and traditions that reflect the rich heritage and reverence for traditions.

Mythology holds a significant place in Kazakh culture, intertwined with beliefs and customs passed down through generations. Certain myths or tales might be considered sacred or sensitive, invoking taboos around their retelling or interpretation. The storytelling of these myths often requires a respectful approach, with careful consideration given to the audience and context to avoid offending or misinterpreting cultural significance[4].

Customs related to girls in Kazakh culture are often steeped in tradition and respect for femininity. There might be taboos or customary practices surrounding milestones in a girl's life, such as puberty or marriage. These customs could include specific rituals or practices meant to honor and celebrate these transitions. Language used during these ceremonies might carry specific taboos, requiring respectful and reverent expressions to commemorate these important life stages.

Nature holds immense significance in Kazakh culture, often intertwined with spiritual beliefs and customs. Various taboos and beliefs are associated with natural elements like mountains, rivers, and animals. Certain places might be considered sacred, demanding reverence and prohibitions against disrespectful behavior or language. Beliefs about the spiritual significance of natural phenomena might dictate specific taboos related to hunting, gathering, or interacting with the environment, emphasizing the need for conservation and respectful engagement with nature.

Moreover, certain beliefs regarding the interconnectedness of nature with human life might influence taboos related to ecological practices or environmental stewardship. For instance, there might be prohibitions against harming certain plants or animals, or taboos associated with specific times or seasons related to agricultural practices, rooted in ancient beliefs and customs.

Understanding and respecting these taboos associated with mythology, customs related to girls, and beliefs about nature are essential for preserving Kazakh cultural heritage and fostering appreciation for traditional values. They serve as a reminder of the deep connection between culture, beliefs, and the environment, emphasizing the importance of respectful interactions within the natural world and the preservation of ancestral wisdom for future generations[2, 112].

Linguistic taboos hold a profound cultural significance, serving as gatekeepers that delineate acceptable and unacceptable language use within a society. These taboos, embedded in language, reflect the values, beliefs, and norms of a culture, functioning as a subtle yet powerful mechanism that regulates communication. At their core, linguistic taboos encompass words, expressions, or topics deemed sensitive, inappropriate, or offensive within a particular cultural context. They often revolve around societal norms, traditions, and historical factors, shaping how individuals interact and communicate with one another.

The cultural significance of linguistic taboos manifests in various ways. They act as custodians of respect and hierarchy within communities. For instance, in some cultures, using informal language or addressing elders improperly might violate deeply ingrained norms of respect, resulting in social repercussions. Similarly, certain words or phrases might carry historical or religious connotations, rendering them taboo or forbidden in specific contexts.

Moreover, these taboos reflect societal sensitivities, especially concerning sensitive topics like religion, politics, race, and gender. Words or expressions associated with these domains might be restricted or carefully navigated to avoid causing offense or discomfort.

Understanding linguistic taboos is pivotal in comprehending cultural nuances. They offer insights into a society's values, power structures, and social dynamics. By respecting these taboos, individuals display cultural awareness and sensitivity, fostering smoother communication and

deeper connections across diverse cultural boundaries.

The cultural significance of linguistic taboos extends beyond mere language; they serve as windows into the intricate fabric of a society's collective identity, norms, and traditions. By acknowledging and respecting these taboos, individuals engage in meaningful and respectful cross-cultural communication, bridging gaps and fostering mutual understanding.

The exploration of linguistic taboos within Kazakh and English languages unveils a fascinating tapestry of cultural norms and societal boundaries, offering insights into how these taboos shape communication within the broader context of global language dynamics.

Kazakh, deeply rooted in Central Asian heritage, encapsulates a set of linguistic taboos intricately woven into the fabric of its culture. These taboos often revolve around concepts of respect, honor, and hospitality. Respect for elders, reflected in specific linguistic norms, highlights the cultural significance of addressing and interacting with older individuals. Similarly, the importance of hospitality in Kazakh culture is echoed in language, with distinct expressions and etiquettes tied to welcoming guests.

Contrastingly, the English language, a global lingua franca, presents its own array of taboos shaped by diverse cultural influences. Profanity and swearing, for instance, illustrate a universal taboo that varies significantly in acceptability across cultures. Additionally, discussions surrounding sensitive topics like religion, politics, race, and gender carry their own set of linguistic taboos, often demanding a delicate and respectful choice of language.

Examining these linguistic taboos in Kazakh and English within the framework of global language dynamics sheds light on the interplay between language, culture, and globalization. In an increasingly interconnected world, where languages converge and cultures intersect, understanding these taboos becomes pivotal for effective cross-cultural communication.

In cultures worldwide, the language used to address and interact with elders serves as a profound reflection of societal norms, values, and the deep-seated respect accorded to older generations. This reverence for elders is not just a cultural nicety; it's a cornerstone of many societies, and the language used embodies this respect in tangible ways.

In societies like Kazakh, where honoring elders holds immense cultural significance, language serves as a vehicle to express this respect. Linguistic norms and conventions dictate specific forms of address and interaction when communicating with older individuals. Honorifics, specific titles, or polite linguistic constructions are employed as a mark of deference and recognition of the wisdom and experience that comes with age[4].

These linguistic nuances extend beyond mere words; they embody a cultural ethos that venerates the elderly. The use of formal language or specific terms of address isn't merely a linguistic practice; it's a manifestation of deeply ingrained societal values that emphasize the importance of venerating older members of the community. Moreover, the respect for elders within language reflects broader societal structures and hierarchies. It reinforces the traditional family structure, where elders are often regarded as custodians of wisdom and authority. By using language that honors elders, individuals reinforce these societal hierarchies and maintain the cohesion of the community. However, the importance of respecting elders in language isn't limited to Kazakh culture alone. Many cultures around the world, including various English-speaking communities, also emphasize the significance of respectful language when addressing older individuals. Terms like "sir," "ma'am," or specific titles demonstrate a similar acknowledgment of age-based authority and wisdom.

Understanding how language reflects respect for elders underscores the intricate relationship between language and culture. It emphasizes the role of language as a vessel for transmitting cultural values and norms across generations. It's a reminder that language isn't just a tool for communication; it's a mirror reflecting the values and traditions that define a society. Therefore, the linguistic respect for elders serves as a testament to the enduring cultural fabric that weaves communities together, bridging generations and preserving time-honored customs in our ever-evolving world.

Sensitivity in discussing religion, politics, race, gender

Navigating discussions around religion, politics, race, and gender demands a heightened sensitivity to language and expression due to the deeply entrenched societal complexities and historical contexts associated with these topics. In many cultures and linguistic communities, these domains are sensitive and fraught with potential for misunderstanding, offense, or tension, making language usage critical in fostering respectful and constructive dialogues.

Religion, often intertwined with deeply held beliefs and values, requires careful language use to avoid inadvertently offending or disrespecting differing faiths or belief systems. Certain words or expressions might carry strong religious connotations, making them taboo or sensitive within specific cultural contexts. Respectful language acknowledges diversity and promotes tolerance, steering clear of language that might provoke religious tensions.

Similarly, discussions on politics often involve divergent viewpoints and ideologies. Language can play a pivotal role in either fostering healthy debate or exacerbating conflicts. Terms or labels used to describe political affiliations or ideologies might carry strong emotional weight, necessitating nuanced language choices to encourage dialogue rather than division.

Race and ethnicity discussions are steeped in historical and societal complexities, demanding language that acknowledges the diverse experiences and identities without perpetuating stereotypes or prejudices. Choosing inclusive and respectful language helps create an environment conducive to understanding and appreciating diverse cultural backgrounds.

Gender discussions, too, require sensitivity. Language often reflects societal attitudes towards gender roles, and certain words or phrases might reinforce gender biases. Using inclusive language that respects gender diversity and avoids perpetuating stereotypes is crucial for fostering equality and respect.

Across cultures and languages, the sensitivity surrounding these topics underscores the importance of cultural awareness and empathy in communication. Language isn't just a means of conveying information; it's a tool that can either bridge divides or perpetuate misunderstandings and conflicts. Therefore, approaching discussions on religion, politics, race, and gender with linguistic sensitivity fosters an environment where diverse perspectives are respected, and constructive dialogue can flourish, paving the way for mutual understanding and social progress[7].

Importance of cultural awareness in learning languages

Cultural awareness is a fundamental aspect of learning languages, playing a pivotal role in understanding not just the grammar and vocabulary but also the deeper nuances and social context embedded within a language.

Languages are not isolated entities; they are intricately intertwined with the cultures they belong to. Cultural awareness allows language learners to comprehend the cultural underpinnings of expressions, idioms, and even the choice of words. It provides insights into the historical, social, and emotional contexts that shape language use, enabling learners to communicate more effectively and empathetically.

Understanding cultural nuances is particularly crucial in navigating social interactions. Different cultures have varying norms regarding politeness, formality, and gestures. Without cultural awareness, language learners may inadvertently convey unintended messages or even cause offense due to unfamiliarity with cultural norms.

Moreover, cultural awareness fosters a deeper connection with native speakers. It showcases respect for their traditions, values, and ways of life, facilitating more meaningful and authentic interactions. Native speakers often appreciate and respond positively to individuals who demonstrate an understanding and appreciation of their culture, making language learning experiences richer and more rewarding.

Cultural awareness also broadens one's perspective beyond language proficiency. It provides insights into global issues, societal structures, historical events, and traditions, offering a more holistic understanding of the world. This cross-cultural understanding nurtures tolerance, empathy, and open-mindedness, essential qualities in our interconnected and diverse global community.

In the professional realm, cultural awareness is increasingly valued. In today's globalized world, businesses and organizations operate across borders, necessitating employees who can navigate diverse cultural landscapes. Language learners with a strong cultural understanding possess a competitive edge, as they can effectively communicate and collaborate with individuals from different cultural backgrounds, contributing to successful cross-cultural ventures.

Ultimately, cultural awareness is inseparable from language learning. It enriches the learning experience, promotes effective communication, and nurtures a global mindset. Embracing cultural awareness alongside language acquisition not only facilitates language proficiency but also cultivates a deeper appreciation for the richness and diversity of human cultures worldwide.

In conclusion, the exploration of linguistic taboos in Kazakh and English, the respect for elders, sensitivity in discussing sensitive topics, and the importance of cultural awareness in language learning collectively underline the intricate interplay between language, culture, and societal norms.

Linguistic taboos, deeply ingrained in both Kazakh and English languages, transcend mere language rules; they embody cultural values, societal hierarchies, and historical contexts. Respect for elders, reflected in linguistic norms, signifies the enduring tradition of honoring wisdom and experience across cultures. Sensitivity in discussions related to religion, politics, race, and gender showcases the importance of language choices in fostering understanding and respect in diverse societies. Cultural awareness emerges as a cornerstone in language learning, offering a lens to comprehend the deeper layers of language, societal norms, and human interactions. It enhances cross-cultural communication by promoting empathy, tolerance, and respect for diverse perspectives. The recognition and understanding of linguistic taboos and cultural nuances not only facilitate effective communication but also bridge cultural gaps, fostering harmonious interactions in our increasingly interconnected world. Embracing these nuances enriches our linguistic and cultural experiences, nurturing a more inclusive and empathetic global community.

In essence, the appreciation and respect for linguistic diversity and cultural intricacies serve as pillars for fostering meaningful connections, bridging cultural divides, and nurturing a world where language and culture intertwine to celebrate the richness of human experiences. Each of these languages embodies unique taboos stemming from centuries-old traditions, customs, and values.

Kazakh, deeply rooted in Central Asian history, contributes to the mosaic of taboos with elements of reverence toward older generations. Its linguistic norms convey respect and deference to elders. This emphasis on tradition and respect is woven into the fabric of everyday language use, illustrating the cultural reverence for wisdom and experience.

On the other hand, English, as a global language, showcases a diverse array of taboos influenced by its extensive cultural reach. From nuanced language use in various social contexts to sensitivities around taboo topics like politics, religion, and race, English embodies a multitude of linguistic nuances that navigate cultural boundaries.

"Drawing upon an example such as Edwin Wilkins' 'The Anthropology of Taboos' allows for several conclusions to be drawn regarding the significance of research within the domain of taboos.

Cultural Depth: Wilkins' book presents an array of cultures and customs, showcasing the diversity of taboos across societies. This underscores the importance of understanding cultural specificity when exploring taboos and their impact on language and behavior.

Comprehensive Approach: The author examines taboos from the standpoint of cultural anthropology and linguistics, enriching our understanding of their multifaceted influence on society and language.

Role in Society: Exploring Wilkins' work unveils how taboos shape social norms and regulate behavior across diverse cultural contexts. It demonstrates that taboos are not solely linguistic constraints but play a pivotal role in shaping societal norms.

Impact on Language and Society: Through Wilkins' study of taboos, one can discern their influence on language and society, highlighting the significance of cultural context in

understanding linguistic phenomena. Wilkins' work serves as an exemplar, elucidating the intricate relationship between taboos, culture, and language, emphasizing the need for a nuanced understanding of these phenomena within a cultural framework."

In my opinion, "Wilkins' 'The Anthropology of Taboos' stands as an invaluable exploration shedding light on the profound interplay between language, culture, and societal norms. The depth with which he delves into various cultural contexts exemplifies the intricate tapestry of taboos and their impact on human behavior and this comprehensive study underscores the necessity of acknowledging cultural diversity when examining taboos. It emphasizes that taboos aren't just linguistic idiosyncrasies but integral facets of societal structures. They reflect not only language constraints but also the underlying values, beliefs, and traditions within a community.

Moreover, the multidisciplinary approach adopted by Wilkins offers a holistic perspective. It emphasizes the need to view taboos through the lenses of anthropology, linguistics, and sociology, showcasing their multidimensional influence on human interaction and societal dynamics.

Also the exploration of linguistic taboos offers not just a linguistic study but a profound insight into the intricacies of human society. Understanding these taboos transcends language proficiency; it cultivates empathy, tolerance, and appreciation for diverse cultural perspectives. It's a testament to the richness of human communication and the intricate dance between language, culture, and societal norms.

List of literature:

1. The vitality of the Kazakh language and language planning, (pp. 11-26) Eleonora Suleimenova. From: *Kazakh in Post-Soviet Kazakhstan: Proceedings of the International Symposium on Kazakh*, November 30 - December 2, 2011, Giessen, Harrassowitz Verlag (2015)
2. Languages and Ethnic Politics in Central Asia: The Case of Kazakhstan, Chaimun Lee. *Journal of International and Area Studies*, Vol. 11, No. 1 (June 2004), pp. 101-116
3. James George Fraser "Taboo". *Litera Nova*, 2019
4. Latushko Yuri Viktorovich The text of a scientific article on the specialty "History and archaeology"
5. Mythologization of History and the Invention of Tradition in Kazakhstan, Anuar Galiev. *Oriente Moderno, NUOVA SERIE*, Anno 96, Nr. 1 (2016), pp. 46-63
6. Reborn nation, born-again religion?: The case of Tengrism, (pp. 96-110), Marlene Laruelle. From: *Central Peripheries: Nationhood in Central Asia*, UCL Press (2021)
7. English Language, (pp. 147-164) Michael Montgomery. From: *High Mountains Rising: Appalachia in Time and Place*, University of Illinois Press (2004)
8. Taboo, Ritual and Religion, E. F. O'Doherty. *Studies: An Irish Quarterly Review*, Vol. 49, No. 194 (Summer, 1960), pp. 131-143
9. Taboo or Not Taboo: Is That the Question?, David H. Spain. *Ethos*, Vol. 16, No. 3 (Sep., 1988), pp. 285-301

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ САЯХАТТАРЫ: ЖАҢАЛЫҚТАР МЕН ӘСЕРЛЕР

Қожамұрат Санжар, 9 сынып оқушысы
Абай облысы білім басқармасының Бесқарағай ауданы білім бөлімінің
«№ 1 жалпы білім беретін орта мектебі» КММ
Бесқарағай ауылы Абай облысы Қазақстан
Жетекшісі: тарих пәнінің мұғалімі Газиза Кайсиновна Чегисбаева

Аннотация

Шоқан Уәлихановтың саяхаттары қазақ халқының мәдениеті мен тарихын зерттеуде үлкен рөл атқарған. Оның саяхаттары арқылы қазақ даласының табиғаты, тұрмысы мен салт-дәстүрлері туралы көптеген құнды мәліметтер жиналды. Шоқанның саяхаттары Сібір, Орта Азия және Қытай жерлеріне бағытталған болатын. Ол өзінің жазбаларында сол өңірлердің этнографиясы, географиясы және тарихы туралы маңызды ақпарат берді. Уәлихановтың еңбектері қазіргі таңда да зерттеушілер үшін баға жетпес дерек көзі болып табылады.

Кілт сөздер: Шоқан Уәлиханов, саяхаттар, қазақ мәдениеті, этнография, Орта Азия, Сібір.

Берілген зерттеудің мақсаты – Шоқан Уәлихановтың саяхаттарын зерттей отырып, оның жаңалықтары мен әсерлерін анықтау.

Шоқан Уәлихановтың саяхаттарының тарихи және мәдени контекстін талдап, оның қазақ қоғамына әсерін түсіндіру.

Уәлихановтың зерттеген аймақтары мен халықтарының ерекшеліктерін сипаттап, олардың мәдениеті мен тұрмысын салыстыру.

Шоқан Уәлихановтың жазбаларындағы ғылыми жаңалықтарды анықтап, олардың қазіргі ғылымға қосқан үлесін бағалау.

Уәлихановтың саяхаттарынан алынған әсерлерін талдап, оның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпалын көрсету.

Шоқан Уәлиханов – қазақ тарихында ерекше орын алатын көрнекті ғалым, этнограф және саяхатшы. Ол XIX ғасырда қазақ даласы мен оның маңындағы аймақтарды зерттеп, еуропалық ғылымға үлкен үлес қосқан тұлғалардың бірі. Уәлихановтың саяхаттары тек қазақ халқының емес, бүкіл Орта Азияның мәдениеті мен тарихын зерттеуге бағытталған болатын. Оның сапарларының нәтижесінде жинақталған материалдар қазақ жерінің тарихын жаңа қырынан ашып, еуропалық оқырмандарға көшпенді халықтардың бай мәдениеті мен тұрмысын таныстырды.

Шоқан Уәлихановтың зерттеулері әсіресе қазақ этнографиясы мен географиясының дамуына ықпал етті. Оның еңбектері арқылы қазақтардың салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары және әлеуметтік құрылымы туралы құнды мәліметтер жинақталды. Сонымен қатар, Уәлихановтың саяхаттары кезінде жазған күнделіктері мен хаттары оның ғылыми ізденістерінің тереңдігін көрсетеді. Ол өзінің зерттеулерінде тек географиялық емес, сонымен қатар этнографиялық және лингвистикалық деректерді де қамтыды.

Уәлихановтың еңбектері қазіргі қоғам үшін де өзекті болып табылады. Оның жазбалары қазақ мәдениеті мен тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Шоқанның еңбектеріндегі жаңалықтар қазақ халқының өзіндік ерекшелігін сақтауға және ұлттық бірегейлікті нығайтуға ықпал етеді. Оның зерттеулері мәдени көптүрлілік пен толеранттылықты насихаттауға және этносаралық қатынастарды жақсартуға септігін тигізеді.

Қазіргі қоғамда Шоқан Уәлихановтың еңбектері білім беру саласында кеңінен қолданылып, жастарды патриотизмге тәрбиелеуге және ұлттық тарихты құрметтеуге бағытталған. Оның зерттеулері арқылы қазіргі заманғы мәселелерді, мысалы, мәдениетаралық диалог пен түсіністікті нығайту мәселелерін шешуге болады. Уәлихановтың мұрасы қазақ халқының бай тарихы мен мәдениетін сақтауға және дамытуға негіз болады.

Шоқан Уәлихановтың саяхаттары қазақ халқының тарихында ерекше орын алады. Оның зерттеулері арқылы қазақ даласының мәдениеті мен тарихы жаңа қырынан ашылып, еуропалық ғылымға маңызды үлес қосылды. Уәлихановтың саяхаттары тек географиялық емес, сонымен қатар этнографиялық және лингвистикалық деректерді қамтыды, бұл оның зерттеу ауқымының кеңдігін көрсетеді.

Шоқанның зерттеулері қазақ этнографиясы мен географиясының дамуына үлкен ықпал етті. Мысалы, оның Жетісу, Тянь-Шань, Қашғар сияқты аймақтарға жасаған саяхаттары қазақтардың салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары және әлеуметтік құрылымы туралы құнды мәліметтерді қамтамасыз етті. Сонымен қатар, Уәлихановтың жазбалары қазақ халқының тұрмысын, сенім-нанымдарын және ұлттық ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Уәлихановтың саяхаттары кезінде жазған күнделіктері мен хаттары оның ғылыми ізденістерінің тереңдігін көрсетеді. Ол зерттеулерінде тек географиялық емес, сонымен қатар этнографиялық және лингвистикалық деректерді де қамтыды. Мысалы, оның қырғыз эпосы “Манасты” зерттеуі қазақ және қырғыз халықтарының ортақ мәдени мұраларын түсінуге ықпал етті.

Уәлихановтың еңбектері қазіргі қоғам үшін де өзекті. Оның жазбалары қазақ мәдениеті мен тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Шоқанның еңбектеріндегі жаңалықтар қазақ халқының өзіндік ерекшелігін сақтауға және ұлттық бірегейлікті нығайтуға ықпал етеді.

Шоқан Уәлихановтың зерттеулері еуропалық зерттеушілердің еңбектерімен салыстырғанда, қазақ мәдениетін ішкі көзқараспен сипаттағаны үшін ерекше бағаланады. Оның зерттеулері мәдени көптүрлілік пен толеранттылықты насихаттауға және этносаралық қатынастарды жақсартуға септігін тигізеді.

Шоқан Уәлихановтың мұрасы қазақ халқының бай тарихы мен мәдениетін сақтауға және дамытуға негіз болады. Оның зерттеулері арқылы қазіргі заманғы мәселелерді, мысалы, мәдениетаралық диалог пен түсіністікті нығайту мәселелерін шешуге болады. Уәлихановтың еңбектері білім беру саласында кеңінен қолданылып, жастарды патриотизмге тәрбиелеуге және ұлттық тарихты құрметтеуге бағытталған.

Шоқан Уәлихановтың саяхаттары қазақ халқының тарихы мен мәдениетін жаңа қырынан ашып көрсетуге үлкен үлес қосты. Оның зерттеулері қазақ даласының этнографиясы мен географиясын терең түсінуге мүмкіндік беріп, еуропалық ғылымға да маңызды деректер ұсынды. Уәлихановтың еңбектері қазақтардың салт-дәстүрлері мен әлеуметтік құрылымын зерттеп, ұлттық ерекшеліктерін сақтау мен нығайтуға ықпал етті.

Мақалада Шоқанның зерттеулері еуропалық зерттеушілердің еңбектерімен салыстырғанда, қазақ мәдениетін ішкі көзқараспен сипаттағаны үшін ерекше бағаланғаны айтылды. Бұл оның еңбектерінің қазіргі қоғам үшін де өзекті екенін көрсетеді. Уәлихановтың мұрасы мәдениетаралық диалог пен түсіністікті нығайтуға септігін тигізеді және этносаралық қатынастарды жақсартуға ықпал етеді.

Шоқан Уәлихановтың зерттеулері қазақ халқының тарихы мен мәдениетін тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін баға жетпес қазына болып табылады. Оның саяхаттары арқылы жиналған деректер қазақ этнографиясының күрделі және көпқырлы бейнесін ашуға көмектеседі. Уәлихановтың еңбектері ұлттық бірегейлікті нығайтуда және мәдени мұраны сақтауда маңызды рөл атқарады. Олар қазіргі ұрпаққа қазақ халқының бай мәдени мұрасын құрметтеуге және оны сақтауға үйретеді.

Мақалада қарастырылған мәселенің маңыздылығын еске сала отырып, Уәлихановтың еңбектері қазіргі заманғы зерттеушілер мен қоғам үшін де өзекті. Оның зерттеулері мәдени мұраның сақталуы мен дамуына ықпал етеді. Қазақ халқының тарихы мен мәдениеті туралы тереңірек түсінік қалыптастыру үшін Уәлихановтың еңбектерін зерттеу қажет.

Қорытындылай келе, Шоқан Уәлихановтың мұрасы бізге ұлттық тарихымызды әрі қарай зерттеуге және дамытуға бағыт береді. Оның зерттеулері арқылы ұстаздарға да

жастарды патриотизмге тәрбиелеу, ұлттық құндылықтарды құрметтеу маңызды. Болашақта осы мұраны тереңірек зерттеп, оны білім беру саласында кеңінен қолдану қажет деп ойлаймын. Бұл арқылы мәдениетаралық түсіністікті нығайтып, ұлттық бірегейлікті сақтауға үлес қосуға болады. Оқырманға ұсыныс – Уәлихановтың еңбектері мен оның идеяларын зерттеуде белсенді болу, ұлттық және мәдени мұраларды сақтау мен дамыту жолында әрекет ету.

Болашақта біз Уәлихановтың еңбектерін оқу және зерттеу арқылы мәдени мұрамызды түсініп, оны сақтауға атсалысуымыз керек. Мәдени құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізу және ұлттық бірегейлікті нығайту мақсатында осы зерттеулерді кеңінен насихаттауымыз қажет. Әрбір қазақстандық өзінің мәдени мұрасын құрметтеп, оны болашақ ұрпаққа жеткізу үшін күш салуы тиіс. Бұл біздің тарихымыз бен мәдениетімізді сақтап қалудың және дамыту жолындағы маңызды қадам.

"SHOKAN VALIKHANOV'S TRAVELS: NEWS AND IMPRESSIONS"

Chokan Valikhanov's travels played a significant role in the study of Kazakh culture and history. Through his expeditions, he gathered valuable information about the nature of the Kazakh steppe, lifestyle, and traditions. Valikhanov's journeys covered Siberia, Central Asia, and China. In his writings, he provided important insights into the ethnography, geography, and history of these regions. Valikhanov's works remain a priceless source for researchers today.

Keywords: Shokan Valikhanov, travels, Kazakh culture, ethnography, Central Asia, Siberia.

Әдебиеттер тізімі:

Бекмаханов, Е.Б. “Қазақстан ХІХ ғасырда.” – Алматы: Ғылым, 1994. – 320 б.

Коншин, Н.А. “Шоқан Уәлихановтың зерттеулері туралы.” // Қазақстан тарихы журналы. – 2005. – №3. – 45-50 б.

Кәрібаев, Б.Б. “Шоқан Уәлихановтың саяхаттары: жаңалықтар мен әсерлер.” // Тарих және қоғам. – 2010. – №4. – 30-35 б.

Уәлиханов, Ш. “Қашқарияға сапар.” – Алматы: Атамұра, 1995. – 280 б.

Қойшыбаев, С. “Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы.” // Ғылым және білім. – 2012. – №2. – 40-45 б.

Сүлейменов, Р.Б. “Шоқан Уәлиханов: өмірі мен қызметі.” – Алматы: Білім, 2001. – 210 б.

Қазақстан энциклопедиясы [Электронды ресурс]. – Қолжетімді: <https://www.qazencyclopedia.kz> – Қаралған күні: 12.10.2023.

НЕОБХОДИМОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ В ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОМ И ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТАХ ЭПИЗОДА «КОКОТОЙДУН АШЫ» ЗАПИСАННОГО Ч. ВАЛИХАНОВЫМ

Көлбаева Мээрим Курманбековна

доктор филологических наук, зав.отделом

«Манас», фольклор, акынской поэзии

Института языка и литературы им. Ч.Айтматова

Национальная академия наук Кыргызской Республики

Аннотация: В данной статье автор ставит целью проанализировать труды первого казахского ученого, просветителя-демократа, этнографа, исследователя фольклора, историка Чокана Чингизовича Валиханова об устном народном творчестве кыргызов, в частности – эпосе «Манас». Во время своего посещения в мае-июне 1856 года кыргызской земли ученый услышал «Манас» от неизвестного сказителя того и записал отрывок «Поминки по Кокетею». Не ограничившись этим, он, как ученый, высказал свое мнение по таким вопросам, как время возникновения произведения, его формальное строение, художественные особенности, содержащиеся в нем эпические формулы, поздние добавления, связь с жизнью народа. Он также опубликовал в виде книги кыргызские генеалогии (санжыра) и сказания, также выразив свое мнение относительно их.

Ключевые слова: ученый, историк, исследователь фольклора, запись, публикация, генеалогия (санжыра), легенда, эпос, рифма, история народа, содержание, сравнение.

THE NEED TO STUDY THE HISTORICAL, ETHNOGRAPHIC AND PHILOLOGICAL ASPECTS OF THE EPISODE "KOKOTOYDUN ASHY" RECORDED BY CH. VALIKHANOV

Abstract: In this article, the author aims to analyse the works of the first Kazakh scientist, educator-democrat, ethnographer, folklore researcher, historian Chokan Chingizovich Valikhanov on the oral folklore of the Kyrgyz, in particular - the epic "Manas". During his visit to Kyrgyz land in May-June 1856, the scientist heard "Manas" from an unknown storyteller and wrote down an excerpt of "The Wake of Koketey". Not limited to this, he, as a scientist, expressed his opinion on such issues as the time of the work's origin, its formal structure, artistic features, epic formulas contained in it, late additions, and connection with the life of the people. He also published Kyrgyz genealogies (sanjyra) and legends as a book, also expressing his opinion regarding them.

Keywords: scientist, historian, folklore researcher, recording, publication, genealogy (sanjyra), legend, epic, rhyme, history of the people, content, comparison.

Одним из учёных, изучавших устную словесность и быт киргизов, а также этнографические особенности, был казахский просветитель Чокан Чингизович Валиханов (1835–1865). Ч. Ч. Валиханов трижды посещал киргизскую землю. Первый раз это было в 1856 году, когда он участвовал в военно-научной экспедиции на Иссык-Куль под руководством полковника М. М. Хоментовского. В 1857 году Валиханов во второй раз посетил Иссык-Куль. На этот раз Валиханов близко познакомился с бытом киргизов, изучал историю, этнографию и народную поэзию киргизов. С лета 1858 года по апрель 1859 года Валиханов путешествовал по Иссык-Кульской долине до Кашгара. В результате этих путешествий им были написаны такие произведения, как «Дневник посещения Иссык-Куля», «Записки о киргизах», «Очерки Джунгарии» и др.

Кыргызский эпос «Манас» – художественное сокровище, занимающее особое место в мировой сокровищнице устного народного творчества! По объёму эпическое наследие превосходит любой другой мировой эпос. Это огромное художественное сокровище, в двадцать раз превосходящее греческие «Илиаду» и «Одиссею», в пять раз — персидскую «Шахнаме» и в 2,5 раза – индуистскую «Махабхарату».

«Манас» – это огромное эпическое наследие, которое развивалось из поколения в поколение, из века в век, отражая исторический путь кыргызского народа! Его содержание художественно отражает историю кыргызов, их культуру жизни, этнический состав, мораль, традиции, религиозные представления, поведение, быт, совокупность

астрономических, географических и других знаний, опыт земледелия, отношение к окружающей среде и природе. Главная идея эпоса, по словам великого писателя Ч. Айтматова: «...Весь художественный строй, пафос эпоса основаны на одной главной идее от начала до конца, развивая и развивая её – идее свободы – идее независимости». Другими словами, с момента сотворения человечества это бессмертная, нестареющая идея, которая манит, восхищает, ищет и стремится ко всё более высоким целям, окрыляет человека, когда он устал и изнемог, дарит ему силы и вдохновение. Именно этим идейно-эстетическим свойством обусловлены бессмертие, вечность и место эпоса «Манас» среди бесценных памятников мировой культуры.

Известно, что первыми, кто записал, опубликовал и высказал мнение об этом обширном и глубоком эпическом наследии, были представители соседних народов или «миссионеры, распространяющие религию, путешественники, учёные, ищущие новости, землемеры и наблюдатели» [1. 36]. Первым письменным источником об эпосе является труд Сайф-ад-дина Аксыкенти «Маджму ат-Табарих», принадлежащий Чокану Валиханову, выдающемуся сыну казахского народа, офицеру русской армии и талантливому учёному, который считал эпос произведением искусства, дал ему научную оценку, описал сюжетные события и познакомил с ним учёных.

Чокан Валиханов – выходец из малой земли. Хотя по профессии он был военным офицером, он был очень умным, высокообразованным специалистом, знавшим не менее пяти языков (чагатайский, арабский, уйгурский, немецкий, французский). Вершиной его пытливости и особого отношения к художественным традициям стало участие в «военно-научных экспедициях, отправлявшихся несколько раз в Семиречье и Иссык-Куль, а позднее в Кулжу после присоединения к России казахов Семиречья и тянь-шаньских киргизов в 1854-57 гг.» [2, 164], а в мае и июне 1856 г. – в составе военно-научной экспедиции под руководством полковника М.М. Хоментовский, он посетил Иссык-Куль и Кунгой Ала-Тоо, услышал «Манас» от неизвестного сказителя и записал его, как это зафиксировано в «Дневнике посещения Иссык-Куля» и «Джунгарском Очерктерере», написанных в 1960 году. В дневнике указано, что «...26 мая у меня был певец, степной кыргыз. Он знает поэму «Манас»», тогда как в очерке ясно указано, что один эпизод из поэмы «Манас», а именно «Трапеза Кёкётой-хана», был записан мной по кыргызской рапсодии» [1. 59]. Также исследователь не только первым записал эпос, но и высказывает свои научные мнения об этом великом наследии.

Во-первых, исследователь высказывает свое мнение о восточной эпохе эпоса «Манас», древности основных событий. По его мнению, эпос был Созданный в ногайскую эпоху, он, по сути, не отрицает наличия в эпосе описаний, относящихся к ногайской эпохе. Однако, ученый, просто знакомясь с эпосом, отмечает, что содержание «Манаса» многослойно, а его события «обновляются» и дополняются в соответствии с изменениями в новых условиях жизни народа» [1, 76].

Во-вторых, Ч. Валиханов высказал свое мнение о формальной структуре эпоса «Манас», сказав: «Возможно, это дело более позднего времени – построить его как цельное произведение из народного сказания в форме поэмы», и он считает его произведением, изначально созданным в форме поэмы, а затем постепенно перешедшим к форме поэмы с течением времени. По этому поводу ученый Самар Мусаев отмечает, что «еще слишком рано отвергать эту трактовку как правильную или неправильную», отмечая, что даже если опираться на предания о певце Токтогуле, записавшем подвиги героя Манаса в поэму после его смерти, то изначально произведение было создано в форме поэмы, и что «...легенда не может играть роль факта, но поскольку у нас нет других достоверных свидетельств, нет оснований полностью ее исключать» [1, 77].

В-третьих, ещё одна ценность текстов Ч. Валиханова заключается в том, что устойчивые художественные средства в структуре эпоса, эпические формулы являются основным источником, определяющим постоянный характер повторения одного и того же у следующего сказителя. Например, в тексте Ч. Валиханова:

«Промчались мои глаза, народ мой,
Остриженный мечом,
Омытый кумысом,
Покрытый косой,
Покрытый кожей» [3, 56-59] – есть строка. Такое описание даёт С. Орозбаков:
«Тело красиво положив,
Для меня, отошедшего в загробный мир,
Бьющего мир множеством ударов.
Бритьё мечом,
Омывание кумысом...
Возложение на чарайну,

Покрытие шайинги [4, 11] – эти же строки встречаются в несколько изменённом варианте у С. Каралаева, М. Чокморова, М. Мусулманкулова и др. у большинства сказителей. Он также высказывает своё мнение о добавлении тех или иных фактов или «позднейших дополнениях и украшениях», основанных на исторических материалах кыргызского народа.

В-четвёртых, Ч. Валиханов первым оценил место и значение эпоса «Манас» в жизни кыргызского народа. «Манас» учёного – это энциклопедическое собрание всех мифов, народных сказаний и легенд кыргызов. народ, собранный в одно время и сконцентрированный вокруг одного героя – богатыря Манаса. Эта степь подобна Илиаде. В этом необъятном эпосе отражены быт, традиции, нравы, география, религиозные и медицинские изыскания кыргызов, их международные связи» [1, 81] – он даёт классическую характеристику эпоса как исключительно масштабного, охватывающего всю кыргызскую жизнь, историю и культуру. Он также высказывает собственное мнение о языковом составе эпоса, отмечая, что в эпосе преобладают древнетюркские и монгольские слова.

В-пятых, помимо эпоса «Манас», гл. Валиханов опубликовал другие известные работы под названием «Легенды и предания Великой Кыргыз-Кайсакской Орды», «Киргизская генеалогия», «Предания о героях XVIII века», а также очерки «Иссык-Кульский дневник», «Кульджа», описывающие впечатления от его прибытия на кыргызскую землю, устное творчество народа и его отношение к художественной культуре. Обращаясь к рифме в народном устном творчестве, можно отметить, что «в кыргызских стихах нет рифмы, подчиняющейся строгим правилам, как в арабской поэзии, но даже при этом кыргызские стихи имеют свои собственные правила и рифмы» [2, 164] - можно отметить, что рифма в устной поэзии связана с главной художественной чертой кочевого народа, что рифма - это сложный процесс, что устная поэзия может быть «врожденно произведением искусства», и что сравнение часто используется как художественное средство, что является вполне обоснованными идеями для науки. Поэтому Ч.Ч. Валиханов, впервые записавший образцы устного народного творчества кыргызов, в частности эпоса «Манас», останется в истории кыргызского фольклора как ученый, впервые высказавший свое мнение об этих художественных сокровищах как писатель и исследователь.

Литературы:

1. Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. 1-том. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б., 2005. – 496 б.
2. “Манас” энциклопедиясы. 1-том. – Бишкек, 1995. – 164-б.
3. Маргулан А. Шокан жана “Манас”. – Алматы 1971, 117 бет.
4. Манас, III китеп, Фрунзе, 1981, 416 б.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ – ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫН ҒЫЛЫМИ ТҰРҒЫДА ЗЕРТТЕУШІ

Мықтыбаева Мадина Төлеуғазықызы
Шығыс Қазақстан облысы білім басқармасы Өскемен қаласы бойынша білім
бөлімінің «№6 орта мектебі» КММ
myktybayeva.m@mail.ru

XIX ғасыр – қазақ халқының тарихи-мәдени дамуының жаңа арнаға түскен кезеңі. Бұл дәуірде ұлттық руханият пен ғылым саласында озық ойлы тұлғалар қалыптасып, қазақтың рухани қазынасын жүйелеу, зерттеу, ғылыми тұрғыда тану ісі алға басты. Солардың ішінде Шоқан (Мұхаммед-Ханафия) Уәлихановтың орны ерекше. Ол қазақ халқының тарихын, этнографиясын, фольклоры мен тілін ғылыми тұрғыда зерттеп, XIX ғасырдағы ғылыми таным көкжиегін кеңейтуге зор үлес қосты [1, б.4].

Кілт сөздер: Шоқан Уәлиханов; қазақ фольклоры; салыстырмалы-тарихи әдіс; этнографиялық зерттеу; қазақ тілін зерттеу; XIX ғасырдағы ғылым.

«SHOKAN VALIKHANOV - SCIENTIFIC RESEARCHER OF KAZAKH FOLKLORE».

Abstract

This article explores Shokan Ualikhanov's pioneering role in the scientific study of Kazakh folklore and language within the framework of the 19th century scholarly horizon. It highlights his contribution to the collection, systematization and analysis of oral epics such as *Kozy Korpesh – Bayan Sulu*, *Edige* and *Manas*, and his application of comparative-historical and ethnographic methods [1, p.4]. Ualikhanov's research also addressed the terminological and structural features of the Kazakh language, laying the groundwork for later linguistic studies. His works expanded the scientific understanding of Kazakh cultural heritage and integrated it into the global academic discourse.

Кіріспе

XIX ғасыр – қазақ халқының қоғамдық, мәдени және рухани өмірі жаңа сипат алған кезең. Бұл дәуірде қазақтың тарихы мен тұрмыс-тіршілігін, рухани мұрасын зерттеу ісі кең көлемде қолға алынды. Осындай істердің басы-қасында болған тұлғаның бірі – Шоқан (Мұхаммед-Ханафия) Шыңғысұлы Уәлиханов. Ол қазақтың тарихын, этнографиясын, тілін, фольклорын, әдебиетін зерттеуде жаңа ғылыми бағыттың негізін салды. Шоқан еңбектерінің ерекшелігі – ол материалдарды тек жинап қана қоймай, оларды талдап, жүйелеп, ғылыми тұрғыдан қорытынды жасай білді. Осы арқылы ол XIX ғасырдағы ғылыми таным көкжиектерін кеңейтті [1, б.4].

Шоқан Уәлиханов және қазақ фольклорын жинау ісі

Шоқан – қазақ халқының ауыз әдебиетін алғаш жүйелі түрде жинап, жазып алып, ғылыми тұрғыдан талдаған алғашқы ғалымдардың бірі. Ол жасынан халық арасынан естіген аңыз-әңгімелерді, тарихи шежірелерді қағазға түсіріп отырды. Шоканның ең танымал еңбектерінің бірі – «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының нұсқасын алғаш хатқа түсіруі. Бұл жырдың әртүрлі нұсқаларын салыстыра отырып, ол сюжеті мен образдық жүйесін талдады, тарихи негізіне тоқталды [2, б.45]. Сондай-ақ ол «Едіге», «Ер Көкше», «Ер Қосай» сияқты тарихи жырларды жинап, оларды қазақ халқының тарихи жадының көрінісі деп бағалады. Бұл жырлардағы тарихи деректерді салыстыра отырып, Шоқан қазақ халқының этникалық тарихы мен қоғамдық құрылымын анықтауға тырысты. Ең ірі зерттеулерінің бірі – қырғыздың «Манас» эпосы. Шоқан оны тұтас бір халықтың тарихы, философиясы, мәдениеті көрініс тапқан энциклопедиялық шығарма деп бағалады. Ол «Манасты» жазып алып, орыс тіліне аударды, эпостың құрылымы, кейіпкерлері, поэтикасы туралы талдау жасады [1, б.57]. Бұл еңбек тек қырғыз халқы үшін емес, бүкіл түркі халықтарының фольклортану ғылымы үшін маңызды бастама болды.

2. XIX ғасырдағы ғылыми таным және әдіснамалық ізденістер

XIX ғасырда Ресейде және Еуропада этнография, тарих, тіл білімі, фольклортану

салалары дамып, жаңа әдіснамалық бағыттар қалыптасты. Шоқан осы үрдістерден шет қалған жоқ. Ол Омбы кадет корпусында білім алып жүрген кезінен-ақ еуропалық ғалымдардың әдістерімен танысты. Салыстырмалы-тарихи, этнографиялық, текстологиялық әдістерді қазақ материалдарын зерттеуде қолданды [3, б.22]. Шоқанның зерттеушілік әдісінің тағы бір ерекшелігі – материалды жинау барысында халық арасынан тікелей тыңдап, ауызша дәстүрдің өз ортасында жазып алуы. Ол белгілі бір жырдың орындаушысын, ортаға шығу жағдайын, тыңдарман қауымын сипаттап, мәтінмен бірге контексті де тіркеп отырған. Бұл бүгінгі этнографиялық және фольклортануда қолданылатын «дала жұмысы» (fieldwork) әдісінің алғашқы үлгілерінің бірі болды. Сонымен қатар Шоқан әрбір материалды тек әдеби құбылыс ретінде емес, тарихи дерек ретінде де қарастырды. Мәселен, ол «Едіге» жырының бірнеше нұсқасын салыстыра отырып, Ноғайлы дәуіріндегі қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын сипаттаған [4, б.35].

3. Шоқан Уәлиханов және қазақ тілін зерттеу

Қазақ ауыз әдебиетін жинап, тілдік ерекшелігін талдауы

Шоқан қазақтың халық ауыз әдебиетінің үлгілерін алғаш рет жүйелі түрде жинап, орыс және еуропа оқырмандарына таныстырды. Оның «Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы» («О формах казахской народной поэзии») атты еңбегінде:

- жыр, терме, толғау, айтыс секілді жанрлардың тіліне талдау жасайды;
- өлеңнің құрылымдық ерекшелігі мен сөздік құрамына тоқталады.

Мысалы:

Шоқан халық поэзиясында жиі кездесетін «айналайын», «құлыншақ», «асыл» сияқты эмоционалды сөздердің қолданылуын атап көрсетіп, олардың халықтың дүниетанымымен, дәстүрімен байланысын түсіндіреді.

2. Мақал-мәтелдер мен шешендік сөздерді зерттеуі

Шоқан қазақ тілінің бейнелігін, ойды қысқа да нұсқа жеткізу қабілетін мақал-мәтелдер арқылы көрсеткен. Ол көптеген мақал-мәтелдерді жинап, оларды орыс тіліне аударған.

Мысалы:

- «Еріншектің ертеңі таусылмайды»
- «Бірлік бар жерде тірлік бар»
- «Ер жігіт ел үшін туады»

Бұл мақалдар арқылы қазақ халқының өмірлік философиясы мен тілінің нақтылығы, бейнелілігі көрінеді.

3. Батырлар жырларын зерттеуі

Шоқан қазақ тілінің тарихи дамуын батырлар жырлары арқылы да қарастырған. Ол «Қобыланды батыр», «Ер Көкше», «Ер Қосай», «Ер Сайын» сияқты жырларды жазып алып, олардың тілдік және стильдік ерекшеліктерін сипаттады.

Мысалы:

Жырдағы тұрақты эпитеттер – «алмас қылыш», «көк темір», «сұлу қыз», «қара жер» – ежелгі түркі поэзиясымен байланысын көрсететінін айтқан.

4. Қазақ пен басқа түркі тілдерінің салыстырмалы сипаты

Шоқан қазақ тіліндегі кейбір сөздер мен грамматикалық құрылымдарды қырғыз, ноғай, өзбек тілдерімен салыстыра зерттеген. Бұл – қазақ тілінің түркі тілдеріндегі орнын көрсетуге тырысқан алғашқы ғылыми қадамдардың бірі.

Мысалы:

– Қазақ тіліндегі «жылқы» сөзін қырғыз тіліндегі «жылкы», татар тіліндегі «ат» сөздерімен салыстырып, олардың тарихи өзгерістерін көрсеткен.

– «Ер» сөзі қазақта да, қырғызда да «батыр» деген мағынада қолданылатынын, бұл – ортақ түркілік мұра екенін жазған.

5. Тіл мен мәдениетті байланыстырған

Шоқан тек сөздердің шығу тегін ғана емес, олардың халық тұрмысындағы қолданылуын да қарастырған. Оның жазбаларында қазақ тіліндегі киіз үй, мал

шаруашылығы, әдет-ғұрыпқа қатысты атаулардың мәні түсіндірілген.

Мысалы:

- «Сәукеле» – келіннің бас киімі;
- «Шаңырақ» – киіз үйдің күмбезі, қазақ үшін әулеттің символы;
- «Қамшы» – тек мал айдауға ғана емес, биліктің белгісі болған.

Қорытынды

Шоқан Уәлиханов қазақ тілін грамматика немесе сөздік тұрғысында арнайы жазып шықпаса да, оның еңбектері қазақ тілінің лексикасын, фразеологиясын, ауыз әдебиетін, көркемдік тәсілдерін алғаш зерттеген құнды дереккөзі болып саналады. Ол қазақ тілін зерттеуді түркі халықтарының мәдениеті мен тарихын түсінудің негізі деп қарастырды. Шоқан тек фольклорды ғана емес, қазақ тілін де ғылыми тұрғыдан зерттеуге назар аударды. Оның көптеген жазбаларында қазақ сөздерінің мағынасы, диалектілік ерекшеліктері, тарихи өзгерістері туралы мәліметтер кездеседі. Шоқан қазақтың мақал-мәтелдерін, тұрақты тіркестерін жинап, олардың мағынасын түсіндірді. Мәселен, ол «Сот реформасы туралы жазбаларында» қазақтың билер сотында қолданылатын құқықтық терминдерді (дау, бітім, билік, құн, айып, т.б.) түсіндіріп, олардың орыс тіліндегі баламаларын ұсынды. Бұл – қазақ құқықтық мәдениетін ғана емес, тілін де ғылыми тұрғыдан танытқан алғашқы зерттеулердің бірі болды [5, б.88]. Сонымен қатар Шоқан өз хаттарында, күнделіктерінде қазақ тілінің грамматикалық құрылымына қатысты ескертпелер қалдырған. Ол кейбір сөздердің түбірін, көне түркі тіліндегі нұсқаларын көрсетіп, салыстырмалы талдау жасаған. Бұл еңбектер кейінірек қазақ тіл білімінің негізін қалаушылар үшін құнды дереккөзі болды.

4. Шоқан еңбектерінің ғылыми маңызы

Шоқан Уәлихановтың еңбектерінің ғылыми маңызы бірнеше қырынан көрінеді: Біріншіден, ол қазақ фольклорын алғаш жүйелі түрде жинап, ғылыми айналымға енгізді. Екіншіден, салыстырмалы-тарихи және этнографиялық әдісті қолдана отырып, қазақтың рухани мұрасын әлемдік деңгейге шығарды. Үшіншіден, қазақ тілінің бай қазынасын, оның терминологиялық қабатын зерттеп, түсіндірді.

Шоқанның еңбектері қазіргі қазақ әдебиеттануы, фольклортануы және тіл білімінің қалыптасуына үлкен әсер етті. Бүгінде оның жинаған материалдары ұлттық ғылымның алтын қоры саналады [1, б.4].

Қорытынды

Шоқан Уәлиханов XIX ғасырдағы ғылыми таным көкжиегін кеңейтіп, қазақ халқының рухани мұрасын зерттеудің жаңа кезеңін бастады. Оның қазақ фольклорын, тілін, этнографиясын зерттеуі тек қазақ ғылымы үшін ғана емес, бүкіл түркі әлемінің ғылымы үшін үлкен жаңалық болды. Шоқанның еңбектерін зерделеу бүгінгі таңда да өзекті. Ол қалдырған мұра – қазақтың өткенін танудың, бүгінін түсінудің және болашағын бағалаудың негізі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1985.
2. Сүйіншәлінов Б. Шоқан және қазақ фольклоры. – Алматы: Ғылым, 1995.
3. Қирабаев С. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы: Білім, 2002.
4. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы: Жазушы, 1997.
5. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ МИССИЯ ШОКАНА УАЛИХАНОВА: ДУХОВНЫЙ ПРОРЫВ И ФУНДАМЕНТ КАЗАХСТАНСКОЙ ГУМАНИТАРИИ

Мустафаев А.Т.

студент бакалавриата 3 курса, научный консультант – Кулумжанов Н.Е.

Университет Международного Бизнеса имени Кенжегали Сагадиева, г. Алматы, Казахстан

Аннотация: В статье рассматривается просветительская и научная деятельность Шокана Уалиханова как ключевое звено формирования казахстанской гуманитарной мысли. Автор раскрывает личность Уалиханова как феномен культурного синтеза — мост между традиционной кочевой цивилизацией и европейской научной рациональностью XIX века. Подчеркивается его роль в разрушении колониальных стереотипов и в легитимации казахской культуры как самостоятельного объекта научного познания. Особое внимание уделяется экспедиции в Кашгар, работе по сохранению эпоса «Манас» и влиянию идей Уалиханова на формирование национальной идентичности и интеллектуальной традиции Казахстана. Делается вывод о его миссии как духовном и методологическом фундаменте казахстанской гуманитарной науки.

Ключевые слова: Шокан Уалиханов, просвещение, этнография, гуманитарная наука, национальная идентичность, казахская культура.

Шокан Уалиханов – это не просто имя в учебниках, не строчка в списке выдающихся деятелей прошлого. Это – интеллектуальное цунами, обрушившееся на спокойное и зачастую умышленно предвзятое представление о казахской степи, сложившееся в российских и европейских академических кругах XIX века [1, с. 160]. Его миссия выходила далеко за рамки кабинетного просвещения; это был масштабный духовный прорыв, акт интеллектуального освобождения, совершённый человеком, ставшим живым, дышащим мостом между двумя, казалось бы, несовместимыми мирами: древней кочевой цивилизацией Великой Степи и рациональным миром европейской науки [2, с. 72]. Он сломал колониальный стереотип о «дикой и неисторической» степи изнутри, вооружившись не саблей, но куда более мощным и безотказным оружием – строгим, беспристрастным методом научного познания.

Уалиханов совершил, казалось бы, невозможное: он первым взглянул на свой народ не взглядом стороннего, пусть и доброжелательного, наблюдателя, а нашими собственными глазами, проводя тотальную и скрупулёзную научную инвентаризацию души нации. Его фундаментальные труды – такие как *«Очерки Джунгарии»* и *«О кочевках киргиз»* – отнюдь не сухие казённые отчёты, составленные для столичных чиновников. Напротив, это страстная, блестяще аргументированная и основанная на безупречных фактах защита сложной социальной организации казахов, их богатейшей правовой культуры (основанной на нормах адата и бийском суде) и глубочайшей духовной традиции кочевников. Апеллируя к железной логике и эмпирическим данным, Уалиханов доказал всему миру, что история, социум и культура казахов – это вовсе не «предыстория» или этнографический курьёз, но полноправный, сложно организованный и достойный самого пристального изучения объект для серьёзной науки. Тем самым он на деле легитимировал саму тему «Казахстан» в мировом академическом дискурсе, подняв её из разряда экзотики в ранг полноценной научной дисциплины, и окончательно опроверг колониистский миф о «неисторичности» степных народов [3, с. 479].

Венцом научного подвига Уалиханова стало его легендарное, сопряжённое со смертельным риском путешествие в закрытый для европейцев Кашгар под видом купца. Этот поступок нельзя рассматривать лишь как рядовую экспедицию – это был вызов, брошенный самой судьбе, научный и человеческий подвиг, акт безграничного мужества и фанатичной преданности истине [4, с. 113]. На этот риск он шёл не ради славы или карьеры, а потому что понимал: без новых данных карта Центральной Азии, а значит, и понимание геополитических процессов в сердце Евразии останутся неполными. Его труд *«О состоянии Алтышара...»* стал сенсацией не только благодаря уникальным географическим и политическим сведениям; по сути, он явился одним из первых геополитических

исследований Центральной Азии, включив этот регион в поле зрения мировой науки и определив Уалиханова как пионера комплексного культурно-географического анализа [1, с. 163]. Он не просто собирал данные – можно сказать, что в Кашгаре Уалиханов принёс в жертву науке собственное здоровье и жизненные силы, чтобы добыть для мира объективное знание о крайне малоизученной земле *terra incognita*.

Не менее значимым было титаническое усилие учёного по сохранению для потомков эпического цикла «Манас». Эта работа продиктована была вовсе не праздным фольклорным интересом или желанием записать красивую легенду. Напротив, фиксация сюжета «Манаса» стала стратегическим, осознанным спасением от забвения гигантских, основополагающих пластов народного духовного кода – актом культурного спасения нации [2, с. 76]. Обладая европейским образованием, Уалиханов отчётливо понимал непреходящую ценность устной традиции как хранилища исторической памяти, философских концепций и этических норм народа. Записав и переведя фрагменты киргизского эпоса, он тем самым сохранил не просто текст – он сохранил для нас самих частицу нашего собственного «я», которая без его усилий могла быть безвозвратно утрачена в водовороте времени и наступающей модернизации. В этом труде Уалиханов выступил как своеобразный «археолог духа», откапывающий из-под слоёв чужих нарративов золотой фонд национальной идентичности, фактически вернув своему народу его историческую память и самосознание [5, с. 161].

Однако было бы ошибкой считать его миссию обращённой исключительно в прошлое – напротив, вся деятельность Уалиханова была устремлена в будущее и представляла собой продуманный проект модернизации казахского общества. Будучи одновременно потомком чингисидов, российским офицером и блестящим интеллектуалом, он яростно и аргументированно критиковал язвы колониальной администрации, произвол местных властей и отжившие черты родового уклада. Делал он это не как слепой бунтарь или разрушитель, а как трезвый гуманист и просветитель, видевший путь к подлинному прогрессу не в простом отрицании одних устоев и слепом принятии чужих, а в сложном, трудном, но необходимом синтезе традиции и новаторства [4, с. 115]. В будущем Казахстан он смотрел именно через призму такого диалога культур – в слиянии лучшего, что было выработано за века в суровых условиях степи (чувства свободы, уважения к старшим, общинной сплочённости и природной мудрости), с передовыми достижениями мировой научной мысли, техники, права и образования. Эта центральная идея Шокана стала впоследствии краеугольным камнем мировоззрения казахской интеллигенции начала XX века: недаром лидеры движения «Алаш» прямо продолжили дело Уалиханова, развивая заложенные им принципы синтеза Востока и Запада [1, с. 167].

Современные исследователи в целом трактуют наследие Уалиханова как феномен синтетического мышления, объединившего национальную традицию и универсальные принципы науки. Так, Р. Иманжүсіп и С. Тураров характеризуют труды учёного как «научную платформу для формирования национальной идентичности и интеллектуального самосознания Казахстана» [1, с. 159]. В своей монографии Иманжүсіп (2018) подчёркивает, что Уалиханов стал одним из первых мыслителей, предложивших модель культурного синтеза Востока и Запада, опираясь на методологию гуманистического познания [2, с. 73].

А. Ж. Адиллов рассматривает полевые исследования Уалиханова как своеобразную «энциклопедию казахского этноса», где быт, обряды и правовые традиции народа впервые получили научную систематизацию [3, с. 479]. И. И. Сараханова отмечает, что именно в фигуре Шокана «воплотился переход от фольклорного сознания к историческому самопониманию народа» [4, с. 112].

В то же время исследование Кулумжанова Н. Е., Жолдубаевой А. К. и Котошевой К. К. раскрывает духовно-философский контекст трудов Уалиханова: его идеи тесно связаны с культом предков, тенгрианским мировоззрением и уважением к родовой памяти – основополагающими компонентами казахской культурной идентичности [5, с. 160]. Авторы подчёркивают, что в трудах учёного отразилось понимание

преемственности между духовным опытом предков и современным гуманитарным знанием, благодаря чему его наследие предстаёт не только историческим явлением, но и живым интеллектуальным феноменом современной казахстанской науки [5, с. 164].

Таким образом, современная наука рассматривает Шокана Уалиханова как уникальное связующее звено между историко-культурным наследием Великой Степи и европейской системой научного знания. Его деятельность стала не просто этапом в истории этнографии или востоковедения, а целостным культурно-философским проектом, который определил направление развития казахстанской гуманитарной мысли. Уалиханов впервые продемонстрировал, что научное исследование может быть актом духовного самоопределения народа, а просвещение — не только переносом внешних идей, но и внутренним пробуждением национального сознания.

Он сформулировал методологические принципы, которые легли в основу отечественной науки о человеке и обществе: опора на эмпирические факты, уважение к этнокультурному контексту и синтетический подход, соединяющий гуманизм Востока и рационализм Запада. Благодаря этому Шокан Уалиханов не только ввёл казахскую культуру в поле мировой науки, но и показал, что духовный потенциал кочевой цивилизации способен обогащать универсальное гуманитарное знание.

Его идеи о диалоге культур, необходимости критического переосмысления традиций и важности образования как инструмента национального прогресса нашли отражение в трудах последующих поколений — от алашской интеллигенции до современных учёных Казахстана. В этом смысле просветительская миссия Уалиханова носит характер не завершённого исторического эпизода, а живого процесса, продолжающего своё влияние на современную гуманитарную науку, образование и культурную политику страны.

По сути, именно труды Шокана Уалиханова заложили фундамент казахстанской гуманитарной традиции, основанной на научной объективности, глубоком уважении к духовной культуре, исторической памяти и стремлении к гармоничному синтезу национального и универсального. Его наследие остаётся нравственным и интеллектуальным ориентиром для современной науки, символом того, как вера в силу разума и духа может преобразить общество и вывести его к подлинному просвещению.

Abstract

The article explores the educational and scientific mission of Shokan Walikhanov as a cornerstone in the development of Kazakhstani humanitarian thought. The author interprets Walikhanov as a cultural bridge connecting the nomadic civilization of the Great Steppe with European scientific rationalism of the 19th century. His contribution to deconstructing colonial stereotypes and legitimizing Kazakh culture as an independent field of scholarly research is highlighted. Special emphasis is placed on his Kashgar expedition, the preservation of the *Manas* epic, and the long-term influence of his ideas on Kazakhstan's national identity and intellectual tradition. The study concludes that Walikhanov's legacy serves as the spiritual and methodological foundation of modern Kazakhstani humanities.

Keywords: Shokan Walikhanov, enlightenment, ethnography, humanitarian science, national identity, Kazakh culture.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Иманжүсіп Р., Тураров С. Қ. Наследие Шокана Уалиханова в современном осмыслении. // *Academic Research in Educational Sciences*. – 2022. – Т. 3. – № NUU Conference 2. – С. 158–168.
2. Иманжүсіп Р. Шокан Уалиханов в истории науки Казахстана. – Нур-Султан, 2018.
3. Адилев А. Ж. Культура и быт казахского этноса по Шокану Уалиханову. // *Қазақстан — менің Отаным*. – Алматы, 2019. – С. 479.
4. Сараханова И. И. Чокан Валиханов. В памяти поколений. – Алматы: Наука, 1985. – 272 с.
5. Кулумжанов Н. Е., Жолдубаева А. К., Котошева К. К. Культ предков в миропонимании казахов. // *Journal of Philosophy, Culture and Political Science*. – 2018. – Т. 63. – № 1. – С. 159–167

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ВЗГЛЯДЫ ШОКАНА ВАЛИХАНОВА

Мямешева Г.Х.

к.филос.н., доцент философии

Казахстанско-Немецкий Университет, г.Алматы, Казахстан

Аннотация: Казахское Просвещение выступает мостом через российских западников и революционных демократов к европейскому образованию и культуре. Человек, согласно Ш. Валиханову, живет в единстве с природой, этика киргиза связана не с грехом, а соблюдением правил и обычаев. Развитие племенного организма (общества) требует знание самого организма, а также учета постоянных факторов (почвы, климата, среды) и переменных факторов-человеческих мотивов и побуждений. Препятствия к прогрессу, по мнению Ш. Валиханова, необходимо искоренить (власть колонизаторов, местных правителей; религию и духовенство; невежество) и через образование дать путь в мир знания и культуры для достижения материального благополучия.

Ключевые слова: Казахское Просвещение, знание, человек, общество, прогресс, Другой.

Знакомство с основоположником Казахского Просвещения Шоканом Валихановым произошло в 1985-1986 годах на спецкурсе казахстанского философа, специалиста по Казахскому Просвещению Ораза Амангалиевича Сегизбаева. Уже тогда его образ и идеи произвели неизгладимое впечатление. Это было еще до Независимости Казахстана, до того, как заниматься исследованием национальной философии стало трендом.

В эпоху искусственного интеллекта (ИИ) Человек Цифровой может превратиться в ассистента, раба ИИ, поэтому необходимо возвращение к Человеку Знающему. Цифровое поколение может «потерять» способность критического мышления, воображения, юмора и творчества. Образование всегда было «мягкой силой», хотя теории «мягкой силы» появились позже. Сохранение национальной идентичности, возможности «Другому быть Другим» в эпоху когнитивного капитализма актуально как никогда.

По мнению О. А. Сегизбаева, Казахское Просвещение, как явление духовной культуры казахского народа второй половины XIX века и этап развития казахской философии, стало результатом присоединения Казахстана к России. Представители Казахского Просвещения поддерживали его, поскольку, будучи образованными и прогрессивно мыслящими людьми, желали развития и процветания своей земле и своему народу через образование и просвещение. Казахское Просвещение как общественно-политическая мысль 40-60-х гг. XIX века появилось под влиянием идей русской революционной демократии и русского Просвещения: В.Г. Белинского, А.И. Герцена, Н.Г. Чернышевского, Н.А. Добролюбова[1]. Как известно, В.Г. Белинский и А.И. Герцен были западниками. На становление мировоззрения первого сильное влияние оказали труды И.Г. Фихте, Ф.В.Й. Шеллинга, Г. Ф. В. Гегеля, Л. Фейербаха, П.А. Леру, а второго -Ф. Шиллер, И. В. Гете, Г. Ф. В. Гегель, Л. Фейербах, П.-Ж. Прудон. Общим кумиром обоих был французский социалист А. Сен-Симон. На материалиста Н.Г. Чернышевского также повлияли французские материалисты XVIII, Г. Ф. В. Гегель, Л. Фейербах, П.-Ж. Прудон, П.А. Леру, Ж.-Б. Ж. Фурье, а особенно Л. Фейербах, чья работа «Сущность христианства» сделала из религиозного человека атеиста. Н.А. Добролюбов был его единомышленником [2]. Ш. Валиханов познакомился с идеями с русских революционных демократов и русских просветителей, обучаясь в Омском кадетском корпусе, лучшем учебном заведении Сибири и центре передовых идей своего времени, общаясь со своими друзьями и единомышленниками, а также во время жизни и работы в Санкт-Петербурге в 1859-1861 годах. Во время учебы в кадетском корпусе в Омске он познакомился на занятиях с литератором, ориенталистом, поклонником идей В. Г. Белинского Н. В. Костылецким; литератором, другом Н. А. Чернышевского В. П. Лободовским; историком, приверженцем прогрессивных европейских взглядов Гонсевским. С ними он тесно общался в годы учебы в кадетском корпусе, они повлияли на становление гражданской и политической позиции Ш. Валиханова. По мнению О. А. Сегизбаева, во время учебы в кадетском корпусе Ш.

Валиханов познакомился с трудами В.Г. Белинского, А.И. Герцена, а уже, будучи в Санкт-Петербурге, основательно изучил труд Н.Г. Чернышевского «Антропологический принцип философии», опубликованный в 1860 в году в 4 номере 80-тома и 5 номере 81-тома журнала «Современник» [1, с.220]. В Санкт-Петербурге он тесно контактирует с последователями Н.Г. Чернышевского братьями Н. и В.Курочкиными. Однако информации по поводу личного знакомства с Н.Г. Чернышевским нет, хотя Ч.Ч. Валиханов входил в Комитет Литфонда (Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым), которым руководил «по совместительству» его начальник директор Азиатского департамента МИД генерал-лейтенант Егор Петрович Ковалевский (администратор новой формации, либерал и демократ по взглядам), и общался с писателями и учеными. В именинном рауте в честь своего покровителя Георгия Победоносца 23 апреля непосредственный начальник Ш.Валиханова «сзывал пестрое общество от Чернышевского до министра иностранных дел Горчакова», в котором тоже, скорее всего, был и Ш. Валиханов и даже мог общаться в 1860 и в 1861 годах с Н.Г. Чернышевским, философом П. Л. Лавровым, писателем И. А. Гончаровым, братом именинника - министром народного просвещения Ефграфом Петровичем Ковалевским [3]. Казахское Просвещение, согласно О.А.Сегизбаеву, имело свои особенности, которые заключались в том, что его представители (Шокан Валиханов, Абай Кунанбаев, Ибрай Алтынсарин) не делили народ на сословия, как и просветители Европы XVIII века; предлагали бороться за свободу народа и развитие общества мирным путем, путем реформ: через знания, науку разбудить народ (продолжая идеи мусульманского Ренессанса, аль-Фараби); просветители-демократы, сформировавшиеся на основе идей восточной, западной и русской культуры, пошли дальше европейских и русских просветителей: выступали не только против феодализма и крепостничества, но и против самого капитализма, против колониального угнетения и колониальной политики со стороны царизма, но за присоединение Казахстана к России для выхода к Западной цивилизации [1, с.198-213].

Вопросы антропологии и социальные взгляды ученого -энциклопедиста затрагиваются в работах последних лет, написанных в 1860-1864 годах «Следы шаманства у киргизов», «О мусульманстве в степи», «Записка о судебной реформе». Мусульманство, ислам не являются своим для киргизов, он привнесен извне. Для киргизов характерен шаманизм, в котором соединены крайний материализм (почитание природы) и крайний спиритуализм (умерший человек становится божеством, аруахом). Природа и человек, жизнь и смерть являются тайной. Существуют два чуда – природа и человек. Древний человек, младенствующий человек поклоняется, почитает природу, Вселенную и ее Силу-Кок-Тенгри. Идея Неба, по мнению Ш. Валиханова, всегда была двойственной: Кок-это материальное, видимое, природа, а Тенгри – бог, аллах, куда-то. От Тенгри человек получал благо, добро и зло, счастье, награду и кару, поэтому он соблюдал правила, обычаи, чтобы защитить себя от несчастий, болезней, которые приходили при их нарушении. В шаманизме нет идеи греха, как в христианстве. Идея добрых и злых тенгри пришла от персов, а второстепенные тенгри появились позже, из Тенгри. Древние люди верили, что звезды небесные влияют на счастье людей, что звезда соответствует душе человека. Знали Полярную звезду, Большую Медведицу, Венеру, Утреннюю звезду, Млечный путь, которые имели свои киргизские названия. Луна и Солнце почитались как божества. Другим чудом является человек- душа, способности, мыслящий и пытливый дух. Тенгри влияет только на живого человека, мертвый человек становится свободным божеством [4]. Дикий и неразвитый человек подобен ребенку: не понимает себя, свои чувства, не может согласовать ощущения и действия. Поскольку ему не хватает знаний о себе и об окружающем мире, то он движется на ощупь, вслепую, допуская ошибки, путая правду и ложь, пользу и вред. Человек стремится к лучшей жизни, но не достигает своей цели из-за незнания, из-за невежества. Приобщившись к европейскому, общечеловеческому просвещению, преодолев препятствия к нему, киргиз может прийти к внешнему и внутреннему прогрессу. Подобно тому как культурный уход за домашними животными

улучшает их породу, так и культура может улучшить человека, изменить его организм к лучшему. Для принятия европейских идей киргизом нужно через образование «развить его череп и нервную систему», дорастить организм до этих идей [5, с.78-80]. Идеи ученого-естествоиспытателя и мыслителя актуальны для современных ученых и практиков, работающих с эмоциональным интеллектом [6], развивающих мышление [7], формирующих счастливых людей [8].

Если кочевая цивилизация, «Великая Степь» как особая ветвь мировой цивилизации на отрезке II в. до н.э. и XIV в. н.э.: гуннская (II в. до н.э. и II в. н.э.), тюркская (VI-VIII в. н.э.), чингисовская (XIII - XIV в. н.э.) внесла огромный вклад в мировую цивилизацию, став стартовой площадкой для европейской цивилизации [9],[10], то с XV века не только Степь, но и восток в целом стал отставать от Запада [10, с.26]. Ш. Валиханов уверен в том, что на протяжении истории законы писались и реформы проводились для лучшей жизни людей, для прогресса общества. Однако лучшая жизнь, сам прогресс в разные времена трактовались по-разному. Человек и человечество стремятся к улучшению своего материального положения, это и есть прогресс. К общественному благосостоянию, по мнению Ш. Валиханова, ведут экономические и социальные реформы, политические реформы выступают как инструмент осуществления первых. Для проведения реформ предварительно необходимо знать об общественных нуждах, потребностях и необходимых средствах для их удовлетворения. Ш. Валиханов согласен с позицией Джона Стюарта Милля, прежде чем давать новые права людям, нужно изучить их умственные, нравственные и политические качества [5, с.78]. Говоря языком маркетологов, нужно знать свою целевую аудиторию, ее цели, потребности («боли»), интересы, мечты, прежде чем предлагать им свой товар, для разработки мотивационной стратегии. Однако сам Ш. Валиханов использует метафору больного организма и действий врача для излечения от болезни. Доктор должен знать причины болезни, чтобы лечить пациента. Ш. Валиханов предлагает конкретный путь, метод решения проблем, практикуемый в сельском хозяйстве при культивировании растений: знание самого растения, знание «почвы, света, тепла» и других условий его произрастания. Если общество рассматривать как племенной организм, то условия среды, климата, почвы всегда будут в приоритете, на первом месте, ибо от них зависят человеческие побуждения и мотивы. Для последовательного материалиста Ш. Валиханова физические и социальные условия являются определяющими факторами развития здорового общества. Знание факторов, способствующих прогрессу и общественному развитию, а также знание преград и ограничений позволит дать племенному организму то, что ему нужно и убрать помехи на пути его развития [5, с.78-79]. Преградами и помехами на пути развития здорового общества Ш. Валиханов считает любую религию как ложное сознание и церковь как институт, заинтересованный в невежестве народа, невежество народа, власть колонизаторов и местных владельцев. Для преодоления препятствий необходимо ограничить власть мусульманского духовенства (снять над ним покровительство) и ограничить власть религии, просвещать, давать практические знания в школах. «Только истинное знание дает спасительный дух сомнения, и только оно научает его ценить жизнь и материальное благосостояние» [11, с.72]. Ш. Валиханов отмечает, что существуют предрассудки и мифы о том, что инородные племена дикие, «младенствующие» и агрессивные, однако это не так. Киргизы имеют литературу, близкую к индогерманскому эпосу, имеют свою работающую систему судопроизводства, являются самыми миролюбивыми из всех инородцев после бурят, у которых есть буддизм. Суд биев, по мнению, Ш. Валиханова, является менее формальным, в нем меньше формальной рутины, он основан на авторитете, репутации и призвании, в свободном выборе бия для решения тяжбы. Суд биев - это суд более высокий по уровню развития, чем мировой (английский) суд. Суд биев - это более гуманный суд, в нем нет предупредительных и устрашающих мер, как в европейских судах и законах, а телесный наказаний никогда не было, в то время как есть «работающие» родовые законы и родовая ответственность за членов рода. Суд биев создан самим народом, подходит ему, поэтому

его необходимо оставить без изменений. Мировой и российский суд не подходит киргизам в силу особенностей их племенного организма, в силу того, что кочевники другие, иные, нежели оседлые. Реформы, в том числе и судебные, должны исходить из нужд народа и его национального характера, считает Ш. Валиханов [5, с.87-96]. «Модель общества» Ш. Валиханова, с нашей точки зрения, соответствует натуралистической модели социальной реальности К. С. Пигрова, для которой характерны естественно-научный подход к социуму, общество рассматривается «биоморфно», как социальный организм с ведущим видом деятельности питание – размножение [12]. Стоит отметить, что к данным моделям социальной реальности, на наш взгляд, относятся и теория этногенеза Л. Гумилева, и концепция ризомы Ж. Делеза. Ризома – это нечто иное, другое по отношению к корню, как и нomaдизм – другое по отношению к оседлости [13]. А широкое развитие сообществ, сообщество как модель бизнеса, и экосистем в цифровом мире [14] свидетельствуют о том, что Ш. Валиханов смог увидеть что-то важное и нужное в жизни человека и общества.

Таким образом, взгляды Ш. Валиханова о самосовершенствовании человека, о прогрессе и социальном развитии общества, о сохранении своих традиций и обычаев, об образовании и просвещении, о сохранении связи с природой важны и значимы и в эпоху когнитивного капитализма.

ANTROPOLOGICAL AND SOCIAL VIEWS OF CHOKAN VALICHANOV

Abstract. The Kazakh Enlightenment represents a distinctive intellectual bridge linking the traditions of Russian Westernizers and revolutionary democrats with the ideals of European education and culture. According to Chokan Valikhanov, the human being exists in organic unity with nature, and the moral code of the Kyrgyz (Kazakh) people is grounded not in the concept of sin but in the observance of customs, ethical norms, and communal order. The evolution of the tribal organism—understood as society—presupposes knowledge of its inner structure, alongside the recognition of both constant factors (soil, climate, environment) and variable ones—namely, human motives and aspirations. In Valikhanov's view, the primary obstacles to societal progress—colonial domination, the despotism of local rulers, religious dogmatism, and pervasive ignorance—must be overcome. Education, therefore, becomes the decisive path toward the world of knowledge and culture, serving as the foundation for moral elevation and material well-being.

Keywords: Kazakh Enlightenment, knowledge, human being, society, progress, the Other.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ АНТРОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК КӨЗҚАРАСТАРЫ

Түйін: Қазақ ағартушылығы – орыс батысшылдары мен революциялық демократтар дәстүрін еуропалық білім мен мәдениет идеалдарымен байланыстыратын ерекше зияткерлік көпір болып табылады. Шоқан Уәлихановтың пікірінше, адам табиғатпен органикалық бірлікте өмір сүреді, ал қырғыз (қазақ) халқының моральдық кодексі күнә ұғымына емес, салт-дәстүрлерді, әдеп нормаларын және қауымдық тәртіпті сақтауға негізделген. Рулық организмнің (қоғамның) дамуы оның ішкі құрылымын білуді, сонымен қатар тұрақты факторларды (топырақ, климат, орта) және айнымалы факторларды — яғни адамдық уәждер мен ұмтылыстарды — ескеруді талап етеді. Уәлихановтың ойынша, қоғам прогресіне кедергі келтіретін негізгі тосқауылдар — отаршыл үстемдік, жергілікті билеушілердің деспотизмі, діни догматизм және надандық — жойылуы тиіс. Сол себепті білім мен ағарту — адамды мәдениет пен таным әлеміне бастайтын шешуші жол, рухани өрлеу мен материалдық игіліктің іргетасы болып табылады.

Түйінді сөздер: Қазақ ағартушылығы, білім, адам, қоғам, прогресс, Өзге.

Список литературы:

1. Сегизбаев О.А. Казахская философия XV- начала XX века. -Алматы, 1996.-472 с.
2. Лосский Н.О. История русской философии М., 2007.-551 с.
3. Мусина Н., Тихомиров Б. Чокан Валиханов в Санкт-Петербурге. -СПб., 2009-70 с.
4. Валиханов Ч. Ч. Следы шаманства у киргизов. //Собрание сочинений Ч. Ч. Валиханова в 5 томах.- Алматы, 1985.-Том 4.-С.48-70
5. Валиханов Ч. Ч. Записка о судебной реформе. //Собрание сочинений Ч. Ч. Валиханова в 5 томах.- Алматы, 1985.-Том 4.-С.77-104
6. Санд И. Компас эмоций. Как разобраться в своих чувствах. - М., 2018-156 с.

7. Замышляев О., Иконникова А. Нейрофилософия: как взломать мозг и достичь большего//<https://vc.ru/id876215/273328-neirofilosofiya-kak-vzломat-mozg-i-dostich-bolshego> [Дата обращения 30.09.2025]. Иконникова А. Сегодня философия — один из самых популярных видов деятельности. Откройте социальные сети, там сплошные философы // <https://nonfiction.ru/stream/segodnya-filosofiya-odin-iz-samyix-populyarnyix-vidov-deyatelnosti.-otkrojte-soczialnyie-seti-tam-sploshnyie-filosofyi>. [Дата обращения 30.09.2025].
8. Краснова Г. Наука быть счастливой. Как сделать середину жизни лучшим временем .-Ростов н/Д., 2024-175 с.
9. Булекбаев С.Б. Тюркский вклад в мировую культуру и цивилизацию. - Алматы, 2019. - 292 с.
10. Касымжанов А.Х. Стелы Кошо Цайдама.-Алматы, 1998-113с.
11. Валиханов Ч. Ч. О мусульманстве в степи. //Собрание сочинений Ч. Ч. Валиханова в 5 томах.- Алматы, 1985.-Том 4.-С.71-76
12. Пигров К.С. Социальная философия-СПб., 2005 -296с.
13. Делез.Ж., Гваттари Ф. Трактат о номадологии// Делез.Ж., Гваттари Ф. - Капитализм и шизофрения: Тысяча плато.- Екатеринбург, Москва, 2010.-.С.587-717
14. Резницкий Е., Сталь Д. Сила сообществ. Как создавать живые комьюнити для бизнеса и не только.- М., 2023-392 с.

Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ АБЫЛАЙ ТУРАЛЫ ЖАЗБАЛАР

Самат ӨТЕНИЯЗОВ,

т.ғ.к. Филология факультеті,

Шетел филологиясы және Аударма ісі кафедрасы

Әл Фараби атындағы ҚазҰУ

Абылай әдеби тұлға, тарихи тұлға емес.

Шоқанның атымен Ресей саясаткерлері жариялап шығарған – тарихи шындыққа дәл келмейтін тұрпайы және анайы бір мақала бар. Біз енді осы мақаланы кең көлемде сараптайық.

Егемендік алғанымызға 33 болды. Ресейдің айтағымен жазылған жалған тарихты түзететін уақыт жетті.

Абылай туралы Қазақстанның егемендік кезінде неше түрлі фантазиялар жазылды және айтылды. Сол айтылып жатқан аңыздар мен марапаттаулар тарихтың ешқандай ақиқатына дәл келмейді. Осынша фантазиялардың пайда болып халқымызды жалған тарихпен алдауының артында Ресей империясы тұрғаны ешкімге құпия емес.

Соның бәрінің төркіні Ш.Ш.Уәлиханов атымен басылған бір *Аблай* атты мақаланың әлегі. Аталған мақала 1861 жылы Ресейдің Брокгауз бен Евфрон басып шығарған энциклопедиясында басылған. Аталған мақаланың артында «Ч.В.» деп жазылғандықтан жұрт оны осы уақытқа дейін Шоқандікі деп ойлап келді. Ал, Шоқанның басқа жазбаларындағы Абылай туралы мәліметтері оған қарама қайшы келеді. Себебі сол мақаладағы жазылған фантазиялар шындыққа он қайнаса да сорпасы қосылмайды. Сол қанқұйлы мақаланы 1904 жылы С.Петербургте жарық көрген Ш.Ш.Уәлихановтың бір томдық кітабына кіргізген. Осы *Аблай* атты мақаланы Ресей өкіметі одан соң Кеңес өкіметі қызғыштай қорғап келе жатыр. Оның себебі осы мақала Қазақ елінің тарихын мейлінше бұрмалайды... Ресей үшін оның негізгі міндеті де солай болғаны ешқандай күдік туғызбайды. Сол 1904 жылы кітаптың алғашқы бетінде тұрған осы мақаланы көріп Қазақ интеллигенциясының өкілдері қазақтың ұлы ғалымы Ш.Ш.Уәлихановтың басқа аса құнды еңбектерін оқымай ысыра салған... Себебі қазақ тарихына он қайнаса сорпасы қосылмайтын жалған мәліметтерді көріп жүректері шайлығып қалса керек. Сондықтан олар қазақтың ұлы ғалымы Шоқан туралы ешқандай лебіз жазып қалдырмағаны тарихи шындық... Шын мәнінде бұл мақаланы жазған адам Шоқанға дейінгі Қазақ тарихын мұқият зерттеген А.И.Левшиндікі еді. Олай дейтініміз оның 1830 жылы шыққан кітабы да Ресей өкіметінің тапсырысымен жазылған болатын. Кейбір сөйлемдері мен мәліметтері және сөз саптауы дәл келетіні ешқандай күдік туғызбайды...

Енді сол мақаланы қысқаша талдауға кірісейік. Мысалы ол былай басталады: «*Аблай – в русских летописях называемый царевичем Сибирским.*» Бұл сөйлемдер тарихи шындыққа дәл келмейді. ХҮІІ ғасырда Аблай (.... – 1674 жылы өлген) деген Жоңғар тайшасы болды. Сол кісі 1654 жылы тұрғызған Аблайкит деген будда монастыр бар, Өскемен қаласының оңтүстігінде 60 км. жерде...

Тағы бір Аблай –гирей Сібір ханы (1628 - 1631) Есім ханның баласы Сібір ханы Көшімнің немересі. А.И.Левшиннің шатыстырып отырғаны осы Аблай.

Қанішер Абылай ХҮІІ ғасырдың бірінші жартысында Андижанды билеген.

Ал біздің Абылай 1739 жылдан бастап тарихта аты жазылады.

«...Джунгары, волжские калмыки, яицкие казаки и башкиры с разных сторон громили их улусы, отгоняли скот и уводили в плен киргизов целыми семействами.» - деген сөйлемдерде біз астын сызған башкиры деген сөз Шоқан жазбағанын анық көрсетіп тұр және шындыққа келмейді.

Башқұрттар біздің елмен ежелден туыс тағдырлас халық. Олар ешуақытта қазақ еліне шабуыл жасаған жоқ. Қазақтар да солай оларға ешқашан шабуыл жасаған жоқ... Керісінше Қазақтар олардың барлық Ресейге қарсы көтерілістері мен соғыстарына

кеуделерін Ресей оғына қарсы қойып көп туысқандық жәрдем берді. Мысалы ХҮІІ ғасырдың бірінші жартысындағы Башқұрттардың екі үлкен соғысына Әбілхайыр көп әскермен барып көмектескені тарихымыздың жарқын беттері. Мысалы 1709 жылғы Башқұрттардың Ресеймен болған үлкен соғысына Әбілхайыр Каспий мен Арал қазақтарының үш жарым мың әскерімен барғаны тарихымыздың аса мақтанышты беттері... Ал 1736-38 жылғы көтеріліс кезінде көп әскермен барған Әбілхайырды Башқұртстаннан шығару үшін Ресей өкіметі көп айла шарғы жасады.

Башқұрт пен қазақ елі арасындағы аса тығыз туысқандық пен бауырластықты бұзу үшін Ресей басшылары көп еңбек етті. Мұндай жағдай тарихта барлық империя қолданатын саясат... Көрші халықтарды басып алып жерін иелеу үшін оларды бір біріне айдап салып қырылыстыру үшін орыстар неше түрлі айла шарғы жасады. Мысалы Башқұрттардың ауылын казачьи отрядтар бір түнде қырып кетеді де қазақ батырларының аттарын айтып айқайлап шабуыл жасайды. Сондай ақ қазақтардың кейбір заттарын алып барып тастап кетіп отырады. Башқұрттар әлгі қазақтардың заттары мен қару жарақтарын көріп шын мәнінде қазақтар шабуыл жасаған екен деп сеніп қалады...

Қазақ ауылдарын шауып қырған орыс отрядтары да дәл солай істеп башқұрттардың кейбір заттарын қалдырып кетіп отырады. Қазақ елі мен Башқұрттардың басшылары бұған сенбесе де кейбір адамдар сене бастаған..

Осы саясатты Ресей империясы барлық уақытта қолданды. Осы уақытқа дейін Әбілхайыр Ресейден бодан болуды сұрады деп бізді алдап келген хаттың мазмұны – Екі халықтың арасындағы туысқандық достықты қайта орнатуды сұрап жазған Әбілхайырдың хаты еді... Сол «Тарихи хаттың» мазмұны біздің халыққа 2001 жылға дейін жеткен жоқ еді...

Сол 1736 жылы башқұрт көтерілісі бүрқ еткен кезде, патша өкіметіне қазақтар мен башқұрттарды және бір рет жауластырмақшы болған патша өкіметі көп ақша бөлді. Татищев сонда “*Әрбір башқұрттың басын әкелген қазаққа 60 рубльден ақша беріледі. Кек алатын және байып қалатын жағдайыңыз бар*”/4/-деп қазақ еліне жар салды. Кейбір қылмысты істерді башқұрттан көріп жүрген қазақтар осыны пайдаланып кек алмақшы және ақша таппақшы болған еді, бірақ олардың бірде бірін Әбілхайыр жібермеді, керісінше ол бұрынғыдай башқұрт халқына көп әскермен көмек берді.

Сол кезде Әбілхайырды қалай болмасын (*любой ценой*) Башқұртстаннан шығару үшін Халықаралық кездесу ұйымдастырды. 1738 жылы август айының басында болған осы Әбілхайырды башқұрт көтерілісінен шығару үшін жасалған кездесуді Ресей әкімшілігі «Тарихи кездесуге» айналдырды.

Әбілхайыр жанында 27 адамы бар Башқұрт жерінен келген болса, Шақшақ Жәнібек 27 адамымен келіп күтіп жатыр еді. (*Жәнібек батыр Ресеймен барлық уақытта достық қатынаста болғаны үшін 1742 жылы оған Тархан дәрежесі берілді.*) Ресей жасаған жалған документтің мазмұны: «Кіші жүз түгелдей және Орта жүздің бір бөлігі Ресейге қосылды және ант берді» деп

Жалған документ жасады. Сол документпен бізді осы уақытқа дейін алдап келді. Ол тарих шындығына он қайнаса сорпасы қосылмайтын қопал жорамал еді. Дәл осы шерменде документті И.Крафт (*1878 жылы маңғыстау көтерілісінен кейін құрылған комиссияның бастығы*) жоққа шығарды. Себебі халқының саны көп Кіші жүзден қатысқан адамдардың арасында бірде бір батыр, рубасы әлде бидің болмағандығы. Бәрі Әбілхайырдың қызметшілері қарапайым адамдар екені... Ең үлкен рулар Адай мен Беріштен осы адамдар арасында тазша баланының да болмағаны. Ал, Шақшақ Жәнібектің жанындағы адамдардың 17 арғын, 5 найман, 5 қыпшақ өкілдері болғаны тарихи ақиқат...

Шоқан қазақ башқұрт қатынасы тарихына көп көңіл бөлді және жоғары бағалады.

Шоқан жинаған және бір документте қазақтар мен башқұрттардың қайтадан мәмлеге келіп достасып кетуінен қауіптенген Ресей үкіметі Верхне-Иртыш крепостының секунд-майоры Нелюбовка “...чтобы киргиз кайсаки, с башкирами не помирились...” деп қатаң ескертпесі сақталған/ Валиханов Ч. Ч. том 3. А. 1964. С. 267-268. /

Қорыта айтқанда жоғарыда біз астын сызған, яғни Башқұрттар шабуылы туралы

жазылғанына қарағанда осы мақаланың Шоқан жазбағанын анық дәлелдейді..

Енді Ақтабан шұбырынды кезінде Қазақ елінің Орта Азия жеріне қашқаны туралы : Средняя орда – около Самарканда, Малая – в Хиве и Бухаре, а буруты (қырғыздар) – в неприступных ущельях Болора и в паническом страхе достигают до окрестностей Гиссара. – деп жазғаны да ешқандай ақылға симайтын қойыртпақ екенін айтамыз... Мысалы 26 рудан тұратын Кіші жүз халқы оп оңай Хиуа мен Бұхара жеріне апарып қоя салған. Бұл ешқандай шындыққа жақындамайды... Біріншіден Кіші жүз жерінде Ақтабан шұбырынды оқиғасы болған жоқ... Дәл осы қопал сөйлемдер Левшиннің кітабында 167 - бетте тұр. Осы және басқа көптеген қопал сөйлемдер мақаланың авторы Шоқан емес Левшин екенін анық көрсетеді...

Демек Кіші жүз халқы Хиуа мен Бұхараға қашқан жоқ, және Ақтабан шұбырынды оқиғасына ұшыраған жоқ. Олар Әбілхайырдың арқасында жеңімпаз болып шықты.

Сол кезде Әбілхайыр Ресейден қаптап келе жатқан орыс әскері мен қалмақ әскерін тоқтатып қана қойған жоқ, Еділден асырып қуды және қалмақтарды аямай қырды... Егер Кіші жүз халқы Ресей қоластына түскенде Әбілхайырдың Қазақстанды жоңғарлардан босатуы өте қиын болар еді...

Ал, *қырғыздардың Болор қойнауына қашты* дегені де шындыққа келмейді. Қырғыз жерінің үлкен бөлігі мен Алматы облысының жері Ақтабан шұбырынды оқиғасынан бұрын Жоңғарлар қоластына түскен еді...

Енді мына сөйлемдердегі: «В это-то ужасное и кровавое время обращает на себя всеобщее внимание султан Аблай. Участвуя во всех набегах, сначала как рядовой воин, он показывает подвиги необыкновенной храбрости и хитрости. Полезные советы его и стратегические соображения упрочивают за ним имя мудрого». - деп жазылған жорамалдар да дәл солай еш негізсіз айтылған. Біз астын сызған сөйлемнің мағынасы оның ержүрек батыр болғанын айтады. Шындығында олай емес. Оның орталау бойлы яғни аласа бойлы адам болғаны айтылады. Мысалы Ол туралы көптеген халық аңыздарын жинаған Шоқан мәліметтеріне қарағанда оның ешқандай батыр болмағанын көреміз. Шоканның мына бір материалы көп нәрсені аңғартса керек: « Между башкиртцами известен во время Аблая Исет батыр; рассказывают, будто он имел однажды встречу с Аблаем, схватил его под мышку и понес с такою же легкостью, как бы свою шапку...» - деп жазғаны (*I- том. 1961. 224-бет*) көп жағдайдан хабар береді. Ашуланған Есет батыр оны қолтығына қысып алып жүре бергені Абылайдың бір кінәсі болғанын білдіреді... Осының бәрі Абылайдың жекпе жекке шығатын батыр болмағанын көрсетеді...

«Он был два раза в плену, раз у дикокаменных киргиз (бурутов), а в другой – у Галдана-Церена... ..Спасение его от Галдана считается чудом, тем более, что он убил его любимого сына, Чарча,» - деген сөйлемдерге тоқталайық. Бұл айтылған фантазиялар да ешқандай шындыққа сорпасы қосылмайды. Галдан Сереннің Шарыш деген баласы болған жоқ. Оны барлық Жоңғар тарихын зерттеуші ғалымдар дәлелдеді. Мықты зерттеуші және Абылайды Ресей тапсырмасы арқылы әсірелеуші В.А.Мойсеевтің өзі осы жорамалды жоққа шығарды және осы мәліметті мысалға алып Шоканды мұқату үшін пайдаланды....

Ол шын мәнінде Жоңғардың тұтқыны болған жоқ, сол елдің қадірлі қонағы болды. Оған дәлел оның сонда қалмақ қызына үйленіп Жоңғарияның құрметті, сыйлы қонағы болуы... Тұтқын болды деп қазақтарды алдау үшін айтылған сылтау ғана еді.

Енді мына бір аса келеңсіз жазылған сөйлемдерге тоқталсақ:

«Как бы то ни было, в 1739 году мы находим его *самым сильным* из владельцев Средней орды,» - деп жазылғаны ешқандай ақылға симайды. Қазақстанды тас қабақтай қағыстырып жіті бақылап отырған Ресейдің жазбаларында 1739 жылдан бұрын еш жерде Абылай есімі көрінген жоқ екенін ұмытпауымыз керек. Ол өзі Қазақ жеріне жаңадан келген адам. Қалайша ол «самый сильный» адам бола алады. Қысқаша айтқанда бұл мақаладағы неше түрлі қопал сөйлемдер бірінен бірі асып түседі... Ал мына төмендегі

«... и русское правительство по преимуществу сносится с Аблаем и братом его, Султанбеком, потому что настоящий хан, по свидетельству всех русских, посылавшихся в

орду в то время, ничего не значил.» - деп жазғаны да ақылға симайды. Себебі жалғыз Аблай ғана орыстармен достық қатынаста болды. Қазақ елінің Ресеймен қатынасы өте нашар болды. Себебі орыстардың қазақ еліне шабуылы ешқашан толастамады....

Абылай Ресейдің қазақ жеріндегі сүйіктісі болғаны шындық. Сондықтан мына сөйлемдердегі: В 1759 году Аблай посылал к русскому двору родственника своего, Юлбарс-султана, и просил награды, вследствие чего послана была ему грамота, назначено ежегодно 300 рублей жалованья и 200 пудов муки. – деп жазылғаны шындыққа жақындайды. Себебі ол орыстардан талай награда алды. Үлкен наградасы оны 1771 жылы Орта жүздің ханы деп Ресей өкіметі жариялады. Атам заманнан келе жатқан қазақтың ата заңында ханды билер яғни рубасылар сайлайтын еді... Сондықтан Абылайға Орта жүздің бір адамы да бағынған жоқ. Ол қазақтарды қорқытып басқару үшін Ресейден әскер сұрағаны тарихи шындық...

Жалпы бұл мақаланың негізгі мақсаты Қазақ елінің тарихын бұрмалау екені анық көрінеді. Қиыннан қиыстырып неше түрлі ерліктер мен әртүрлі оқиғаларды жазып Абылайды қазақ елінің есінде қалдыру, сол арқылы қазақтар өз тарихымен өз батырларын білмей надан болғаны Ресейге керек болды. Абылайды неше түрлі жолмен мақтап елдің шын батырлары мен патриоттарын ұмыттыру негізгі жоспары болған. Әрине осы мақала қазақ елінің тарихын бұрмалап өз миссиясын артығымен орындады....

Неше түрлі мақтау сөздермен Абылайды қазақ елінің батыры және патриоты етіп көрсетуге тырысқан. Мына бір сөйлемде « По мере сближения с китайцами Аблай явно стал избегать сношений с Россией и в 1771 году, избранный ханом, не хотел ехать на русскую границу для принятия присяги, говоря, что он давно утвержден в своем достоинстве народным избранием и грамотою «сына неба». – деп жазылған мәліметтер де шындыққа келмейді, негізгі мақсаты Абылайды қазақ елінің батыры және жанашыры етіп көрсеткен. Шынында Абылай Қытаймен жасаған әрбір байланысы Ресейдің нұсқауымен ғана болған...

Жалпы Абылайдың қолында ешқандай билік болған жоқ. Ол Қытайға барғанда Қазақ елінің басшысы яғни ханы деп өзін көрсеткен. Алайда қытайлар оның жалған лақабын біліп қалғанда «Мен Қазақ хандарының туысымын менің сөздерім өтімді» деп дәлелдеуге тырысқан...

Мына сөйлемдегі: Аблай в 1756 году признал себя вассалом богдыхана* и получил княжеский титул и календарь. – деп жазылған сөз тіркестерін қазіргі Қазақстан тарих ғылымы – Абылай Қытай бодандығын мойындаған деп түсінеді. Абылай алдымен Ресей бодандығын және Қытай бодандығын өзіне қара басының қамы үшін ғана мойындағанын ұмытпауымыз керек. Оның бұл қылықтарының Қазақ еліне қатысы жоқ. Себебі Абылайдың өзі кірме, оның қолында ешқандай билік болмағанын ескермейді

Қытаймен қатынас туралы осы мақалададағы: «Аблай в 1756 году признал себя вассалом богдыхана* и получил княжеский титул и календарь.» - деген сөйлем болса, Орта Азия хандықтары туралы: «коканский владелец Эрдене-бий в 1758 году и впоследствии преемник его, Нарбута-бий, также признали покровительство «сына неба»* - деп жазғаны да шындыққа келмейді. Осының бәрі қалай болмасын Абылайды қазақ халқына дәріптеу екенін көреміз...

Қазақ қытай қатынасы тарихына дәл келмейтін тағы бір сөйлемді қарасак: «1762 году явились к хану Средней орды Абульмамету и султану Аблаю китайские послы с 130 человеками и объявили, что по воле императора намерены с наступлением весны послать войска в Туркестан и Самарканд и просили людей, лошадей, быков и баранов для предполагаемой экспедиции, страх киргизов еще более увеличился. – деп жазылғаны да қазақ елін келешекте Абылайды мадақтау үшін айтылған жорамал екенін көреміз...

Война Аблая с Ташкентом и Ходжендом, в которой он проник до Джизаха¹², увенчалась взятием семи городов и кончилась уступкою ему городов Азрета¹³, Сайрама, Чимкента, Сувака и др. и обязательством Ташкента платить ему дань.» деп жазылған фантазиялар тіпті шындыққа жантаспайды

«...В 1774 году Аблай дал, по просьбе уйсунских старшин, для управления ими сына своего Адила, построив ему на реке Таласе городок, который населил трудолюбивыми каракалпаками.» - деп жазылғаны тіпті ешқандай ақылға симайтын жорамалдар мен фантазиялар екенін көріп отырмыз. Жалпы мақалада неше түрлі ақылға симайтын қопал сөйлемдер мен жорамал фантазиялардан тұрады.

Сондай ақ « Ни один киргизский хан не имел такой неограниченной власти, как Аблай.» деп жазғаны да басқа қопал жазылғандардан айырмашылығы жоқ. Қазақта Билер институтіне яғни Билер кеңесі мен рубасыларға бір рет Есім хан бағынбаған еді (1628). Оның ақыры Қатаған елінің қырылуымен бітті. Ал Абылайда Орта жүз ханы деген аты болғанмен оған бірде бір қазақ бағынбағаны белгілі. Ол алдымен 1771 жылы Орта жүзге хан болысымен Ресейден әскер сұрады. Сонда ол жат елдік дұшпандардан емес қазақтардан қорғану үшін сұрады... Ал енді оның Қазақ елін билеп тұрып Оңтүстіктегі ұлы жүз еліне өз баласы Әділді хан етіп қоюы тіпті ақылға симайтын жалған сөз екенін ерекше айтуға міндеттіміз...

«... После смерти Абульмамета *народ единогласно избрал его в ханы* как более достойного из всех своих султанов, помимо наследственных прав, которые имели, по киргизским законам, дети Абульмамета...» деген фантазия да басқа айтылған жорамалдардан айырмашылығы жоқ. Жоғарыда көрсеткеніміздей Қазақ елінде ханды халық ешуақытта сайлаған жоқ. Бұл халықта билік және теңдік жоқ деген ұғым емес... Қазақ елі Еуропа мен Азия тарихында бір жарым мың жыл үзілістен кейін нағыз демократиялық мемлекет құрған халық... Ал енді біз астын сызған «наследственная права» деген сөздің де Қазақ тарихына қатысы жоқ нашар болжам әлде нақұрыс сөз тіркесі екенін айтуға міндеттіміз.

Ал енді мына бір сөйлемге көңіл бөлсек: «...Родоначальники пытались, по древнему обычаю, идти на хана войной, как в Польше ходили на короля, но были разбиты Аблаевыми «теленгутами» (рабами) и должны были подчиниться его железной воле.» - деген сөйлемдер бұрынғы фантазиялардан айырмашылығы жоқ қопал жорамалдар екенін көреміз... Абылай Қазыбек бидің туысын өлтіргенде арғындардан қорқып бас сауғалап оңтүстікке қашқаны тарихи шындық...

Жалпы осынау ақылға симайтын фантазиялардан құралған мақаласымақтың негізгі мақсаты қазақ елін ақылынан адастырып ақиқат тарихын білгізбеудің жоспарымен Ресейдің алысты көздейтін өткір саясатының тапсырысымен жазылғаны анық көрініп тұр. Жалпы А.И.Левшин XIX ғасырдағы Қазақстан тарихын жақсы білетін маман, Алайда ол ақиқат тарихты жаза алмады. Қазақ елінің батырлық оқиғасынан гөрі бір бірімен қырылысқан жалған мәліметтерді ерекше көрсетуге тырысты... Себебі ол Ресей империясының саясатын артығымен орындап Қазақ тарихын ерекше бұрмалауға міндетті болды. Сондықтан қазақтарға сенімді болу үшін қиыннан қиыстырып халықтың бай музыкасының аттары мен мазмұнын кіргізіп жіберген. Міне мына сөйлемдер:

«...Народные песни: «Пыльный поход», сложенная во время набега, в котором был убит храбрый богатырь Боян; «Тряси мешки» – в память зимнего похода на волжских калмыков.»... Қазақ елінде ондай халық күйлері мен аңыздар жетерлік. Бірақ олардың әрине Абылайға қатысы жоқ. Біз астын сызған «...зимнего похода на волжских калмыков...» - деген сөздер де Абылайға қатысы жоқ... Қалмақтар Ресейдің тісіне дейін қаруланған, қазақ елін құрту үшін жасақталған әскері еді. Ал, Абылай Ресейге арқа сүйеген, яғни тек достық қатынаста болған адам. Ол ешуақытта қазақ елін қорғап қалмақтарға шабуыл жасаған жоқ. Керісінше қорғаушы болды....

Абылайдың арманы тісіне дейін қаруланған қалмақтарды қолға ұстап Орта жүз қазақтарын билеп төстеп отыру еді. Ол арманынан ештеңе шықпады....

Бұл тарихи әлде ғылыми мақала емес. Осы мақала арқылы Қазақ елін бүгінгі ұрпағына бейшара етіп көрсетеді. Қазақ елі батыры да жоқ, ханы да жоқ, яғни Жоңғар мемлекеті алдында дәрменсіз бейшара етіп көрсетеді. Орта Азиядан бір вундеркинд Аблай келеді де батыр да, хан да болып қазақтарды Жоңғар басқыншылығынан құтқарады...

Осындай фантазия ақылға сияма???

Аблай сол кезде, яғни 1723 жылы 12 жаста болған және ол Қазақ жеріне 1739 жылы ғана келді. Демек Ақтабан шұбырындыға қатысқан жоқ демек ол ешқандай ерлік көрсетуі мүмкін емес...

Абылайда әскер болған жоқ. Ол түгілі басқа атақты хандарда да әскер болған жоқ. Себебі әскерді рубасылар береді. Абылайда өзінің төлеңгіттері ғана болған. Сондай ақ Абылай бірде бір рубасымен әлде атақты билермен бір дастарқанда отырып табақтас болып көрмеген адам еді. Оның есесіне Ресейдің сүйіктісі болды. Абылайды өлер алдында соңғы рет көрген Ресей елшісінің мәліметіне қарағанда оның жанында барлығы екі жүздей ғана адам болған. Солардың ішінде оның әйелдерінің саны 12 болған, соңғы төрт әйелі қалмақ қыздарынан балалары болмаған....

Оның үстіне осы Аблай деген мақаланың Шоқан жазған қолжазбасы сақталмағаны алдымен күдік туғызған еді...

Шындыққа он екіде бір нұсқасы қосылмайтын фантазия жазылған мақаласымақ Қазақ тарихын бұрмалады. Қазіргі ұрпағымызды жалған тарихпен мықтап улады. Осындай фантазияға сеніп зерттеу жазып жүргендер біздің тарих ғылымының шерменделігін анық көрсетті.

РОЛЬ ШОКАНА УАЛИХАНОВА В ФОРМИРОВАНИИ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ДИАЛОГА РОССИИ И КАЗАХСТАНА

Рахимжан Е.Е., студент 4 курса,
Международный университет Астана, г. Астана, Казахстан;
науч. рук. Рахимов Е.К., доктор PhD, доцент
Международный университет Астана, г. Астана, Казахстан

Аннотация

Доклад исследует роль Шокана Уалиханова в формировании межкультурного диалога между Россией и Казахстаном. Шокан способствовал популяризации казахской культуры, укрепляя межкультурные связи стал ключевой фигурой. Ему удалось объединить этнографические, исторические и географические исследования с дипломатической деятельностью. Его экспедиции в Центральную Азию позволили собрать важные данные о социально-экономических и политических структурах региона, что сыграло важную роль в российской внешней политике. В докладе рассматривается вклад Ш. Уалиханова в развитие культурного диалога и формирование образа Казахстана как части евразийского пространства.

Ключевые слова. Шокан Уалиханов, межкультурный диалог, этнография, дипломатия, Казахстан, Россия, Центральная Азия, культурный обмен.

THE ROLE OF SHOKAN UALIKHANOV IN SHAPING THE INTERCULTURAL DIALOGUE BETWEEN RUSSIA AND KAZAKHSTAN

Abstract: This paper examines the role of Shokan Ualikhanov in the formation of intercultural dialogue between Russia and Kazakhstan. Ualikhanov was a key figure who combined ethnographic, historical, and geographical studies with diplomatic and intelligence activities. He contributed to the popularization of Kazakh culture in Russia and Europe, strengthening intercultural ties. His expeditions to Central Asia provided valuable information on the social, economic, and political structures of the region, playing a significant role in Russian foreign policy. This paper analyzes his contributions to cultural exchange and the representation of Kazakhstan as part of the Eurasian cultural space.

Keywords: Shokan Ualikhanov, intercultural dialogue, ethnography, diplomacy, Kazakhstan, Russia.

Шокан Уалиханов (1835–1865) – выдающаяся личность в истории Казахстана и России XIX века. Он был первым казахом, который совмещал научные исследования в области этнографии, истории и географии с дипломатической и разведывательной деятельностью. Это позволило ему стать связующим звеном между культурами Востока и Запада.

С детства Шокан впитал в себя культуру Казахской степи, а образование, полученное в Сибирском кадетском корпусе, укрепило его глубокое знание казахских традиций, истории и обычаев. В период проживания в Санкт-Петербурге, он активно общался с российскими и европейскими учеными, участвовал в научных дискуссиях и освоил методы системного анализа, которые впоследствии использовал в своих экспедициях и исследованиях. Научная деятельность Ш. Уалиханова была тесно связана с межкультурным обменом. Его экспедиции в Семиречье и путешествие в Кашгарию имели не только научное, но и дипломатическое и разведывательное значение. Он собирал информацию о политической, экономической и социальной обстановке в Центральной Азии, что делало его работы ценными как для науки, так и для государственной политики России.

После возвращения из экспедиций Ш. Уалиханов стал публиковать свои наблюдения и исследования, формируя представление о Казахстане как о важной части евразийского культурного пространства. Актуальность изучения его личности и деятельности обусловлена тем, что его труды заложили основу для дальнейших исследований в области истории, этнографии и географии Казахстана. Они также продемонстрировали возможность сочетания научного и дипломатического подходов в изучении народов и регионов. Работы Ш. Уалиханова способствовали популяризации казахской культуры среди русской и европейской аудитории, а также формированию толерантного отношения к изучению различных народов, что особенно важно для понимания культурных

взаимодействий XIX века.

Цель нашего исследования – всесторонне оценить вклад Шокана Уалиханова в науку и межкультурное взаимодействие, а также проанализировать, как его исследования и публикации способствовали популяризации казахской культуры и формированию ее положительного образа в научном и общественном пространстве России. Для достижения этой цели используется историко-биографический метод, культурологический подход, а также анализ экспедиций, статей и книг Уалиханова, что позволяет всесторонне изучить его влияние на науку и общество.

Период с 1850-х до 1865 года можно рассматривать как время формирования личности Ш. Уалиханова в научном, культурном и дипломатическом контексте. С юных лет его интересовала история, а первые публикации, созданные в Санкт-Петербурге, свидетельствовали о его высоком уровне подготовки и понимании сложных культурных процессов. В период своих экспедиций в Семиречье и Кашгарию Ш. Уалиханов осуществлял интеграцию научных наблюдений с задачами дипломатической разведки, что обусловило высокую значимость его трудов для научного и политического дискурсов. Исследование предоставляет возможность для анализа развития межкультурного диалога между Россией и Казахстаном, выявления ключевых этапов в формировании научного мировоззрения казахского исследователя и осмысления роли этнографических и исторических исследований в контексте укрепления культурных связей.

Как известно, Шокан получил базовое образование в Сибирском кадетском корпусе, г. Омске. Обучение в нем включало изучение русской истории, географии, иностранных языков и основ европейской науки. Это позволило ему сочетать знания о родной культуре с методами системного анализа и научного подхода, характерными для европейской традиции. Программа училища также включала изучение казахской истории и этнографии, что способствовало формированию уникального подхода Уалиханова — сочетания локального опыта и западной методологии.

Формирование мировоззрения Уалиханова происходило на стыке двух культур — казахской и российской. Он осознавал значимость сохранения национальной идентичности, но вместе с тем стремился интегрировать свои знания в европейскую науку, что позволило ему стать мостом между традиционным казахским обществом и современным научным миром. Уже в юности Шокан активно проявил желание не только изучать казахскую историю и традиции, но и популяризировать их среди широкой аудитории. Это стремление послужило основой его будущих экспедиций и публикаций, в которых он делился своими открытиями и анализом казахской культуры. Он организовывал исследования, которые стали настоящими шагами к научному пониманию и описанию многообразия народов Центральной Азии, их культурных и этнографических особенностей. Его работы и исследования по истории, этнографии и фольклору, не только обогатили казахскую науку, но и стали значимыми в контексте мировой науки. Ш. Уалиханов зафиксировал устное народное творчество, обычаи и обряды, позволяя будущим поколениям лучше понять свое наследие и культуру. Таким образом, Шокан Уалиханов стал выдающимся представителем казахской интеллигенции, сочетая глубокое уважение к национальной культуре с инновационным подходом к изучению.

Шокан зарекомендовал себя как выдающийся ученый, мастерски сочетавший полевые исследования с глубоким анализом культурных и исторических процессов. Его экспедиции в Центральную Азию в середине XIX века стали бесценным источником информации и заложили фундамент для будущих этнографических и географических изысканий. Путешествуя по Семиречью (1854–1858 гг.), он детально изучал быт, экономику, социальные структуры, а также природные особенности региона, фиксируя обычаи, обряды и политические отношения казахского и соседних народов. Эти наблюдения легли в основу его этнографических работ, демонстрирующих глубокое понимание местной культуры и способность к систематизации данных. В 1858–1859 годах, находясь в Кашгарии, Ш. Уалиханов совмещал научные цели с дипломатическими и разведывательными

задачами, собирая сведения о культуре, торговле и политической обстановке. Его подход отличался объективностью и аналитичностью: он не просто фиксировал факты, но и интерпретировал их в историческом и культурном контексте, создавая детальные и глубокие отчеты, ценные для российских ученых и властей.

В своих этнографических трудах Ш. Уалиханов описывал культуру народов Центральной Азии, подчеркивая взаимосвязь культур и влияние внешних контактов. Географические исследования включали создание точных карт, описание ландшафтов и путей миграций. Исторические изыскания касались происхождения казахских родов и взаимодействия племен, что помогало объяснить социально-политическую структуру степных сообществ. Уникальность его подхода заключалась в интеграции европейской научной методологии с национальным видением, что позволяло ему объективно и уважительно передавать реальную картину жизни народов региона. Его труды, отличающиеся точностью и богатством деталей, остаются ценным источником для исследователей.

Особое значение для становления личности Ш. Уалиханова имело его пребывание в Санкт-Петербурге в 1859–1861 годах. Там он общался с ведущими российскими учёными и литераторами, посещал музеи, библиотеки и научные собрания. Это позволило ему расширить кругозор и укрепить научное мировоззрение. Уалиханов изучал материалы по истории Центральной Азии, географические описания и этнографические отчёты, а также участвовал в научных дискуссиях. Благодаря этому он сформировал системное понимание культурных процессов и методов документирования, что было крайне важно для его дальнейшей научной деятельности.

Шокан Уалиханов оставил неизгладимый след в истории Центральной Азии XIX века, проявив себя не только как ученый, но и как искусный дипломат и разведчик. Его поездка в Кашгарию в 1858-1859 годах, формально проходившая под видом научной экспедиции, на самом деле была тщательно спланированной разведывательной миссией. Основная цель заключалась в сборе критически важной информации о политической, экономической и военной ситуации на приграничных территориях России и Китая. Уникальные лингвистические способности Ш. Уалиханова, глубокое понимание местной культуры и этнографическая подготовка позволили ему установить доверительные отношения с местными жителями, торговцами и чиновниками. Это обеспечило ему доступ к достоверным сведениям, которые были недоступны для обычных исследователей. В ходе своей миссии Ш. Уалиханов детально фиксировал информацию о торговых маршрутах, миграции населения, положении местных правителей и военной силе региональных держав. Он также собирал ценные этнографические данные о традициях, религиозных и социальных структурах, что позволяло не только понимать текущую обстановку, но и прогнозировать возможные политические последствия для региона. Собранные материалы имели огромное значение для российского правительства, предоставляя ему глубокое понимание ситуации в Центральной Азии и позволяя корректировать стратегию взаимодействия с Китаем и соседними странами.

Научное значение миссии заключалось в успешном объединении разведывательной и исследовательской деятельности. Ш. Уалиханов не только документировал свои наблюдения, но и составлял точные карты, записывал этнографические сведения и анализировал политические структуры. Его отчеты отличались научной строгостью и дипломатической ценностью, ориентируясь на изучение народов и культур региона, но при этом имея прямое практическое применение для оценки стратегической обстановки. Такой подход позволил ему создать мост между наукой и государственными интересами, продемонстрировав редкую способность интегрировать различные сферы деятельности. Документы, подготовленные Уалихановым после возвращения в Россию (1860-1862 гг.), активно использовались для анализа политической ситуации, оценки угроз и возможностей, а также для разработки дальнейшей стратегии экспансии и дипломатического взаимодействия. Его способность сочетать точные факты с глубоким анализом делала его

работы ценными как для историков, так и для государственных структур. Поездка в Кашгарию стала ярким примером того, как научные исследования могут служить эффективным инструментом межкультурного и политического диалога, способствуя пониманию сложных геополитических процессов. Таким образом, деятельность Шокана Уалиханова как дипломата и разведчика подчеркивает его исключительную способность гармонично сочетать научные изыскания с практическими задачами государства, выступая в роли информационного и культурного посредника между Россией и Центральной Азией.

Шокан Уалиханов занимал выдающуюся позицию на стыке науки, культуры и дипломатии, и его деятельность в Санкт-Петербурге оказала значительное влияние на развитие межкультурного диалога между Россией и Казахстаном. Находясь в столице Российской империи, он активно вовлекался в научные и общественные дискуссии, общался с известными экспертами в области востоковедения, истории, этнографии и географии. Эти взаимодействия позволяли ему не только расширять собственные знания о современных научных подходах, но и непрерывно представлять казахскую культуру, её традиции и историю в российском научном сообществе, создавая тем самым мост между двумя цивилизациями. Его присутствие в научной среде Санкт-Петербурга способствовало углублению и уважительному пониманию казахской идентичности среди российских ученых.

Одним из ключевых направлений его работы было продвижение казахской культуры в России. Ш. Уалиханов писал статьи, заметки и отчеты о казахских обычаях, фольклоре, традиционных праздниках, истории и социальной структуре степного общества. В своих публикациях он подчеркивал культурное богатство казахов, взаимосвязи между народами региона и историческую значимость казахской степи как культурного и экономического пространства. Эти материалы способствовали формированию уважительного и информированного отношения к казахской культуре в России и создавали возможности для культурного обмена и взаимопонимания. Кроме того, его научные экспедиции и публикации способствовали формированию образа Казахстана, как части евразийского культурного пространства. Ш. Уалиханов акцентировал внимание на том, что Казахстан является не изолированной областью, а представляет собой исторический и культурный мост между Востоком и Западом. Через описание этнической жизни, культурных особенностей, экономических связей и географии он показывал сложность и многоплановость казахской культуры, подчеркивая её взаимосвязанность с соседними регионами и значимость в более широкой контексте Евразии. Его деятельность в научной и общественной сферах, публикации и экспедиции в период с 1854 по 1864 год, значительно укрепили межкультурные связи и способствовали пониманию и уважению народов. Тем самым создали основу для дальнейшего научного и культурного диалога между Россией и Казахстаном. Жизнь Ш. Уалиханова показывает, как научная деятельность может служить не только инструментом культурного обмена, но и формировать положительный имидж своей страны на международной арене.

Шокан Уалиханов оставил после себя богатое научное наследие, которое охватывает разные области знаний, от этнографии до публицистики. Его работы стали ключом к пониманию казахской культуры и роли Центральной Азии в XIX веке. Эти работы стали ценным источником информации для последующих исследователей, сохранив знания о жизни степных народов, которые менялись под влиянием колонизации и торговли. Его исследования помогли лучше понять этнические и культурные связи в Центральной Азии, что было важно как для российских ученых, так и для представителей местной элиты. Публицистические статьи Уалиханова, адресованные российской аудитории, представляли Казахстан и Центральную Азию как регион с богатой культурой, сложной социальной структурой и важным геополитическим значением.

Его публикации способствовали формированию уважительного отношения к казахской культуре среди российских читателей. Особое место в наследии Ш. Уалиханова занимает пропаганда идей толерантности и культурного обмена. Он подчеркивал

необходимость уважения к разным народам, установления взаимопонимания и обмена знаниями между Востоком и Западом. Своими исследованиями и публикациями он показывал, что наука может объединять людей, создавая мосты между культурами и способствуя лучшему пониманию различий и общих ценностей.

Влияние трудов Ш. Уалиханова на современность огромно. Его наследие активно используется в образовательных программах в Казахстане и России. Школьники изучают его исследования о культуре и истории казахов, а студенты и ученые используют его работы в своих научных исследованиях в области этнографии, истории и международных культурных связей. Наследие Ш. Уалиханова продолжает вдохновлять исследователей и служит примером того, как научная деятельность может сочетать точность, объективность и уважение к культуре изучаемого народа. Его ранняя смерть в 1865 году не смогла остановить распространение его идей: они остаются актуальными для изучения межкультурного взаимодействия, исторических связей и культурного разнообразия Евразии, а также подчеркивают роль ученого в формировании научной и культурной памяти общества.

Шокан Уалиханов – выдающаяся историческая личность, чья деятельность охватывала не только науку, но и культуру, образование и дипломатию. Его труды и общественная работа способствовали налаживанию культурного диалога между российскими учеными и казахской интеллектуальной традицией. Ш. Уалиханов не просто собирал информацию, но и глубоко анализировал ее, делая казахскую культуру понятной для внешнего мира. Это сделало его вклад ценным как с практической, так и с методологической точки зрения. Его миссия имела двойное значение: практическое – в виде собранных материалов для карт и отчетов, и символическое – как пример ученого-посредника, умеющего работать на стыке культур и отстаивать свою самобытность в имперской среде. Его роль исследователя и коммуникатора объясняет актуальность его наследия сегодня.

Список использованных источников:

1. masa.media: Биографические сведения о Шокане Уалиханове, его вклад в развитие межкультурного диалога, публикации и деятельность по популяризации казахской культуры.
2. shoqan.kz: Биография Шокана Уалиханова, информация о его семье, образовании, воспитании, научных экспедициях и основных трудах.
3. bolashaq.edu.kz: Данные о дипломатической миссии Шокана Уалиханова и его участии в сборе разведывательной информации, а также о его вкладе в межкультурный диалог.
4. informburo.kz: Описание экспедиций Шокана Уалиханова, его разведывательной деятельности и поездки в Кашгарию.
5. CyberLeninka: Информация о научной деятельности Шокана Уалиханова, его публикациях, методологии исследований, а также о его работах в области этнографии и истории.
6. e-history.kz: Хронология жизни и деятельности Шокана Уалиханова, сведения об экспедициях, исторических фактах и анализе его наследия.
7. urfodu.ru: Данные о раннем образовании Шокана Уалиханова, влиянии российской системы образования на его формирование и становление его мировоззрения.
8. bilimland.kz: Биографические сведения о Шокане Уалиханове, информация о его педагогической и научной деятельности, а также о его публикациях, предназначенных для российской аудитории.
9. apgazeta.kz: Информация о становлении личности Шокана Уалиханова, влиянии его семьи и окружения, а также о формировании его научного интереса.
10. tengrinews.kz: Биографические детали о Шокане Уалиханове, информация о его международных контактах, научных публикациях и поездках.

ШОКАН УАЛИХАНОВ И МУСА ШОРМАНОВ

Рахимов Е.К., доктор PhD, доцент
Международный университет Астана, г. Астана, Казахстан

Аннотация. Доклад посвящен истории взаимоотношения Шокана Уалиханова со своим дядей по матери Мусой Шормановым. На основе нарративных, письменных сведений раскрывается сильная духовная связь между ними. Сделан вывод о значительном влиянии Шокана на формирование мировоззрения и исследовательских навыков Мусы Шорманова.

Ключевые слова: Шокан Уалиханов, Муса Шорманов, научное мировоззрение, шокановедение, история Казахстана.

CHOKAN VALIKHANOV AND MUSA SHORMANOV

Abstract. This report explores the relationship between Chokan Valikhanov and his maternal uncle, Musa Shormanov. Based on narrative and written evidence, it reveals a strong spiritual connection between them. It concludes that Chokan significantly influenced the development of Musa Shormanov's worldview and research skills.

Keywords: Chokan Valikhanov, Musa Shormanov, scholarly worldview, Chokan studies, history of Kazakhstan.

В XIX веке казахский народ выдвинул из своих рядов первого ученого европейского типа, интеллектуала, энциклопедиста Шокана Шынгисовича Уалиханова. Его дяди (по казахски - нағашы) Муса Шорманов – видный общественный и государственный деятель, крупнейший просветитель казахского народа, самобытный этнограф-исследователь (1818-1884).

«Родной брат Зейнеп (матери Шокана – авт.) Муса Шорманович Шорманов, дядя Шокана», – пишет друг и единомышленник Шокана Г.Н.Потанин [1, с. 5-6].

М. Шорманова передовая русская интеллигенция XIX века признавала незаурядной личностью, оказавшим определенное влияние на формирование мировоззрения племянника. Именно поэтому тема взаимоотношений Муса Шорманов – Шокан Уалиханов весьма интересна. Следует заметить, что связь эта была благоприятной и взаимовыгодной.

Этнограф Э.А. Масанов совершенно справедливо отмечал: «М. Шорманов испытал значительное влияние Уалиханова, которое сказывалось как в его служебной, так и научной деятельности» [2, с. 199].

В связи с этим актуально звучит высказывание академика А. Нысанбаева, о том, что «важно проследить ту духовную нить, которая протягивалась между родами Уалихановых и Шормановых» [3].

Родного дядю с Шоқаном связывали не только родственные узы, но искренняя и крепкая дружба. Шоқан получал от дяди духовную и материальную помощь. Известно также, что по многим вопросам казахской истории, обычного права и этнографии Шоқан обращался к своему дяде. Яркой иллюстрацией этих добрых отношений являются совместные статьи, рапорты и т.д. Например, глубокая по содержанию и идейному значению статья М.Шорманова «О кочевках киргиз», полностью посвящена земельному вопросу, и, по всей видимости, является совместной работой с Шоқаном [4].

К такому заключению мы пришли после тщательного анализа и сопоставления её с одноименной работой Ш. Уалиханова, написанной в 1864 г., но впервые опубликованной в 1904 г. в «Сочинениях» ученого, изданных под редакцией Н.И. Веселовского. Наше мнение подтверждается и тем, что в примечании к ней Г.Н. Потанин пишет: «Подлинник, написанный писарской рукой, получен мною от Мусы Шорманова, дяди Шокана Уалиханова. Хотя он имеет вид официальной записки, поданной степному начальству от имени Мусы Шорманова, но я полагаю, что черновик был написан для дяди племянником» [5, с. 321-326].

Предполагаем, что статья имела первоначальный вид официального письма М. Шорманова руководству Западной Сибири с проектом об упразднении Баянаульского приказа, однако, затем была отредактирована Ч.Ч.Уалихановым под научную статью и им

же изменено название. Наш вывод подтверждают также комментарии к «Сочинениям» изданным под редакцией А.Х. Маргулана: «Наиболее достоверной следует считать авторизованную копию (статьи – авт.), сохраняющую многочисленные поправки и добавления, внесенные рукой Уалиханова. Она хорошо отредактирована, официальный тон изложения в ней снят и заменен научными объяснениями, и вместо прежнего официального заголовка («Его превосходительству господину генерал-губернатору Западной Сибири») ей дан новый заголовок «О кочевках киргиз» [6, с. 404-405]. Однако ошибочно мнение комментаторов, что данная работа «написана [Ш. Уалихановым] от имени дяди М. Шорманова» [6, с. 404-405]. Видимо, комментаторы обосновали свое мнение вышеприведенным заявлением Г.Н.Потанина.

Крупнейший специалист по истории этнографической науки Казахстана Э.А. Масанов также считал данную статью совместной работой М.Шорманова и Ш.Уалиханова. Однако, он именует её под другим, архивным названием: «Один из первых и известных проектов, «Докладная записка подполковника Шорманова об упразднении Баянаульского приказа», был написан Шормановым совместно с Ч.Уалихановым в 1864 году. Проект отстаивал интересы народа и вносил предложение о наделении казахов зимовками и лесными угодьями» [2, с. 200].

Напомним, что статья «О кочевках киргиз» включает в себя основные положения проекта М. Шорманова об упразднении Баянаульского округа. Шокан дополнил статью серьезными памфлетами с требованием соблюдать права казахов как исконных жителей края в наделении земельными участками [4].

Что же касается материальной стороны помощи М. Шорманову своему племяннику, то обратимся к тексту письма Шынгиса Уалиханова к своему сыну Шокану в Санкт-Петербург: «Передал я Мусе твой привет и твои слова... Он с огромным желанием готов перевести большую сумму» [6].

Шокан высоко ценил благородство своего нагаши, называл его «на редкость чудным человеком» [7, с. 51]. Шокан постоянно получал от своего дяди духовную помощь, именно в нем он видел единомышленника. «В трудные дни, когда осложнились его отношения с отцом, Шокан искал совета и содействия у дяди» – отмечает академик С. Зиманов в своей монографии о Шокане, написанной совместно с А.А. Атишевым [8, с. 61].

Документально известно, что Шокан Уалиханов дважды побывал в доме своего дяди: первый раз, будучи курсантом Омского кадетского корпуса, несколько дней отдыхал в урочище Мырзашоки, отстоящего в 25 км к западу от станицы Баян-Аул; второй раз – осенью 1855 г. после поездки в Семиречье заездом был в урочище Аккелин.

Шокан Уалиханов с большим уважением относился к своему дяде. Приведем выдержки из писем Шокана, где он касается личных качеств М.Шорманова.

Письмо из Петербурга отцу Шынгису Уалиханову от 9 августа 1860 г.: «Аллах знает, пришлет или нет мне деньги дядя Муса. Ведь он на редкость чудесный человек, но просить у него деньги я не стану» [6, с. 139].

Письмо из Петербурга отцу Шынгису Уалиханову от 4 ноября 1860 г.: «Бог даст, через месяц выеду из Петербурга в Париж... В такое время было не вредно получить помощь от Мусы» [6, с. 156].

Письмо из Омска К.К. Гутковскому от 4 марта 1864 г.: «Муса Шорманов тоже здесь, и мы живем вместе в вашем доме... Муса Шорманович на Вас немного претендует. Вы послали всем знакомым свои карточки, а нас забыли. Но, тем не менее он (Муса. – авт.) собирается почтой послать Вам свою карточку» [6, с. 160-161].

Письмо из Омска К.К. Гутковскому от 24 марта 1864 г.: «Завтра мы выезжаем: я в Аулие-Ата, ...Муса в Баян-Аул, чтобы подвизаться в доблестях гражданина... Отец мой совсем перестал ездить в Омск. Муса бьётся как рыба об лёд, и туда и сюда, но пристроиться все-таки не может» [6, с. 160-161].

С каким почтением относился генерал-губернатор Западной Сибири Г.Х.Гасфорт к Шынгису Уалиханову и Мусе Шорманову можно понять из письма Шынгиса сыну от 6

июля 1860 г. Так, он пишет: «Генерал-губернатор по случаю нашего приезда, т.е. моего, Мусы и Шалгынбая (старший султан Каркаралинского округа – авт.), дал обед в Благородном собрании. Собралось все высшее начальство, играл оркестр...». Далее в этом письме есть описание такого интересного эпизода: «Передал я Мусе твой привет и твои слова: «Не в порядке сюрприза, а в порядке помощи». Он покраснел от стыда. И тут же выказал мне свою обиду на тебя: «Он не дал мне китайскую вазу, повёз её к Вам». Я же сказал ему: «Он увёз её с собой в Петербург и не оставил мне». Этим он был очень доволен. Сильно огорченный своим неверным предположением, он сказал: «Я было, затаил обиду на него, подумав, что он ни во что нас не ставит в сравнении со своим отцом. Поскольку он увёз этот сюрприз с собой, то напрасно я обвинил его в неблагородном поступке». [6, с. 201].

В другом письме Шокану от 19 сентября 1860 г. Шынгис Уалиханов пишет: «Копию твоего письма переслал дяде Мусе» [6, с. 203].

Видный казахский ученый, основатель шокановедения академик Алькей Маргулан в книге «Шокан туралы естеліктер» пишет: «Одним из близких людей, с которыми постоянно советовались Шынгис Уалиханов и Шокан Шынгисович, был Муса. Мать Шокана – Зейнеп была младшей сестрой Мусы. Родина Шокана – Сырымбет была любимым местом и Мусы, куда он часто ездил и проводил время. Позднее, в доме сына Мусы Садвокаса, я нашел 30 писем, адресованных Мусе Шоканом. Письма написаны по-казахски арабской вязью. Примечательно, что все письма начинаются со словами «Аяулы мырза ағамызға» (Любимому брату - мырзе). В одном из писем Шокан приглашает Мусу в Омск: «Возникшие вопросы мы могли бы решить там». Другая группа писем получены Мусой от Г.Н. Потанина и его жены, и от К.К. Гутковского. После смерти Садвокаса все эти письма были уничтожены» [9].

Уничтожение писем видимо, связано с политикой конфискации и последовавшими за ней репрессиями (в 20-30-е гг. XX века были репрессированы многие потомки бия Шормана).

После смерти племянника Муса Шорманов усердно ходатайствовал перед колониальными властями о сооружении памятника на могиле Шокана. Об этом свидетельствуют следующие строки известного русского публициста, общественного деятеля Н.М. Ядринцева: «Много лет спустя мы, видели двух стариков казахов, родственников Шокана, один из них был султан Муса Шорманов, они приезжали поговорить о сооружении памятника на могиле Шокана Уалиханова... Беседуя со стариками и вспоминая Шокана, мы были свидетелями, как у этих седых представителей казахской степи полились слезы» [10, с. 39].

Желание Мусы Шорманова – постройка памятника Шокану Уалиханову в урочище Алтын-Эмель было осуществлено в 1881 году туркестанским генерал-губернатором К.П. Кауфманом и генерал-лейтенантом Г.А. Колпаковским [6, с. 66, 361].

Муса Шорманов вложил немало труда в дело посмертной публикации некоторых статей Ш. Уалиханова, прежде всего в провинциальной печати. Свидетельством этому являются записи оставленные Г.Н. Потаниным.

Муса Шорманов хорошо знал устное народное творчество и был постоянным корреспондентом Ш. Уалиханова и Г.Н. Потанина. Собирали для них казахские сказки, исторические и генеалогические предания – шежиры казахского народа, а также многие свои этнографические материалы передал Н.М. Ядринцеву, учителю, близкому другу Шокана, фольклористу, исследователю Востока Н.Ф. Костылецкому. Часть этих материалов хранится в архивах и рукописных фондах России.

Интерес представляет следующее сообщение Г.Н. Потанина: «Возвращаясь из поездки 1880 года, я заехал в Баянаульский округ, где провел неделю в ауле Мусы Шормановича... Господин Шорманов обязательно предложил мне воспользоваться бумагами, которые были приготовлены им для покойного Шокана...» [11, с. 17].

Э.А. Масанов отмечал, что «Ш. Уалиханов постоянно поручал Шорманову сбор

этнографических материалов и требовал от него серьезного отношения к делу» [2, с. 200]. Видимо, именно поэтому Мусе удалось позднее написать несколько блестящих по содержанию и языку этнографических записок [4, 12-15].

Подытоживая наше исследование, хочется еще раз отметить, что Муса Шорманов являлся не только близким родственником Шокана Шынгисовича Уалиханова, но был его покровителем, единомышленником, информатором и корреспондентом. Несомненно, Муса Шорманов прямо или косвенно участвовал в становлении личности и мировоззрения Шокана. В то же время мы видим явные факты того, что М. Шорманов формировался сам как этнограф-исследователь под непосредственным влиянием Шокана.

Список литературы

1. Потанин Г.Н. Биографические сведения о Ч. Валиханове //Собрание сочинений Ч.Ч.Уалиханова. Под ред. Н.И. Веселовского, СПб., 1904
2. Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-Ата: Наука, 1966
3. Нысанбаев А. «Порог нового времени мы переступаем вместе с Сатпаевым» //Казахстанская правда, 4 мая 1999 года
4. Чорманов М. О кочевках киргиз //газ. «Семипалатинские областные ведомости», Омск, 1871, № 33
5. О кочевках киргиз //Собрание сочинений Ч.Ч. Валиханова. Под ред. Н.И.Веселовского, СПб., 1904
6. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Т.5, Алма-Ата: Наука, 1985
7. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Т.4, Алма-Ата: Наука, 1968
8. Зиманов С.З., Атишев А.А. Политические взгляды Чокана Валиханова. Алма-Ата: Наука, 1965
9. Марғұлан Ә.Х. Шоқан туралы естеліктер. А., 1983
10. Ядринцев Н.М. Биографические сведения о Ч. Валиханове //Собрание сочинений Ч.Ч. Валиханова. Под ред. Н.И. Веселовского, СПб., 1904
11. Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. А., 1972
12. Чорманов М. О скотоводстве у киргизов Западной Сибири //Сельское хозяйство и лесоводство. С.-Пб., 1883, №1
13. Чорманов М. Заметки о киргизах Павлодарского уезда //Записки ЗСОИРГО. Омск, 1906, кн. XXXII
14. Чорманов М. Зимовки или зимние кочевки //Семипалатинские областные ведомости, Омск, 1871, № 37
15. Чорманов М. Поминки по усопшим у киргиз //Семипалатинские областные ведомости, Омск, 1871, № 32. Также в «Акмолинские областные ведомости», Омск, 1873, № 18

РОЛЬ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА В АНТРОПОЛОГИИ

Чолпон Турдалиева
проф. Американского университета в Центральной Азии
turdalieva_c@auca.kg

Абстракт. Сегодня наука Центральной Азии чествует 190-летие личности, которая стала мостом между этносами, странами и научными направлениями, чей вклад не тускнеет ни в пространстве, ни во времени. Чокан Чингисович Валиханов – первый казахский ученый, просветитель, историк, этнограф и путешественник, короткая жизнь, которого длиною в 29 лет стала переломным моментом в изучении и понимании важных аспектов истории, экономики, политики и культуры не только Центральной Азии, но и Китая и России. В данной статье рассматривается роль Чокана Валиханова в становлении и формировании антропологии как науки. Его понимание культуры, ее форм и видов соотносится с научной школой таких антропологов, как Бронислав Малиновский и Франц Боас. С одной стороны, он видел уникальность культуры центральноазиатских народов, которая была богата материальными и духовными артефактами и объектами, но с другой стороны, казахский исследователь видел развитие полиэтнического населения региона лишь только с помощью российской колонизации и российского просвещения. В рамках постколониальной теории Хоми Бхабхи о возникновении "третьего пространства", Чокан Валиханов яркий представитель гибридной идентичности, возникшей в результате синтеза казахско-кочевого происхождения и европейско-русского военного образования.

Ключевые слова: Чокан Валиханов, родоплеменная структура, российская колонизация, антропология.

Введение

Чокан Валиханов – первый ученый в Центральной Азии, который в XIX веке впервые комплексно изучил кочевую экономику, политическое состояние и культурный уровень многих народов Центральной Азии. В чем заключается уникальность его многогранного наследия для современного развития не только Центральной Азии, но и мира? С точки зрения нации и государства строительства, наследие путешественника является источником для национального самосознания не только казахского этноса, но и остальных этносов региона. Без его работ невозможно воспитание гражданственности, ответственности и патриотизма. Чокан Валиханов буквально «вернул» центральноазиатским народам их историю, создав принт-историю об историко-культурном прошлом и настоящем региона. В современную эпоху, когда страны Центральной Азии строят свою государственность, его работы являются бесценным источником для восстановления всеобщего и национального культурного кода, традиций и исторической памяти народов Центральной Азии.

Произведения Чокана Валиханова играют немаловажную роль в построении диалога культур. Именно его труды о казахах, кыргызах и других олицетворяют символ межкультурного диалога. В эпоху глобализации его пример соучастия, заинтересованности и взаимопонимания чрезвычайно важен. В то же самое время, Ч. Валиханов допускал негативные высказывания по отношению к собственному народу и другим народам региона, считая русскую культуру и Российскую колонизацию единственным светочем духовного просвещения и экономической модернизации. Это объясняется тем, что он был выходцем из султанского аристократического сословия и определенный этноцентризм ему был не чужд. Впрочем, такое отношение к местному населению было свойственно большинству путешественников и исследователей колониальной эпохи.

Чокан Валиханов стоял у истоков формирования и развития централоазиатоведения, кыргызоведения, казаховедения, уйгуроведения и других научных направлений. Наряду с такими зарубежными учеными, как Б. Малиновский, Ф. Боас, Э. Тайлор, он вносил свой вклад в становление и развитие антропологии, истории, религиоведения и многих других мировых наук. Одним из первых, Чокан Валиханов применил метод комплексного изучения народов, включая интервью, опрос, анализ восточных и европейских первоисточников и второстепенной литературы.

Если китайские, арабские, российские источники о регионе нередко страдали

непониманием местного контекста, то Чокан Валиханов был плотью региона, прекрасно понимая как кочевую, так и оседло-земледельческую культуру. Родившийся в степи и впитавший в себя любовь к традициям, фольклору, и самобытности не только казахского народа, но и других народов региона, Чокан Валиханов с маленьких лет стал интересоваться генеалогической историей и фольклором. Позже, поступив в кадетский корпус в Омске, он не растерял эти знания, а напротив приумножил свой багаж новыми знаниями о кочевниках и земледельцах, проживавших в других регионах и континентах. Более того, его познания о культуре кочевания и родоплеменной структуре как у казахов, так и кыргызов были авторитетными для российской науки. Так, 14-летним мальчиком он переписывался с проф. Березиным, который через преподавателя кадетского корпуса Р.Ф.Костылецкого обратился к Ч.Валиханову с просьбой расшифровать некоторые слова тюрко-монгольского происхождения из ханских ярлыков Золотой Орды. В своем ответе профессору Ч.Валиханов писал: «Деление на правая и левая рука существует и теперь у дикокаменных киргиз-ун (*он-Ч.Т.*) и сул (*сол-Ч.Т.*). К главным представителям первого принадлежит племя - Бугу, второго - Солту (*солто-Ч.Т.*). Делению на правую и левую руки дает древнейшее начало – шесть сыновей Огуз-хана - родоначальника тюркских племен. Здесь видно, что племена разделялись во всем порядке на крыла, и каждое крыло имело свой арьергард. И до сих пор на Востоке и Бухаре беки всегда по значению родов, которых они представляли, имеют места по правую и левую сторону трона царского» [4, т.1, с.167]. Безусловно, будучи юным курсантом кадетского корпуса, Чокан не знал, что деление кыргызских племен на правое и левое крылья также имеет древнюю историю и восходит к эпохе гуннов и древних тюрков [105, с.118]. Но тем не менее, ответ юного Чокана отражает его глубокие знания как генеалогии, так и современной ему истории соседних народов и племен. Т.е., эти и другие знания Чокана Валиханова являлись и продолжают являться прочным фундаментом и базой для развития антропологической науки. И в данной статье мы постараемся проанализировать вклад казахского ученого в становление антропологии через сопоставление его идей о культуре и этносах с положениями британского антрополога Бронислава Малиновского.

Формирование антропологии как науки: кабинетные ученые и бесстрашные путешественники

Известно, что антропология, как наука о жизнедеятельности человека в его социокультурном пространстве зародилась в XIX веке, как один из идеологических и практических последствий и результатов европейского и американского колониализма. Закрепление понятия "антропология" как науки о связи человека с культурой принадлежит британскому ученому Эдуарду Бернетт Тайлору, который в своей работе "Антропология. Введение в изучение человека и цивилизации" (1881) представил этот термин как изучение человека и его цивилизацию.

Еще в XVI-XVII вв., вместе с первыми колониальными захватами, путешественники и исследователи стали интенсивнее проникать в колониальные владения метрополий и собирать материал о местной фауне и флоре, аборигенном населении и его культуре. Если в ранние периоды колониализма, описание западных и русских ученых основывалось на идеологии экзотики и систематического сравнения с культурой метрополии, то с середины XIX в., основными идеологическими концепциями научных экспедиций стала политика поддержки колониальных проектов, в том числе и христианско-религиозных в завоеванных территориях. Культура, традиции, физический тип и поведение коренных народов стали фокусом изучения, классификации, синтеза и интерпретации путешественников и ученых. Именно эти люди стояли у истоков формирования антропологии как науки со своими методами, принципами и теориями. В этой армии выделялись две категории исследователей, те, которые, не выходя из своих кабинетных кресел анализировали сведения, добытые путешественниками, моряками и военными, и те, которые сами непосредственно посещали колонии и имели непосредственный опыт знакомства с миром

аборигенов. К примеру, Эдвард Бернетт Тайлор написал свою знаменитую книгу “Первобытная культура” на основе готовой информации, напечатанной или хранившейся в архивах и библиотеках Великобритании [8]. Среди исследователей второй категории, безусловно, выделяются две фигуры: Чокан Валиханов (1835-1965) и Бронислав Малиновский (1884-1942). В чем же схожесть их биографий и жизненного пути как ученых? Во-первых, будучи инородцами для метрополии, оба служили во имя интересов метрополии. Чокан Валиханов был адъютантом губернатора Западной Сибири Российской империи и его путешествия за пределы Сибири были связаны с военно-разведывательной деятельностью в интересах российского колониализма. Казахский исследователь и российский военный разведчик вырос в знатной семье и получил блестящее образование. Рожденный в семье польского профессора в Кракове, Бронислав Малиновский также получил образование физика в Польше и затем доктора антропологии в Лондонской Школе Экономики в Великобритании. Оба безгранично верили в цивилизационную и просветительскую миссию имперских держав в колониальных владениях. И оба плодотворно писали статьи и книги, концептуальные подходы которых станут центральным аспектом в следующей главе.

С середины XIX в., экзотицизм как ведущий конструкт путешествующей и научной литературы уходит на второй план. Идея об обширной колонизации во благо колониям становится главенствующей и ведущей для ученых и путешественников. Именно в XIX-начале XXвв., этнографические знания начинают оформляться в антропологическую науку, которая в условиях США стала иметь четыре направления: культурную антропологию, археологию, биологическую (физическую) и лингвистическую. В странах Европы и России, антропология и этнология становятся самостоятельными научными направлениями, основной которых являлся физический облик человека, культура и общество.

Вклад Чокана Валиханова в изучение культуры народов

Роль Чокана Валиханова в понимании культуры многогранна. Во-первых, он собрал обширный материал о разных сторонах деятельности кочевых и оседло-земледельческих народов. Им впервые ясно и четко дано объяснение о разности казахов и кыргызов, которые как в европейской, так и российской науке и литературе описывались как единый народ с разницей в видах кочевания: горизонтально-степной для казахов и вертикально-горный для кыргызов. Во-вторых, Ч.Валиханов собирал, анализировал и синтезировал знания о народах региона и Китая на протяжении нескольких лет. К примеру, свои сведения о кыргызах он аккумулировал с детства, когда он впервые услышал о них от своей бабушки Айганым и других родственников. Затем эти знания приумножились во время его поездки в кыргызские кочевья в 1855, 1856 и 1858-59гг. Его “Записки о киргизах”, “Дневник поездки на Иссык-Куль”, “Очерки Джунгарии”, “Кашгарский дневник” и другие являлись ни чем иным как отчетом для военных и дипломатических спецслужб царской России. Наиболее полный сбор информации и затем написание основной статьи «Записки о киргизах» относится к 1856., когда он непосредственно посетил территорию севера Кыргызстана и в течение одного месяца проживал в ставке бугинского манапа Боронбая Бекмуратова. В этот период межплеменные распри между иссык-кульскими бугу и кеминско-чуйскими сарыбагашами достигли своей апогеи. Племя сарыбагыш стало притеснять бугинцев, претендуя на их пастбища в южной части оз. Иссык-Куль [4, т.2]. С другой стороны, не только между племенами, но и между родами одного племени часто происходили конфликты, что приводило к сильной кочевой дисперсности родов и подразделений. Однако в период нападений внешних врагов, кыргызы объединялись и становились единой этнополитической силой.

В-третьих, Чокан Валиханов не только записывал свои наблюдения, но и изучал архивные материалы и первоисточники. Архив Омска, Санкт-Петербурга и Москвы являлись местом его научного поиска и работы. Он также не пренебрегал устным народным творчеством, т.е., генеалогическими преданиями, сказками и эпосами, запись которых не

являлась частью его военно-разведывательных задач и целей. Чокан Валиханов, к примеру, записал 34 кыргызские легенды и предания, 913 строк из эпоса Манас и составил словарь к нему, который, к сожалению, не обнаружен в его архиве [9, 134-153]. В отличие от Ч.Валиханова, Б. Малиновский изучал аборигенное население Меланезии и в антропологии его исследование является каноническим [5]. Однако у Б. Малиновского местные племена не давали интервью, а его основная книга “Аргонавты западной части Тихого океана” преимущественно написана на наблюдениях и умозаключениях самого автора. Безусловно, обстоятельства полевой работы у британского ученого были несколько иными. Б. Малиновский был вынужден оставаться в Тробрианских островах в течение четырех лет из-за Первой мировой войны, и потому его книга составляет более 600 страниц. Чокан Валиханов, напротив, имел короткие месячные или недельные визиты в кыргызские и казахские кочевья для сбора оперативной информации для российского колониализма в регионе. Наиболее продолжительным его путешествием было девятимесячное пребывание в Кашгаре, где он собирал секретную информацию о китайской торговле и политике.

Как известно, Б. Малиновский является автором разработки самого важного метода антропологии - метода включенного наблюдения, т.е., метода, когда антрополог проживает в среде исследования и участвует в повседневной деятельности изучаемой группы. [5]. Пребывание Б. Малиновского в течение четырех лет среди аборигенов научило его соорудить каноэ, выучить местный диалект и навигировать свои плавания в Тихом океане. В отличие от него, Чокан Валиханов не участвовал в повседневной трудовой деятельности кыргызов, казахов или уйгуров, поскольку его визиты были сугубо деловыми и рекогносцировочными, что в целом повлияло на содержание его статей, карт и зарисовок. Но в то же самое время он понимал, что комплексный подход к изучению культуры важен и необходим. Как и Б. Малиновский, Ч. Валиханов считал, что изучение народов должно базироваться на нескольких методах, основным из которых была расспросная беседа. К примеру, зарисовка кыргызских вождей племени бугу Боронбая и племени сарыбагыш Сартая свидетельствует о том, что Чокан Валиханов непосредственно общался с ними и зарисовывал увиденное в свой путевой дневник. Зарисовки китайских чиновников и, вероятно, местных уйгурских и дунганских феодалов в Кульдже также показывают, что метод включенного наблюдения активно использовался Чоканом Валихановым как для исследовательской, так и военной разведывательной деятельности [9].

В отношении концептуальных идей о культуре, высказанных Ч.Валихановым остановимся несколько подробнее. Казахский исследователь понимал культуру как часть этнической истории, которая формируется в тесной взаимосвязи с историческим и социальным развитием народа. Вероятно поэтому, он считал, что генеалогические предания являются корнем истории народов и племен. В то же самое время он рассматривал развитие этноса и его культуру с точки зрения эволюционизма, т.е., поступательного движения от простейших форм к сложным элементам. Колониальные ученые поддерживали эволюционизм, и видели в развитии культур и цивилизаций однолинейный переход от варварства к цивилизационной ступени развития [8]. Б. Малиновский также писал, что аборигены практикуют такие начальные формы верований, как магия, фетишизм и поклонение силам и объектам природы, стремясь заполучить их покровительство от вредоносных воздействий внешних сил [5].

Другой характеристикой понимания культуры Ч.Валихановым являлся рационализм, при котором культура понимается как результат и последствие реальных и прагматичных поступков человека, а не его иллюзорных действий. По этому поводу Чокан Валиханов писал следующее: «...Изучая внимательно этнографию народа, мы можем открыть, если не истину, то, по крайней мере, слабое отражение ее... Если поэтические сказания Гомера и предания, собранные по слухам Геродотом, имеют сколько-нибудь достоинство историческое, если всякое искаженное, баснословное предание имеет в основании своем происшествие и истину, то нет сомнения, что положительные и последовательные сказания киргиз (казахов-прим.автора), их образ жизни, обычаи и нравы современные, отражающие

быт их предков и при сличении во всем согласные с историческими указаниями, могут иметь значение историческое» [4, 2]. Однако мысль о том, что аборигенные сообщества могут двигаться и развиваться лишь только при помощи внешнего толчка, коим являлась метрополия и ее модернизационные проекты, была заблуждением как у Ч.Валиханова, так и Б.Малиновского. Ни Ч. Валиханов, ни Б. Малиновский не допускали в отношении местных народов экономических, ни тем более технологических факторов развития, которые будут достигнуты на определенном этапе времени. По этому поводу Ч. Валиханов писал: “Мы способны к полному восприятию европейской культуры” [4, т.3]. В этом отношении, взгляды обоих ученых отражают амбивалентность и гибридность [11] в понимании прогресса и отсталости культуры колониальных и зависимых народов.

Сведения о языке обоих ученых явились фундаментом для формирования лингвистической антропологии. К примеру, Чокан Валиханов писал, что он составил словарь по кыргызскому эпосу Манас, записал термины по казахскому судопроизводству и хозяйственной деятельности казахов, кыргызов, уйгур и дунган. К примеру, в его кыргызоведческих трудах встречается 34 слова, отражающие динамику взаимоотношений кыргызов между собой и с другими этносами и племенами, а такие слова, как “мык” (гвоздь), “шуру” (бусы) и “кибяз” (бумага) свидетельствуют о разносторонних торгово-экономических связях кыргызов в XIX в., с другими народами [9, с.202]. Он записал 14 легенд о происхождении кыргызов и отдельных племен. Также в его кыргызоведческих работах упоминается 147 кыргызских антропонимов и 30 кыргызских топонимов [9, с.204-207]. В то же самое время, фиксация некоторых слов искажена, что отражает непонимание или небрежность Чокана Валиханова к услышанной информации.

Б. Малиновский также записывал племенные диалекты и слова, но самое большое внимание им было уделено термину «кула», т.е. практике передачи ракушки, символа реципрочно-обменных отношений между племенами, которые проживали на островах в Тихом океане и в течение года поддерживали торгово-дипломатические связи и брачные узы друг с другом таким образом [5, с.99-123; 273-295].

Другая информация, которая имела важное значение для Чокана Валиханова являлась религиозная жизнь местного населения, которая была насыщена определенной борьбой между нарастающим исламом и местными верованиями, включая шаманизм и тенгрианство. Казахский исследователь отрицательно воспринимал мусульманскую религию, считая его источником духовной отсталости, бездушного фанатизма и экономического порабощения народов. В то же самое время он верно замечал, что основная масса кочевого населения поверхностно знает догматы и каноны ислама. Он писал: «Все обряды их (т.е. кыргызов-прим.авт.) и поверья до сих пор сохранили полный оттенок шаманства. Поверья, обряды и заклинания их совершенно сходные с шаманским же элементом киргиз-кайсаков (т.е. казахов-прим.авт.)» [4, т.2, с.72]. В то же самое время, казахская и кыргызская элита старалась приобщить население к исламу, строя мечети и обучая своих детей арабской графике и Корану [3, с.35].

Шаманство в лице института «бакшы», культа предков и тенгрианства являлись доминирующими духовными практиками основной массы кыргызов и казахов [4, т.2, с.52]. О большом почитании шамана или по-кыргызски «бакшы» в кочевом обществе свидетельствует тот факт, что однажды молодому Чокану предложили изгнать джинов из душевнобольной кыргызки, мотивируя эту просьбу тем, что только человек, так называемой «белой кости», т.е. знатного происхождения, может помочь больной женщине [4, т.1, с.334]. Здесь, очевидно, что в середине XIX века социальный статус человека воспринимался как нечто освященное, дающее сверхъестественные способности и статус. Подобный случай встречается и в книге шведского путешественника Свена Гедина, который будучи на Алае-Памире выполнял роль доктора: «Кыргызы услышав, что у них в лагере (в местности Кара-Куль – Ч.Т.) находится европеец, принесли больных в мою юрту, и я лечил их как мог - хинином и другими безвредными, горькими вещами» [10, с.91]. Такая же целительная практика была у Б. Малиновского, который давал свои советы по улучшению здоровья

вождям, детям и навигаторам каноэ, считавшихся самыми почетными и важными людьми тробрианского общества [5].

В статье «Следы шаманства у киргизов» Ч.Ч.Валиханов исследовал происхождение шаманства, и его заключение о его возникновении в результате поклонения людей силам природы было, несомненно важным научным открытием в религиоведении кочевых культур [2,с.102]. Однако верховным божеством всего сущего на земле Центральной Азии являлось - Небо – Тенгри (*Теңир*), основная функция которого отражалась в его благодеении, распространяемое на человека от рождения и до смерти [3,с.12.]. Киргизы употребляли слово «Теңир» вместо «Аллах», что свидетельствовало о недостаточно сильном проникновении ислама в их сознание.

Заключение

В заключении можно сделать следующие выводы. Чокан Валиханов внес весомый вклад в становление и развитие изучения Центральной Азии, в котором формирование и становление таких направлений, как казаховедение, кыргызоведение и уйгуроведение, являлись важными источниками в определении этнической и культурной идентичности этносов. Более того, благодаря Ч.Валиханову, кочевой мир и кочевники стали отдельным научным фокусом для российской науки, в том числе для печатных изданий Российского географического общества и популярного журнала «Инвалид». Роль Чокана Валиханова неопределима и для мировой науки, в которой антропология занимает особое место как наука об этнокультурных особенностях и разнообразии. В целом, имя казахского путешественника должно стоять наряду с именами известных антропологов Эдварда Бернетта Тайлора, Бронислава Малиновского и Франца Боаса, так как он внес не меньший вклад в становление и развитие антропологии, предложив свое понимание культуры и методов ее изучения в междисциплинарном контексте. Безусловно, если бы не ранняя смерть, труды и экспедиции Чокана Валиханова стали бы частью мировой науки при его жизни, как книги академика П.Семенова-Тян-Шанского или путешественника Н.Пржевальского. Но тем не менее, в современном мире он остается не просто исторической фигурой, а живым символом науки, культурного диалога и прочной связи между прошлым и настоящим народов Центральной Азии, Китая и России. Его наследие – это не пыльное библиотечное собрание сочинений, а навигационная карта, помогающая нам лучше узнать прошлое и понять необходимость выстраивания диалога с другими культурами и этносами, и в этом его непреходящая заслуга и ценность.

Библиография:

1. Абдылдаев М. Из истории религий и атеизма в Кыргызстане. Бишкек: Илим,1991.
2. Басилов В.Н. Исламизированное шаманство народов Средней Азии и Казахстана (Историко-этнограф. исследование): Дис.докт.ист.наук. М.,1991.
3. Баялиева Т.Дж. Доисламские верования и их пережитки у киргизов и их преодоление. Фрунзе: Илим,1981.
4. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. в пяти томах. Алма-Ата. Гл.ред.Каз.сов.энциклопедии.1984-1985.
5. Малиновский Б. Избранное. Аргонавты западной части Тихого океана. Пер.с англ. М.: Российская политическая энциклопедия, 2004.
6. Мокеев А.Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане.Б.:Изд. Басма, 2010.
7. Сегизбаев О. Исследователь-мыслитель. Алма-Ата: Казахстан, 1974.
8. Тайлор Э. Первобытная культура. М.: «Политиздат». 1989.
9. Турдалиева Ч. История и культура кыргызов в трудах Чокана Валиханова. Б. Улуу-Тоолор, 2015.
10. Hedin S. (1899). Through Asia. 2 Vols.N-Y&London: Harper.
11. Bhabha B. (1994). The Location of Culture. London and New York.

Ш. УӘЛИХАНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ШЕТЕЛДІК ТАРИХНАМАДА ЗЕРТТЕЛУІ

Шамшиденова Ф.М.

Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы
Алматы технологиялық университеті

Ежелгі және орта ғасырдағы Қазақстан тарихы кафедрасы. Алматы қ., Қазақстан.Аңдатпа. Мақалада Шоқан Уәлихановтың Сібір тарихына еңбектері, Сібір жұртындағы қазақ тайпаларына қатысты жазған пікірлері талданған. Шоқанның профессор И.Н. Березинге жазған хатында да Сібір тарихына қатысты мәліметтер бар екені көрсетіледі. Оның Қазақ ордасына, оңтүстік-батыс Сібірге қатысты пікірлері қазіргі Қазақстан жерінен тыс жатқан қазақ ру-тайпаларының қазақ халқының қалыптасуына үлес қосқанын көрсетеді. Кілт сөздер: Ш. Уәлиханов, И.Н. Березин, Сібір тарихы, Сібір жұрты, Сібір жылнамалары, түрік тайпалары, Тайбұға ұлысы, Тобылдың төменгі бойы.Шоқан Уәлиханов профессор И.Н. Березинге хатында Сібірге қатысты мәліметтерге сипаттама жасаған. Бұл Шоқанның Орталық Азия ғана емес, Сібірдегі түрік тайпаларына қатысты мағлұматының болғанын дәлелдейді. Әсіресе, Сібірдің батыс, оңтүстік жағындағы тарихи оқиғаларға мән берген.1852 жылы Н.Ф. Костылецкийдің араласуымен Шоқан шығыстанушы И.Н. Березинмен танысып, олардың арасында шығармашылық достық қарым-қатынас орнайды.Ғалым еңбектерінің ғылыми құндылығы, өмірі мен шығармашылығы туралы белгілі ғалымдар жоғары пікірде болған. Олар: Н.И. Веселовский, Г.Н. Потанин, П.П. Семенов Тян-Шанский, А.К. Гейнс, Ф.М. Достоевский, Ф.Р. Остен-Сакен, Н.М. Ядринцев, Н.А. Аристов, А.Н. Пыпин, К.К. Гутковский және тағы басқалар.

Ш. Уәлихановтың шығармашылық мұрасын кең көлемде арнайы зерттеу, ғылыми талдау тұңғыш рет Кеңес өкіметі жылдарында қолға алынды. Осы мақсатпен Шоқантанушы ғалымдар Омбының, Томскінің, Мәскеу мен Ленинградтың мұрағат қорларында жұмыс жасап, ғалымға қатысты құжаттар мен ғылыми мұраларды жинақтап, ғалым шығармаларының тізімі жасалды. 2010 жылы Ш. Уәлихановтың 175-жылдығына орай ғалымның өмірі мен ғылыми мұрасының жаңа қырлары ашылуына байланысты, оның ғылыми мұраларын қайта жинақтау мәселесін қайта көтерген мақалалар жарияланды. Мәселен, профессор К.Л. Есмағамбетов «Шоқанды шетел қалай танып-білуде? Ғалымның жоғалған қолжазбалары туралы ой» атты мақаласында: Ш. Уәлихановтың ғылыми мұрасын түгендеу мәселесін көтереді. Ол үшін Н.И. Веселовский, Г.Н. Потанин, П.П. Семенов, С.Я. Капустин, Н.М. Ядринцев, К.К. Гутковский, Н.С. Курочкин т.б. мұрағаттардағы жеке қорлары және шығармалары қайта сараптамадан өткізілуі тиіс деген ұсыныс жасайды [1].

Батыс Сібір - Ресейдің шығыс бөлігіндегі ірі аймақтың бірі. Құрамына Алтай өлкесі, Кемерово, Курган, Новосибирск, Омбы, Томск және Түмен облыстары кіреді. Жері 2427 мың шаршы км. Жерінің 92 пайызы Батыс Сібір жазығында, ал қалған 8 пайызын Алтай тауы, Кузнецк Алатауы және Салайыр бұйраты алып жатыр. Батыс Сібір солтүстіктен оңтүстікке 2500 шақырымнан аса созылып, географиялық жағынан тундра, орманды тундра, тайга, орман далаларын алып жатса, оңтүстігінде дала белдеулеріне дейін барады. Солтүстіктен шығысқа қарай Батыс Сібір шамамен 1500 шақырымға созылып жатыр. Оның шығыстағы шекарасы бір жағынан, Обь пен Таз өзендері арасындағы, екінші жағынан Енисеймен суды бөліп тұрған жер.

Сібірдегі «татарлар» дегенде оның ішінде қыпшақтардың болғанын ескереміз. Орыс жылнамаларында да бұл кездеседі. Сібір жылнамаларындағы «Көшім хан» деген тарауда Көшімді «Қазақ Ордасынан келген Мұртаза ұлы...»,- деп жазған [2, с.55].

Демек, Көшім Қазақ Ордасының адамы болғандықтан Ібір-Сібір жұртының тарихы қазақ халқының тарихымен бірегей-бірлікте қарастырылады. Едігерді тақтан тайдырған Көшім басқарған.

Сібір хандығының құрамына қыпшақтар да енген. Жалпы Ертістің жоғары жағы мен

Омнан әрі, Бараба мен Құлындыда, Есіл мен Тобылдың жоғары жағында қазақтардың жазғы жайлаулары болған. Осы бір кеңістікте қыпшақ тектес халықтардың рухы басым болды десек қателеспейміз, өйткені Алтын Орданы, кейінірек Астрахань, Қазан, Қырым, Ноғай және Сібір хандықтарын жеке-жеке мемлекеттік құрылымдарға енгізгенмен, қыпшақ тектес бір ғана халық мекендегені белгілі.

XIV ғ. Батыс Сібірдің Тобыл, Есіл бойындағы территориясы Ертістің оң сағасы бөлігі керейлердің Тайбұға ұлысына кірген. Оңтүстіктегі шекарасы XIV-XV ғ. басында Ақ Орда болды. Моғолстан жеріне Ертістен Алтайға дейінгі жер еніп, оның құрамына Оңтүстік Шығыс Қазақстан, Жоңғария және Шығыс Түркістанның бір бөлігі енді. Ертістің оң сағасындағы жерлер XV ғ. 60-жж. - XVI ғ. соңына дейін Сібір хандығының құрамында болды. Оның негізгі халқы түркі тілдес тайпалар еді. Қазақтар болса Сібір хандығы территориясында көшіп-қонып жүрді. Жайылым жерлер үшін жүргізілген күрестер қазақ хандарының жоңғарлармен шайқасы күйзеліске ұшыратты. Солтүстікте жатқан көршісі Ресеймен одақ құру мүмкіндігін іздеді. Орта Ертісте, Алтай жерлерінде Жоңғар хандығы саяси-экономикалық билігінен айрылды. Бұл жер Орта жүз тайпаларын құраған түркі тайпаларының жері болатын. Ол Қазақстан, Сібір, Алтаймен тарихи, экономикалық, этникалық байланыста болды. Ресей Қазақстанды отарлай бастағанға дейін бұл кеңістікте мемлекет болған және оның тәжірибесі де аз емес еді. XVI-XVII ғғ. Қазақ хандығының шекарасы қазақтардың этникалық территориясының едәуір бөлігін қамтып, Орта Азия, Поволжье, Сібірмен сауда және дипломатиялық байланыс жасады. Тобыл, Есіл, Ертіс бойларындағы қазақтардың көшіп жүретін қоныстары осы жерде еді. Тайбұға керейлерімен ұзаққа созылған күрестен кейін Сібірдегі билікке шибанид Көшім келеді. 1563 ж. ол Искерді басып алып, өз мемлекетін нығайту үшін бірқатар реформаларды жүргізеді. Жалпы Сібір хандығы Көшімнің кезінде оңтүстіктегі көршілері ноғайлармен одақтастық қатынаста болса, қазақтармен тіпті соғысты. 1570 ж. Сібір хандығымен Хақназар соғысқан. Сібір хандығы 1560-1570 ж. басында Хақназарға қарсы әскери жорықтар жасаған, өйткені Хақназар Оралдың ар жағындағы далаларға да бақылауды қалпына келтіріп, ноғай билерінің және Сібір ханының қолында болған жергілікті башқұрттарды да бақылау жоспарында болды. Жалпы XV ғ. аяғы - XVI ғ. Тобыл маңында қазақ тайпаларының мекендегені белгілі, ал олардың көбін шетел әдебиеттерінде татарлар және башқұрттар деп жазады. XVI ғ. аяғында қазақтар Оралдың ар жағындағы жайылым жерлерге бара алмады, өйткені Батыс Сібірдің оңтүстігіндегі орыс шекарасында қалмақтар пайда болды. Тек олар кеткеннен кейін ғана Оралдың ар жағына қазақтар келеді. Бұл Хақназар билігінен кейінгі оқиғалар, өз алдына бөлек тарих. Хақназар билігі тұсында Қазақ хандығының территориясы кеңейді, хандық билік институты нығайды. 1573 ж. Көшімнің інісі Маметқұл Чусовой өзеніндегі орыс иеліктеріне шабуыл жасағаннан кейін Батыс Сібір жерінде камалдардың құрылысы басталады. Искерге жақын жерде Сузгун, Биік Тұра, Қарачи, Ертісте Құлар мен Бегіс бекіністері тұрды. Көшім Ресеймен соғыс жүргізіп, Қазан мен Астраханьды азат етпекші болғанымен, саяси жағдайдың өзі кедргі болғаны, яғни бұл кезде башқұрттар мен ноғайлар орыс бодандығын алса, Қырым ханы Москвадан жеңілді, оңтүстікте қазақ хандарының шабуылы күшейді. Маңғыт жұрты Ресей бодандығын алғаннан кейін, Строгановтар Оралдың ар жағына кіріп, слободаларын құрып, халықты тонап, ол жердің байлығын иемденді. Бұл 1581 ж. Бегбелі мырза бастаған көтеріліске алып келді. Көтерілісшілермен күресу үшін Строгановтар Жайық және Еділ қазақтары құрамынан отрядтар жинай бастады.

Ал, Көшім көтерілісшілерге көмектесу мақсатымен өзінің ұлы Әли бастаған отрядты Оңтүстік Оралды отарлаудағы орталық болған Чердынь қаласына жібереді. 1582 ж. атаман Ермак Искерге шабуыл жасап, оны басып алады. Алайда ол жеңісін бұл жерде бекемдей алған жоқ, бұл кезде әскерімен Әли қайтып келген болатын. Ермак қоршауда қалып, қайтыс болады. Осындай жағдайда қазақтар Тобыл аңғарынан бастап Ертістің құйылысына дейінгі жерді өздеріне қаратпақшы болды. Искерді Қадырғали би Жалайыр мен Оразмұхамед бастаған қазақ әскерлері басып алады. Сібір тағына тайбұғалық би Сейдахмет келеді. 1585

ж. Сібірге И. Мансуров бастаған орыс отряды келіп, бір жылдан кейін Шымға Тұра қаласынан алыс емес жерде Түмен қамалы салынады. 1587 ж. болашақ Тобылдың негізі қаланады. Орыстар Ораз Мұхамед пен Қадырғали биді алдап қолға түсіріп, Москваға жібереді. Осыдан кейін қазақтар Тобылдың төменгі жағын иемденуден бас тартқан. Солтүстіктегі қазақ далаларында жүрген Көшім Батыс Сібірді өзіне қайта қайтарғысы келгенімен 1591 ж. Есіл өзені жағасында жеңіліске ұшырап, 1598 ж. толық талқандалады. Сібірді мекендеген көптеген қазақ рулары оңтүстікке қарай көшіп, Есім ханның қолына кіреді. Ал бір бөлігі 1601 ж. Көшімнің ұлы Әлиді Сібір ханы деп жариялайды. Ғалым Ахмет-Зәки Уалиди Тоған «Бүгінгі Түркілі (Түркістан) мен төңірегінің тарихы» атты еңбегінде Шоқанды Түркістан түркілерінің, оның ішінде әсіресе, көшпелі түркілердің 19 ғасырда Еуропа мәдениеті мен қарым-қатынаста жоғары жетістікке жеткен ең жұлдыздысы деп бағалайды. Тарихшы Фатих-Ұнал Шоқанды Қадырғали Жалайыри және оның еңбегі «Жамиғ-ат тауарих» шежіресі туралы ең алғаш зерттеу жасаған қазақ интеллигенциясы арасында кең танылған ғалым деп тани отырып, Ш. Уәлихановтың еңбегін XV-XVI ғасырға қатысты тарихи құжаттардан жиналған өте сирек кездесетін еңбек ретінде бағалайды [3]. Ш. Уәлиханов Алтай мен Енисей түрік және монғол тайпаларының бесігі екенін көрсете отырып, оңтүстік Сібірді мекендеген түркі және монғол тайпалары өздерінің тілі мен мәдениетін сақтап, адал болғанын жазады [4, с.294]. Ш. Уәлиханов барлық деректерде Алтын Орда Ұлуғ ұлыс деп аталып, түркі тарихшылары мен халық аңыздарында ол тұтас елдің немесе халықтың (бөлігі) дегенді білдіреді және ешқашан орда деп аталмағанын көрсеткен. Шоқанның тапқан Едіге жыры эпосының қазақша нұсқасы филологиялық тұрғыда көне нұсқаларынан айырмашылығы аз болса да, Жошы ұлысының соңғы кезеңі туралы деректің біріне жатады. Жырдың Ш. Уәлиханов тапқан нұсқасын П.М. Мелиоранский жариялаған болатын [5, с.14]. Қазақстанда «Едіге» дастаны талай рет басылып шықты. Эпоста XIV-XV ғғ. Едіге, оның ұлы Нұраддин, олардың қарсыласы Тоқтамыс хан және оның ұлдары туралы жырланған. Едіге туралы тарихи эпикалық цикл Ноғай Ордасында дамып, түркі халықтары арасында, оның ішінде ноғайлардың өздері, қазақтар, татарлар, қарақалпақтар, башқұрттар және т.б. арасында тараған. Бұл эпикалық жырда «Ақ Орда» (Ақ киіз үй-орда), «Боз Орда» (Ақ немесе Ашық киіз үй-орда), «Алтын Таш» стационарлық сарайы (Алтын сарай) сияқты эпитеттер қолданылған. Жыраулардың ең көне нұсқаларында ханның ордасы: «Алтыннан соққан Ақ орда» (Алтын ойық, яғни, Ақ Ордамен жабылған), «Еңсесі биік боз орда» (биік, кең Ақ Орда), «Биік ақ шатыр-орда» деп аталған. Тарихшы Т.И. Сұлтанов «Ұлық-ұлыс - ұлы ұлыс, басты үлес жер» терминінің Жошылардың бүкіл мемлекетін білдіретініне ерекше тоқталды [6, с. 73]. Жошы кеңсесінен сақталған ресми құжаттармен салыстырсақ, Тоқтамыс хан кезіндегі хан жарлықтарында осыған ұқсас атау кездеседі екен. 1392-1394 жж. Жарлық поляк-литва королі Ягеллоға арналды. Құжат мәтінін Қазан университетінің профессоры И.Н. Березин жариялап, 1850 жылы Тоқтамыстың жарлығы түркі тілінде ұйғыр жазуымен жазылды. Жапсырманы басып шығарып, аударғанда араб әрпімен транскрипцияны профессор Казем бей жасаған. Онда «Ұлуғ ұлыс» термині мына мәтінде кездеседі:

«Бизга бақар иелларниң чахишларин чиғаруб барған илчиларга биргил Қасин хан тукурсунлар баха бурунғу йуздунлик баз иркан ортақларин Дахый урушсинлар Ұлұқ Ұлұсннң дурус бахадағы йахшысы ол болған диб иелтдикисанлық» [7, с. 73]. «Ұлығ ұлысы» ұғымы Алтын Орда хандарының жарлықтарында анық жазылған және бұл ноғайлар мен қазақтардың тарихи естеліктерінде сақталған. Бұл факт ерекше назар аударуды қажет етеді және тиісті ғылыми бағалауды қажет етеді. Эпоста Жошы мемлекетінің тағы бір белгісі кейде кездеседі - «Ноғайлылардың ауыр киіз үйі». Мысалы, Ш. Уәлиханов жазған және кейін профессор П.М. Мелиоранский жариялаған «Едіге би» жырында былай жазылған: «Ноғайлынынь авыр журт абдырада, айланды» или «Ноғайлынын ауыр жұртыабдырада, айланды». Демек, «Ұлығ ұлыс» - Алтын Орданың ресми, мемлекеттік атауы болса, ал «Ноғайлының ауыр киіз үйі» - халықтық атау деп түсінеміз [7, б. 80-88]. Демек, Ш. Уәлихановтың Сібірге тарихына қатысты тұжырымдарын біз Тобылдың төменгі

бойындағы қазақ тайпалары туралы айтқанда салыстырмалы талдауда пайдаланамыз. Оның Қазақ ордасына, оңтүстік-батыс Сібірге қатысты пікірлері қазіргі Қазақстан жерінен тыс жатқан қазақ ру-тайпаларының қазақ халқының қалыптасуына үлес қосқанын көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Есмағамбетов К.Л. Шоқанды шетел қалай танып-білуде? Ғалымның жоғалған қолжазбалары туралы ой // Егемен Қазақстан. - 2010. - 10 қараша. - 5 б.
2. Сибирские Летописи. - Спб., 1907.- 280 с.
3. Фатих Үнал. Түрк тарихынын кайнакдарындан Жами ат-тауарих ве мүеллифи Кадр Али Бег хакында // А.Ү. Түркиат араштырмалары Енститүсү Дергісі. Сайы 37. 2008. - Ерзурум. - 231 б.
4. Валиханов Ч.Ч. Заметки по истории южносибирских племен // Валиханов Ч.Ч. Собр.соч.в 5 т. Т.1. Алма-Ата, 1985.
5. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. в 5 т. - Алма-Ата, 1984. Т.5. - 528 с.
6. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. - Алма-Ата: Рауан, 1992. - 378 с.
7. Кушкумбаев А.К., Нурманова А.Ш. Золотая Орда и историческая память / Ежелгі тарихтың тамыршысы. - Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 80-89 бб.

Ш.Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ «ҚАЗАҚ» ТЕРМИНИ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Ә.К. Шашаев

*ҚР ЖБҒМҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
жетекші ғылыми қызметкері, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор*

М.С. Қуандық

*ҚР Жамбыл облысы, Тараз қ., №46 орта мектептің тарих пәні мұғалімі, тарих
ғылымдарының магистрі*

Қазақтың аса көрнекті ғалымы және ағартушысы Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы өз заманындағы үздік ойлардың үлгісі болды деуге болады. Өзінің тым қысқа өмірінде, ол Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы, географиясы мен этнографиясына арналған еңбектері мен қоғамдық – саяси тақырыптағы толып жатқан шығармаларын да жазып үлгерген.

Ш. Уәлихановтың аса қызыға зерттеген тақырыптарының бірі қазақ халқының шығу тегі мәселесі болды. Бұрын ешкімнің батылы барып бұл мәселеге көңіл аудармағаны айқын еді, және өзінің жеткілікті түрде қиындықтары да бар болатын. Соған қарамастан бұрын – соңды зерттелмеген бұл мәселенің өзектілігі туралы Шоқан Уәлиханов былай деп көрсетеді: «қырғыз халқы ешқашан мәнді зерттеу пәні болған емес, тіпті, Левшиннің «Қырғыз – қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы» мен Броневскийдің «Қырғыз – қайсақтардың Орта Ордасы туралы жазбаларын» айтпағанда басқа маңызды этнографиялық немесе үлгі боларлық мақалаларды оқыған емеспіз» [1].

Тарихи зерттеулер барысында оқиғаларды немесе оқиғалар тізбегін, немесе жағдайларды, институттарды құжаттарға сүйене отырып қалпына келтіру дегеніміз шынайылықтың ерекше бір түріне жүгінуді білдіреді, яғни басқамен салыстырмалы түрде неғұрлым жоққа шығарылмайды. Ш. Уәлихановтың деректерді зерттеу тәсілі – құжаттарды сұрақ астына алып, оны сөйлетуге мәжбүрлеуінде. Осылай зертеу арқылы қарапайым мәліметтерді құжат деңгейіне дейін көтереді, яғни ол оны баяндау күшіне ие етеді және құжатты өткеннің тарихи фактісі деңгейіне жеткізеді.

Мінеки осы, Ш. Уәлихановтың пайымдауына жүгінер болсақ, оның өз заманындағы зерттеушілердің жетегінде кетпей қазіргі кездегі европалық және отандық тарихта үстем болып отырған, деректерге деген «сыни көзқарас» әдіс - тәсілінің негізін қалаудағы өз үлесі бар екендігін көре аламыз.

Әрине, бұл мәселенің өзектілігі Шоқан үшін айқын болатын, оны зерттеу негізіне ала отырып, өзінің энциклопедиялық білімін, шығыс және европа тілдерін жетік меңгергенін асқан тиімділікпен пайдалана білді. Ш. Уәлиханов өзіне дейін белгісіз болып келген қазақ халқының тарихына қатысы бар жазба деректерді іздеп тауып, зерттеу негізіне алды.

Рашид – ад – диннің «Джами» - ат таварих», Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и-Рашиди», Қадырғали Жалаиридің «Джами» - ат таварихын» және тағы басқаларын өз зерттеулерінде кеңінен пайдаланған. «Шейбани наме», Әбілғазының «Түрік шежіресі» секілді еңбектердің түп нұсқасын талдап, солардың негізінде ғылыми маңызы жағынан заманының үздік шығармасы «Қырғыздардың ата тегі» деген еңбегін жазған болатын. «Джами» - ат таварихты» Ш. Уәлиханов қазақтардың ХҮ – ХҮІ ғасырлардағы тарихи аңыздарынан тұратын сирек кездесетін тарихи шығарма ретінде бағалаған. Бұл туралы Ш. Уәлиханов: «Өздерінің шығу тегі туралы қырғыздардың аңыздарын Ұлы жүздің жалайыр руынан шыққан қырғыздың «Джами» - ат таварихын» мен «Шейбани намесіндегі» айтылатын жайлар тірілте түскен» - деп жазады [2].

Сонымен қатар, кейбір деректердің жеткілікті түрде мәлімет бере алмайтыны, оларға сыни тұрғыдан қарау керектігі туралы Ш. Уәлихановтың пікірін шығыстанушы, профессор И.Н. Березиннің еңбектерін оқу барысында айтқандарынан көруге болады: «Рашид ад – дин мен Жувейни және сол заманда шығыс тарихын жазғандардың жазбаларындағы оқиға

– деректер тек (хандар турасында), Шағатай әулеті мен ильхандар жайынан басқа ... қазақтар туралы мәліметтер кездестіру мүмкін емес. «Шейбани намеден» де ештеңе таба алмадық, кейбір үзінді деректер болмаса, ол үзіндіні қанағаттанғысыз деп таптық. Мұхаммед Шайбани хан Марыға жорық жасар алдында, 1510 жылы қазақтарды Ұлытауға қуып салады дейді де, содан соң бәрі де Бұрындықпен Ташкенттен ары кетті дейді» («Шайбанинаме», Шығыс тарихшыларының кітапханасы. Изд. Проф. И.Н. Березина, т. 1. Спб., 1849.- 164 с.) [3].

И.Н. Березина еңбегінің құндылығы, Ш. Уәлихановтың төмендегі пікірінен айқын көрінеді: «Күмән жоқ, қазақтар туралы ең алғашқы дерек Березин бастырып шығарған «Жылнамалар жинағында» (Казань, 1854) кездеседі. Осы басылым қазақтардың өткені туралы ең құнды, алғашқы жазба ескерткіші. Мұнда нақты тарихи деректер аз болғанымен, қазақ хандары мен сұлтандарының ата тегі бар ... Қазіргі қолда бар деректерді, ел аузындағы аңыздармен, ноғайлармен қарым-қатынас жайлы орыстың елшілік актілерін Жалаиридің «Жами ат-тарихымен» салыстырған жөн» [4. Осы жерде қазақтардың шығу тегін зерттеу барысында Ш. Уәлиханов тарихи-салыстырмалық тәсілді пайдаланып, шығыс деректеріндегі мәліметтерді – шығыс еуропалық деректердің мәліметімен салыстыра қарастыруды ұсынып отырғанын анық байқауға болады. Ш. Уәлихановтың мәселенің ақиқатына жетудегі мүдделілігі ұлы философ Канттың айтқанындай; «тарихи таным мүддесі арқылы парасаттың анатомиясын шешуге тырысып, оның арасындағы қажетті себеп-салдар мен еркіндіктегі себеп-салдарына тоқталып, баға беруде». Міне, осы тұрғыдан алғанда, Ш. Уәлиханов «Сібір жылнамаларында» кездесетін таңбалар (тарақ таңба) жөніндегі мәліметтерді Жалаиридің «Джами ат – тарихындағы» деректермен салыстыра отырып, оның орыс жылнамаларында қандай себептерге байланысты баяндалғанына тоқталады: «Сібір жылнамаларында Ораз – Мұхаммедті – ол Қазақ Ордасының ханзадасы, сұлтаны дейді ... Жылнама – кітап авторының сөзіне қарағанда ол, Ораз – Мұхаммедтің жерлесі болса керек және автордың (тарақ таңбалы) Жалайыр руынан екендігі айтылған» [5].

Сонымен біз, Ш. Уәлихановтың қазақтардың шығу тарихын зерттеуінен нені күтеміз? Әрине, соған сәйкес келетін ақиқаттылықты, ал бұл жерде ақиқат – шынайылық қатаң эпистемологиялық мағынада алынғаны жөн; ақиқаты сол, не нәрсе салыстырылып, өңделсе, тәртіпке келтірілсе және ақыл – оймен методикалық ұғынылса, сол соңында оңды нәтиже бермек. Ш. Уәлиханов қазақ тарихнамасындағы алғашқылардың бірі болып қазақтардың ауыз әдебиетінің, аңыз – ертегілері, мақал – мәтелдері, әдет – ғұрыптық ережелері, салт – дәстүрлері секілділерінің деректік маңызын жоғары бағалағандардың бірі болды. «Қазақ немесе алаш» елінің о бастағы шығу тегі деген мәселеге, халық арасындағы жыр – дастандардың қанағаттанарлық түсінік бере алатынына тоқталады: «Елдің айтуынша Шал жырау жыр-дастанында қазақтың шығу тегіне қатысты тарихи аңыз - әңгімелер түгелдей қамтылады деседі. Ертеде өткен Алаштан бастап, барлық ру, ру басы – билер мен батырлар, олардан өрбіген аталар мен әулеттер, хандар шежіресі Шал жырында түгелдей қамтылған көрінеді» [6]. Ш. Уәлиханов А.И. Левшиннің «Қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы» деген еңбегінде айтылған осындай бір аңыздың қазақтар арасында жоқ екендігін және оның бұрмалап берілгенін айта келе, оның бұлай болу себебінде түсіндіріп кеткен.

Жалпы алғанда, Ш. Уәлихановтың қазақтың шығу тегін зерттеу барысында деректерді жан – жақты талдау және шындығын анықтаумен шектеліп қалмай, сонымен қатар, қосымша тарихи пәндер – этнография, археология, антропология, жағрапия және т.б. да ғылымдардың мәліметіне жүгінуге ұмтылғандығы оның зерттеуінің құндылығын арттыра түседі. Ол қазақтардың ауызша тарихты сақтай білу қабілеті туралы: «Ата – бабаларының ерлігі туралы тарихи жыр – дастандарға дегенде халықтың сүйіспеншілігінде шек жоқ, соншалықты мол мұраны ауыздан – ауызға, жазбасыз, баспасыз, алып даланың бір шетінен екінші шетіне жеткізіп, ғасырлар бойы ойда сақтау, олардың суырып салма (импровизаторлық) ғажап қабілетінің көрінісі болса керек» деп сүйсіне жазады [7].

Қазақтың әрбір ру басылары өз ру – тайпасының шежірелерін: шығу тегін, елдің әдет-ғұрып ережелерін, көне заңдарын, халықтың басынан өткен тарихи оқиғаларын, аңыз – әфсаналарын, мақал – мәтелдерін, ұлағатты сөздерін келесі ұрпаққа, шешен – шежіреші ақсақалдар арқылы жеткізуді ойластырғанын атап өтеді.

Сонымен біз, Ш. Уәлихановтың қазақтың шығу тегі туралы зерттеуінің әдіс-тәсілдік негіздерінің дұрыс бағытта өрбігендігін анықтадық. Ендігі мәселе; «қазақ» және «алаш» сөздерінің түп төркіні мен қазақтардың шығу тегі туралы Ш. Уәлихановтың пайымдауларына жасалатын қысқаша шолу.

Әрине, бұл мәселе ғылыми және көпшілік әдебиеттерде қарастырылғанына карамастан, өзінің әділетті бағасына толық ие бола қойған жоқ. Біз бұл жерде Ш. Уәлихановтың қазақтың шығу тегі туралы пайымдауларына сын пікір айтуды немесе ескертулер жасауды қарастырмаймыз, керісінше, оның деректік мәлімет ретіндегі маңызына тоқталуды қолға аламыз.

Ш. Уәлиханов Алтын Орданың ыдырауынан кейін дүниеге келген ұсақ хандықтар арасындағы талас – тартыстардың салдарынан ірі – ірі әртүрлі рулар, тіпті ауыл – аймағымен далалық өлкелерге қоныс аударып, қазақ қауымдарын құрғанын айта келе, осы «қазақ» деген сөздің өзіне түсініктеме бере кетеді; «Шайбанинама» деректеріне қарағанда «қазақ» деген жаңа қауым адамдары құрметті, отырықшылардан рухани жоғары деген ұғымда баяндалған» [8].

Қалалық өмірдің сән – салтанатына, алыпсатарлыққа, алдап – арбауға және дүниеқоңыздыққа бейімделуші отырықшы халықпен салыстырғанда, көшпенділер өздерін жоғары санаған және еркіндіктің символы болып табылатын – «қазақ» деген атауды мақтан тұтқан. Бұны Ш. Уәлиханов атап көрсете келе, сонымен қатар орыс «казактары» да әртектес тайпалар мен жекелеген босқындардан одақ құрып, осы атқа ие болғанын атап өтеді. Орыс – казактарының шығу тегі жөніндегі мәліметтерді орыс жылнамаларынан (Псков жылнамалары), тарихшы Окольскийдің жазбаларынан (мысалы; казактар гетманы Предислав Ланцкоронскийдің шабуылы туралы), Карамзиндегі (Ескерту.411.- Ү том және ІҮ тарау) деректерден алып, салыстырмалы түрде қарастыра отырып, отырықшылықтың орталығы болған қалаларға шабуыл жасаудың орыс казактарына қарағанда, еркіндік аңсаған көшпелі түркілерде ертеректен басталғанын баса айтады. Қазақтардың ең далада еркін өмір сүруін – еуропалық рыцарлардың серілігімен салыстырады. Бөрі азығы жолда, ер азығы қомда деп, еркіндік аңсаған сарбаздар, батырлар өздерінің алғашқы мекендерін аймақтарда сала бастады.

Шоқаннан кейін осы «қазақ» атауына қатысты талдау жүргізген қазақ зерттеушілерінің бірі ретінде Мұхамеджан Тынышпаевтың еңбегін атап өткеніміз жөн [9]. Ол көптеген деректер мен зерттеу еңбектеріне сүйене отырып, осы бір күрделі мәселені жан-жақты талдауға алған. Әрине бұл мәселе төңерегіндегі зерттеулер, айтыс-таластар әлі күнге жалғасын тауып келе жатқанын және оның толықтай шешімін таппағанын атап өткеніміз жөн.

Енді, Ш. Уәлихановтың «қазақ» атауымен синоним ретінде аталатын «алаш» туралы пайымдауының кейбір сәттеріне тоқталайық. Бұл жайында Шоқан былай дейді; «Татар (Түркі дегені-ауд.) қазақтарының шыққан тегін Алаш, Алашамен байланыстыруында тарихи шындық жатыр. Себебі еркіндік аңсаған азиялықтардың да шартты түрде өз ханы, өздерінің саяси бірлігі – мемлекеті, әртүрлі тайпалар одағын ұстап тұратындайдай пірі, көсемі – сиынатындай ата-бабасы болуға тиіс еді [10]. Осы жерде Шоқан қазақтардың Алаш туы астындағы мемлекеті, саяси бірлігі туралы мәселені қозғап отыр емес пе және оны тайпалар одағынан таратып қазақ жүздерінің (үш жүздің) жинақтық атауы ретіндегі көрінісін айқындайтындығына меңзейді; «Жүздердің қалыптасуына ұйтқы болған көне монғол заң-жораларын қатты діттейтін қазақ батырлары, қарашаңыраққа иелік ету, кенже ұлдың үлесі әдет-ғұрыпын әлі күнге дейін бұзбайды. Кіші жүз шежірелері Алшын атын қазақтың алғашқы биі – Майқымен байланыстырады. Он екі ата байұлының бір тармағы да «алаша» деп аталады. ХҮ ғасырда атамекенінен ауып(босып), туыстық жағынан біріккен

жақын рулар бас сауғалап, жаңа жерлерге келіп, тек келіп қана қоймай, өздерінің рулық-тайпалық қауымдық әдет-ғұрыптарын ала келіп, тұрғын халықтармен мыйдай араласып, әлсіздері әлді руларға қосылып, ірі-ірі жүздер, одақтар құрғаны байқалады» [11]. Ш. Уәлихановтың келтірген бұл мысалдарынан нені байқауға болады деген мәселеге тоқталар болсақ, осы жерде бүкіл әлемде болып жатқан тарихи құбылыстар мен үрдістердің, яғни рулық, тайпалық одақтардың баяу болса да халықтану үрдісіне аяқ басқанын, удельдік княздықтардың орталықтанған мемлекет дәрежесіне қарай жылжи бастағанын анық байқай алғандығын, сол үрдістер ағынына «алаш» деген жалпы атаумен қазақтардың да тартыла бастағанын дәл көрсете алғанын айта аламыз.

Қадырғали Жалайыридің «Жылнамалар жинағында» Орыс хан мен Жәнібек ханға қатысты қанағаттанарлық мәлімет жоқ екеніне тоқтала келе, Шоқан осы жылнаманың он төртінші бетінде Орыс хан әскерінің оң қанатында 2000 қол қаңлылар, ал сол қанатында – Алаш мыңы бар дегенді келтіре отырып оған түсініктеме береді: «Бұл жерде Алаш деп жалғыз адамды айтып отырған жоқ, аңыз бойынша қазақтардың алғашқы ел болғанын айтады. Алаш мыңы деп ертеде жалпы қазақ халқын атаған. Үш Алаш, Алты Алаш, Үш мың Алаш, Алты мың Алаш деген халықтың ескі атаулары, сол халықтың нақтылы саны деген ұғым емес, ескі шежірелерде Алаш Мыңы дейді де, артынша, халық, ел деп толықтырып отырады. ...Дүниеде мың сан деп, шамасы, бүкіл адамзатты айтады. Алаш Мыңы – мыңдаған Алаштар одағын, Алаш қоғамын бейнелейтін атау болса керек» [12].

Сонымен, жоғарыдағы Шоқанның пайымдауларына тоқталар болсақ Алаш ұғымына қатысты мәселеде, оны тарихтағы салмақты және салыстырмалы тұрақты негіздегі өркениет аймағының тұтас кеңістігі түрінде қабылауға жетелейтінін көреміз, яғни әлеуметтік тарихи үрдістердің терең ұғынылатындығы, тарихи таным өресінде өрбігендігін анық байқаймыз.

Осы алашқа қатысты «Алаш» ұраны туралы да Шоқан қызықты мәліметтер берген. Қазақтар арасындағы әлеуметтік теңсіздіктің бір көрінісі ретінде Шыңғысқан ұрпақтарының өздерін төре, ақсүйек деп көрсететінін, ал Мұхаммедтің ұрпақтары өздерін қожалармыз деп жоғары ұстайтынын баяндай келе, бұлардың ешқашан Алаш қауымының адамы деп танылмағанын айтады: «Барлық дүбірлі жиындарда «Алаш деген ұранды» естігенде тек таза қанды – қара халық қана көтерілетін болған, ал сұлтандар мен олардың: қалмақтармен қырғыздардан құралған құл-құтандары жиылып, өздерінің ұрандары «Арқар» деп ұмтылатын... Сұлтандар қазақ қауымындағы елеулі күш ретінде танылмаған. Қазақтар: қожа-сарт, сұлтандар біздің жалшымыз, құлымыз деп астарлап айтады...» [13].

Сонымен қатар, ру - тайпаларды билер мен батырлар басқарғанын, ал хандардың билігі шамалы болғандығын айта келе, қара халық ашынған кезде хан, сұлтандардың тас - талқанын шығарған дейді. Бірақта Абылай хандық құрған кезде жүргізілген жазалау шараларының арқасында сұлтандардың біршама артықшылықтарға қол жеткізгендігі де назарынан тыс қалмаған.

Далалық демократияның бұл жұрнақтары, хандардың, сұлтандардың билік үшін талас - тартысынан әлсіреп қалмақ, жоңғар шапқыншылығына ұшыраған қазақтардың кейіннен осы ел арасындағы беделге ие болған би, батырлардың бастамасымен бас біріктіріп, жауға қарсы шығып, елін, жерін аман алып қалғанын тарихи оқиғалар көрсеткен болатын.

«Алаш» атты ұғымның бүкіл қазаққа ғана тән екендігін белгілі ғалым Зардыхан Қинаятұлы да осы Ш.Уәлихановтың зерттеулеріне сүйене отырып одан әрі дамытқан [14]. Ғалымының пікірі бойынша қазақ қайда жүрмесін бірін - бірі «Алаштың азаматы ғой» деп мүсіркеп, бір - біріне жанаршылық танытып жүреді. Ал, Қырғыз, Ноғай, Башқұрттарды «Алаштың азаматы» демейді, түбірі бір түркі халықтары деп атайды.

Ш. Уәлиханов қазақ халқының шығу тегі мен қалыптасу үрдісін ұзаққа созылған, күрделі мәселе ретінде қарастырады. Ерте дәуірде бастау алған бұл үрдіс, оның пайымдауынша моңғол дәуірінде, яғни оның құрамына: найман, керей, жалайыр, дулат, арғын және тағы басқа рулардың келіп қосылуымен аяқтаған. Міне сондықтан да қазақ халқының қалыптасуының аяқталуын Ш.Уәлиханов ХІҮ ғ. екінші жартысына, Ақ Орда,

Ноғай ұлысы мен Моғолстанның пайда болған кезіне жатқызады. Бұлардың арасында осы кезде этникалық және экономикалық бірлесу үрдісі жүрген болатын. Қазақтардың шынайы және нақты күшейген уақытын ХҮ ғасырға, Алтын Орда мен Шағатай ордасындағы аса күрделі қақтығыстардың басталған кезіне жатқызады, бірақ та бұдан соң да қазақ халқының құрамына жекелеген рулар мен тайпалардың қосылу үрдісі жалғасын тапқан болатын.

Сонымен, Ш. Уәлихановтың қазақтың шығу тегі мәселесіндегі зерттеулердің, өзіндік бір ерекшелігі бар екендігіне және өзектілігі күмән тудырмайтын мызғымас мәселелерге батыл пайымдаулар жасауға толы екендігін байқадық. Шоқанның зерттеу тәсіліндегі мәнді нәрсе, мәселені қоя білуінде, яғни ол оны түбірлі түрде шешімін тапқан деп көрсетпейді, оқырманға, кейінгі зерттеушілерге ой тастап, қандай мәселенің зерттелу керектігіне, оның қай бағытта өрбуі керектігіне жол сілтеп отырған секілді. Яғни, философтардың не алғашқы деп сұрақ қоюынан, әлемнің жаратылысын ұғынуға деген талпынысы секілді.

Міне, сондықтан тарихшы ғалымдардың Ш. Уәлихановтың зерттеулеріне жиі жүгініп, оның зерттеулерін талдауға ден қоятыны сондықтан болар.

Пайдаланған әдебиеттер:

- 1 Уәлиханов Ш.Ш. Шығ. Т.1. Алматы, 1961.- 388 б.
- 2 Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы. 2-ші басылым. – Алматы: Жазушы, 1985. – 75 б.
- 3 Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы... 122 б.
- 4 Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы... 121 б.
- 5 Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы... 123 б.
- 6 Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы... 116 б.
- 7 Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы... 115 б.
- 8 Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы... 112 б.
- 9 Тынышпаев М. История казахского народа. Сост. и автор предисл. проф. Такенов А.С. и Байғалиев Б. – Алма-Ата, «Қазақ университеті» 1993, 224 с.
- 10 Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы... 112 б.
- 11 Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы... 113 б.
- 12 Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы... 118 б.
- 13 Қинаятұлы З. «Алаш» ұғымы және оның алысқа кеткен іздері.ҚР Конституциясы күніне арналған конференция матер. Балхаш, 2009.
- 14 Момынова Ш. Уәлиханов және оның орыс шығыстануының дамуына қосқан үлесі// Отан тарихы. 2001. № 2.

ШОКАН УАЛИХАНОВ: НАЦИОНАЛЬНЫЙ ГЕРОЙ ИЛИ ИНСТРУМЕНТ КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

Тыныбай А.М., Маратова С.М.

студенты 3 курса бакалавриата

Университет “Туран”, Алматы, Казахстан

Научный консультант: Кулумжанов Н.Е., доктор PhD

Аннотация: В статье анализируется личность и деятельность Шокана Уалиханова в контексте колониальной политики Российской империи и формирования национального самосознания казахского общества. Исследование направлено на выявление двойственной природы его миссии — между служением имперским интересам и стремлением к просвещению родного народа. Автор рассматривает взгляды Уалиханова на саморазвитие и самопонимание нации как отражение его философии внутренней независимости. Особое внимание уделяется постколониальным подходам, которые трактуют Уалиханова как представителя «пограничного сознания» между двумя культурами. Анализируются труды отечественных и зарубежных историков, раскрывающих противоречивость его образа. На основе источников и научных интерпретаций делается вывод о необходимости нового взгляда на его наследие. Исследование демонстрирует, что фигура Уалиханова не укладывается в рамки простого деления на «героя» или «инструмент колониализма». Он предстает как символ переходной эпохи, соединивший в себе имперское образование и национальное самосознание.

Ключевые слова: казахское просвещение, колониальная политика, национальная идентичность, Казахстан, просвещение, история, империя, постколониализм, культура, самосознание.

Введение

Фигура Шокана Уалиханова занимает особое место в историческом и культурном сознании Казахстана. Его имя традиционно ассоциируется с просвещением, научным поиском и борьбой за интеллектуальное возрождение казахского народа в XIX веке. Однако в последние десятилетия в отечественной и зарубежной историографии все чаще поднимается вопрос о двойственности его роли — был ли Шокан Уалиханов искренним патриотом и национальным героем, или же, напротив, он выступал как посредник и проводник интересов Российской империи в колониальной политике на территории Казахстана. Эта дилемма делает тему исследования особенно актуальной, поскольку она позволяет не только переосмыслить личность Уалиханова в контексте современных научных подходов, но и глубже понять процессы формирования казахской национальной идентичности в эпоху имперского влияния.

Необходимость обращения к теме определяется не только общественным интересом к фигуре Шокана Уалиханова, но и его собственными взглядами на развитие народа. Сам мыслитель писал: «для нормального роста народа, на какой бы степени развития он ни стоял, необходимы: саморазвитие, самозащитные, самоуправление и самосуд»[1]. Под «самосудом» Уалиханов понимал не физическую расправу, а способность народа к критическому самоанализу, переосмыслению собственных действий, традиций и лидеров. Он верил, что без внутреннего осмысления прошлого невозможно движение вперед. Именно поэтому, следуя его же принципам, современное казахское общество должно критически взглянуть и на самого Шокана — человека, которого мы привыкли считать безусловным героем и символом национального просвещения. Если опираться на его собственные слова, «самосуд» над историей — это не отрицание личности, а осознанный анализ её роли, мотивов и последствий деятельности. Таким образом, обращение к теме «Шокан Уалиханов: национальный герой или инструмент колониальной политики?» является не проявлением сомнения в его значимости, а, напротив, воплощением его же идеалов — стремления к самопознанию и критическому осмыслению национального опыта. Исследуя противоречивость его личности, мы тем самым продолжаем то дело, о котором он сам говорил — развитие народа через самопонимание и честную оценку собственного пути.

Объектом исследования является личность и общественно-научная деятельность

Шокана Уалиханова. Предмет исследования — интерпретация его образа в контексте колониальной политики Российской империи и национально-освободительных идей в Казахстане XIX века. Выбор темы обусловлен стремлением критически осмыслить противоречивость исторического наследия Шокана Уалиханова, показать его как многослойное явление — ученого, офицера, этнографа, мыслителя, находившегося между двумя цивилизациями. Материал исследования составляют научные труды и письма Шокана Уалиханова, архивные источники, а также интерпретации отечественных и зарубежных историков. Среди классических работ можно выделить исследования Е. Бекмаханова, в которых Уалиханов изображается как последователь идей русского просвещения и сторонник модернизации Казахстана в рамках имперской структуры. В то же время в трудах Ф. Колбаева и Г. Муканова наблюдается стремление «вернуть» Уалиханова в контекст национальной традиции, подчеркнуть его внутреннюю независимость и связь с духовным наследием казахской культуры. Современные постколониальные подходы (в том числе зарубежные исследования) предлагают третий ракурс — рассматривать его как продукт «пограничного сознания», человека, вынужденного мыслить между культурами, между властью и свободой. Таким образом, степень изученности темы свидетельствует о существовании устойчивой историографической дихотомии. В этом и заключается научная новизна данного исследования: попытка рассмотреть личность Шокана Уалиханова не как статичную фигуру «на службе» или «в сопротивлении», а как пример сложной культурной идентичности, формировавшейся на пересечении имперского и национального миров. Цель исследования — проанализировать личность и деятельность Шокана Уалиханова в контексте противоречий между национально-патриотическими стремлениями и служением колониальной администрации Российской империи. Для достижения цели ставятся следующие задачи: 1. рассмотреть исторические условия, в которых формировался мировоззренческий облик Шокана Уалиханова; 2. проанализировать ключевые направления его научной и общественной деятельности; 3. сопоставить различные историографические подходы к оценке его роли; 4. определить, в какой мере деятельность Уалиханова способствовала развитию национального самосознания казахского общества; 5. сформулировать собственную оценку — является ли Шокан Уалиханов национальным героем, инструментом колониальной политики, или синтетическим символом переходной эпохи.

Таким образом, исследование направлено на комплексное осмысление фигуры Шокана Уалиханова как исторического явления, чье значение выходит за рамки традиционных интерпретаций и требует нового подхода, свободного от идеологических штампов.

Основная часть

Личность Шокана Уалиханова остаётся одной из самых противоречивых в истории Казахстана. Исторические обстоятельства, образование и круг общения сформировали мировоззрение, тесно связанное с идеями Российской империи, что делает возможным интерпретацию его деятельности как части колониального проекта [2].

Происхождение из султанского рода обеспечило Уалиханову доступ к образованию, недоступному большинству населения. Обучение в Омском кадетском корпусе, учреждении, созданном для подготовки представителей местных народов к службе в имперской администрации, определило направление дальнейшей жизни [3]. В этом учебном заведении формировалась прослойка новой колониальной элиты — людей, сочетавших верность родной культуре с приверженностью имперским идеалам. Уалиханов стал одним из ярких представителей этой среды, соединив научные интересы с практическим участием в политике Российской империи в Центральной Азии [4].

Кашгарская экспедиция 1858–1859 годов является примером сочетания научных и политических задач. Экспедиция принесла значительные результаты в области этнографии и географии, однако проводилась под руководством Русского географического общества,

выполнявшего также функции по расширению влияния империи на восточные территории [3]. Полученные материалы использовались не только в научных целях, но и для стратегического освоения региона [5]. Таким образом, деятельность Уалиханова, имевшая научный характер, невольно способствовала реализации колониальных интересов [2].

Научная деятельность Уалиханова также разворачивалась в контексте имперской академической системы. Его труды публиковались на русском языке и предназначались, прежде всего, для российской и европейской аудитории [3]. Исследовательница Гульшат Валиханова отмечала, что через свои работы он «открывал миру казахского человека как носителя самобытной культуры», однако этот образ формировался преимущественно в рамках русской научной традиции [4]. Тем самым создавалось знание о казахах с позиции центра, что соответствовало интересам колониальной политики.

Несмотря на это, Уалиханов сохранял глубокую связь с родной культурой и стремился осмыслить её через призму европейского Просвещения [5]. Двойственная идентичность, сформированная под влиянием колониального образования и личных убеждений, делала фигуру Уалиханова символом переходной эпохи — между традиционным и модернизирующимся обществом [4].

Следовательно, деятельность Шокана Уалиханова может рассматриваться как часть колониальной системы не в прямом, а в структурном смысле. Его труд и идеи развивались внутри имперской среды, использовавшей просвещение как инструмент влияния [2]. Несмотря на стремление к развитию и свободомыслию, научная и общественная активность Уалиханова во многом соответствовала целям Российской империи, что позволяет рассматривать его не только как просветителя, но и как фигуру, невольно встроенную в механизм колониальной политики [6].

Вместе с тем подобная оценка отражает лишь одну сторону его сложной личности. Сейчас следует обратиться к аспектам его деятельности, которые раскрывают Шокана Уалиханова как подлинного национального героя своего народа.

Творческое и научное наследие Шокана Шыңгысовича Уалиханова занимает исключительное место в развитии казахской и общей восточной мысли XIX века. Его деятельность как этнографа, просветителя, историка, фольклориста и философа стала переломным моментом в осмыслении национальной идентичности Казахстана. Исследования, посвящённые различным аспектам творчества Уалиханова, показывают многогранность его мировоззрения и глубину научного подхода. На основе анализа трудов современных исследователей можно проследить эволюцию взглядов Шокана — от собирателя народного наследия до учёного-рационалиста, стремившегося включить казахскую культуру в общеевропейский контекст.

В. А. Москвина в статье «Фольклорные материалы в творчестве Ч. Ч. Валиханова» справедливо отмечает, что одно из центральных мест в его исследованиях занимали материалы устного народного творчества [7, 75]. Фольклор для Шокана являлся не просто предметом этнографического интереса, но ключом к пониманию психологии народа, его моральных устоев и коллективного сознания. Учёный рассматривал эпос, мифы и легенды как особую форму исторической памяти, в которой запечатлены мировоззрение и нравственные коды общества. Москвина подчёркивает, что Уалиханов одним из первых в Центральной Азии стал собирать и систематизировать образцы народной поэзии, анализировать жанровую специфику сказаний, обрядовых песен, заклинаний, пословиц [7, 76]. Благодаря этому труду был создан фундамент для дальнейшего научного изучения казахского фольклора. Его подход, основанный на синтезе эмпирического наблюдения и культурно-исторического анализа, предвосхитил методы современной фольклористики. Внимание Уалиханова к фольклору объясняется его стремлением раскрыть внутреннюю логику развития казахского общества. Он понимал, что устное творчество отражает социальную динамику, систему ценностей и отношение человека к миру. Через анализ поэтических форм и народных мифов он пытался реконструировать духовную историю народа. Москвина справедливо пишет, что «фольклор у Валиханова выступает как зеркало

национального самосознания, через которое видна связь поколений и моральная преемственность» [7, 78]. В этом заключается просветительская миссия его трудов — осмысление традиции как основы культурного возрождения.

Другим важным направлением в изучении наследия Уалиханова является исследование его религиозно-философских взглядов. Р. Иманкушин и Ж. Рыстан в статье «Религиозные вопросы в научных трудах Шокана Уалиханова» анализируют духовное мировоззрение учёного в контексте казахской культуры и мусульманской традиции [8, 60]. Авторы отмечают, что Шокан сочетал рациональное мышление с глубоким уважением к народным верованиям. Он рассматривал религию не как догму, а как социально-культурное явление, формирующее моральные нормы общества. Иманкушин подчёркивает, что «для Уалиханова вера была частью нравственного порядка, а не инструментом политического контроля» [8, 61]. Такой подход отличал его от многих современников и сближал с европейскими просветителями, для которых разум и вера могли сосуществовать. Исследователи также указывают, что в своих трудах, таких как «О мусульманстве в степи» и «Следы шаманства у киргизов», Уалиханов выступал как объективный наблюдатель, стремящийся понять духовную жизнь народа с научных позиций. Он критиковал фанатизм и суеверия, но признавал позитивную роль религии в консолидации общества. Иманкушин и Рыстан отмечают, что в этом проявилось влияние идей секуляризма, но с сохранением национальных традиций [8, 62]. Таким образом, Уалиханов сформировал уникальный синтез религиозной толерантности и рационализма, который стал основой казахского гуманизма XIX века.

Особый интерес вызывает окружение Шокана и круг его научных связей. К. К. Абуев в статье «Круг научных интересов Шокана Уалиханова и его друзей» описывает широкий спектр контактов Уалиханова с представителями российской интеллигенции, среди которых были Ф. М. Достоевский, П. П. Семенов-Тянь-Шанский, С. Ф. Дуров, Г. Н. Потанин [9, 74]. Именно эта среда оказала значительное влияние на формирование мировоззрения молодого учёного. Абуев пишет, что «встречи и переписка с русскими демократами расширили горизонты Уалиханова, сделали его частью интеллектуального движения своего времени» [9, 75]. Это взаимодействие способствовало выработке у него убеждения, что наука и просвещение — универсальные средства прогресса. Абуев подчеркивает, что научные интересы Шокана отличались широтой: география, этнография, археология, востоковедение, литература. Он стремился связать наблюдения о жизни народов Центральной Азии с историей, политикой и экономикой региона. Его экспедиции в Кашгар, Семиречье и на Тянь-Шань стали не только научными, но и культурными миссиями, укреплявшими связи между Востоком и Россией [9, 78]. Исследователь отмечает, что именно благодаря Уалиханову Европа впервые получила достоверные сведения о внутренней жизни народов Тянь-Шаня. Его труды стали своеобразным мостом между культурами, что подтверждает универсализм его научного метода.

В статье Г. К. Мукановой «Шоканның Алтай және Шыңжан түркілері туралы шығармаларының өзектілігі» внимание сосредоточено на его востоковедческих и этнографических изысканиях [10, 542]. Автор подчеркивает, что Уалиханов одним из первых стал системно изучать этнический состав и исторические связи народов Алтая, Жетысу и Сынцзяна. Он использовал археологические данные, письменные источники и устные предания, сопоставляя их с географическими наблюдениями. Муканова отмечает, что Шокан подходил к исследованию тюркских племён с позиции межкультурного диалога, стремясь показать единство их происхождения и культурного развития [10, 543]. Такой подход делает его предтечей современной тюркологии. Особое внимание в статье уделяется тому, как Шокан применял сравнительно-исторический метод при анализе мифов и топонимов. Муканова пишет, что «в его трудах народная память выступает не только как источник легенд, но и как исторический документ» [10, 544]. Благодаря этому учёный сумел реконструировать древние связи между племенами Центральной Азии и Сибири. Его наблюдения о языковых и культурных параллелях в Алтайском регионе легли в основу

дальнейших исследований по истории тюркских народов. Тем самым Шокан доказал, что казахская культура является органической частью великой тюркской цивилизации. Феруза Колбаева в работе «Шокан Уалиханов – казахтың сөнбес жарық жұлдызы» рассматривает личность Уалиханова как просветителя и демократа [11, 76]. Автор акцентирует внимание на его социальной позиции, в которой сочетаются идеи гуманизма, прогресса и национального самосознания. Колбаева отмечает, что главная цель Шокана заключалась в том, чтобы «включить свой народ в число культурных наций, подняв уровень его сознания через образование» [11, 77]. В этом просматривается влияние западноевропейского рационализма и философии Просвещения. Однако Уалиханов не был простым подражателем Западу: он стремился адаптировать европейские идеи к казахской действительности. Колбаева подчеркивает, что Шокан видел в образовании ключ к освобождению народа от предрассудков и отсталости. Он предлагал создавать школы, где наряду с исламским обучением преподавались бы естественные науки, история, литература. Такой подход отражал его убеждение, что культурное возрождение возможно только при гармонии национальных и универсальных ценностей [11, 78]. Именно поэтому его имя ассоциируется с идеями просвещения и национального пробуждения.

Все рассмотренные авторы едины во мнении, что Уалиханов был учёным-энциклопедистом, который сумел объединить эмпирический опыт и философское осмысление мира. Москвина видит в нём первооткрывателя казахского фольклора; Иманкушин и Рыстан — мыслителя-гуманиста, осмыслившего религию с позиций рационализма; Абуев — представителя интеллектуальной элиты, создавшего научный мост между Востоком и Западом; Мұканова — историка тюркской культуры; Колбаева — просветителя-демократа, стремившегося возродить духовную силу нации. В совокупности эти характеристики формируют целостный образ Шокана Уалиханова как учёного, мыслителя и гражданина своего времени.

Заключение

Несмотря на влияние и давление Российской империи, Шокан Уалиханов сумел остаться верным своему народу и своим духовным истокам. Его европейская образованность не стала барьером между ним и казахской культурой, напротив — она дала ему новые инструменты, чтобы возвысить родную нацию. Как справедливо отмечал Г. Н. Потанин, «эта привязанность к Европе не отрывала его от его народа; напротив, европейский дух, в котором он воспитался, обязывал его смотреть на себя как на слугу своего киргизского народа».[12] В этом и заключается феномен Уалиханова: будучи «слишком европейцем, более европейцем, чем многие русские»[13], он не потерял себя, а напротив — открыл для казахов путь к самопознанию, к осознанию собственной силы и достоинства. Когда-то юноша, не знавший и одного русского слова, сумел не только овладеть языком и наукой иной цивилизации, но и использовать этот опыт, чтобы доказать всему миру — и прежде всего своему народу, — что казахи способны быть равными среди равных. Его жизнь стала символом духовного пробуждения нации, а его наследие и сегодня вдохновляет новые поколения мыслить смело, свободно и глубоко.

Как говорится: «Шоканы бар ел – шоқтығы биік ел!»

Список литературы

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5 томах (комплект) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.livelib.ru/quote/42593665-chokan-valihanov-sobranie-sochinenij-v-5-tomah-komplekt-chokan-valihanov> (дата обращения: 06.10.2025).
2. Сугирбаева М. «Был ли Шокан Уалиханов агентом влияния Российской империи?» // Культурная среда. — 1 августа 2025. — Exclusive.kz. — URL: <https://exclusive.kz/byl-li-shokan-ualihanov-agentom-vlijaniya-rossijskoj-imperii/> (дата обращения: 06.10.2025).
3. Школа «Жұмабек Ташенев атындағы жалпы білім беру мектебі». «Шокан Шыңғысулы Уалиханов» // Goo.edu.kz. — URL: <https://goo.edu.kz/content/view/161/20428?lang=ru> (дата обращения: 06.10.2025).
4. Masa Media. «Промелькнувший метеор: Кто такой Шокан Уалиханов» // Masa Media. — 29 ноября 2023. — URL: https://masa.media/ru/site/promelknuvshiy-meteor-kto-takoy-shokan-ualikhanov?utm_source=chatgpt.com (дата обращения: 06.10.2025).

5. Досымжан Н. «Был ли Чокан Валиханов русским шпионом? — обзор казСМИ» // 365info.kz. — 10 февраля 2021. — URL: <https://365info.kz/2021/02/byl-li-chokan-valihanov-russkim-shpionom-obzor-kazsmi> (дата обращения: 06.10.2025).
6. Маргулан, А. Х. Очерк жизни и деятельности Ч. Ч. Валиханова // Ч. Ч. Валиханов. Собрание сочинений в пяти томах. — Т. I. — Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984–1985.
7. Москвина В. А. Фольклорные материалы в творчестве Ч. Ч. Валиханова // Гуманитарные исследования. — 2017. — № 1 (14). — С. 75–78.
8. Иманкушин Р., Рыстан Ж. Религиозные вопросы в научных трудах Шокана Уалиханова // Хабаршысы Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева. — 2019. — Т. 3 (128). — С. 60–62.
9. Абуев К. К. Круг научных интересов Чокана Валиханова и его друзей // Проблемы востоковедения. — 2015. — № 4 (70). — С. 74–78.
10. Мұканова Г. Қ. Шоқанның Алтай және Шыңжаң түркілері туралы шығармаларының өзектілігі // Үлкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая. — 2020. — Т. 5. — С. 542–544.
11. Колбаева Ф. Шоқан Уәлиханов – қазақтың сөнбес жарық жұлдызы // Central Asian Academic Journal of Scientific Research. — 2022. — Т. 2, № 1. — С. 76–78.
12. Потанин, Г. Н. «Чокан Чингисович Валиханов (род. 1835 г., ум. 1866 г.)» // Shoqan. Публикуется по тексту, извлечённому из газеты «Сибирская жизнь», 1903, № 133. — URL: <https://shoqan.kz/materials/p1/> (дата обращения: 06.10.2025).
13. Кошенова Р. «Времен связующая нить» // Акмолинская правда. — 27 апреля 2015. — URL: <https://apgazeta.kz/2015/04/27/vremen-svyazuyushhaya-nit-3/> (дата обращения: 06.10.2025).

